

ANKARA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHIYAT FAKÜLTESİ YAYINLARINDAN

XX

İslâmdan Önce Arap Tarihi
ve
Cahiliye Çağı

Dr. NEŞ'ET ÇAĞATAY
A. Ü. İlahiyat Fakültesi
İslâm Tarihi Doçenti

MARS T. ve S. A. Ş. Matbaası
Ankara — 1957

Sükrü Polon Bağışı

ANKARA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHIYAT FAKÜLTESİ YAYINLARINDAN

XX

İslâmdan Önce Arap Tarihi
ve
Cahiliye Çağı

Dr. NEŞ'ET ÇAĞATAY

A. Ü. İlähiyat Fakültesi
İslâm Tarihi Doçenti

MARS T. ve S. A. Ş. Matbaası
Ankara - 1957

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
Ön Söz	VI
BİRİNCİ BÖLÜM	1
Sâmîler - Araplar ve Güney Arabistan Devletleri	1
Sâmîlerin Anayurdu ve yayılmaları	2
— İlk Sâmî Devletler	3
Akad İmparatorluğu	3
Birinci Babil İmparatorluğu	4
İkinci Babil İmparatorluğu	5
— Main (Mina) Devleti	7
— Sebalılar Devleti	10
— Himyerliler Devleti	13
— Yemendeki küçük Beylikler	20
Eski Yemen Medeniyeti	22
Hükûmet ve içtimaî durum	23
Ticaret	25
San'at	28
Çiftçilik	28
Teknik işler	29
Dil ve Yazı	30
Güney Arabistan'da Din	31
İKİNCİ BÖLÜM	33
İslâmdan Önce Kuzey Arabistan'daki Arap Devletleri	
— Nabatlılar Devleti	33
— Palmirliler	37
Palmirlilerde Dil ve Yazı	46
Palmir Takvimi	46
Palmirlilerde Din	47
Ticaret Yolları ve Palmir Ticareti	48
— Gassânîler Devleti	51
— Hîreliler Devleti	54
Hîre hükümdarları ve tahta çıkış yılları	60

	Sayfa
Hirelilerde topluluk hayatı, din ve uygarlık	61
— Kindeliler	65
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	70

H İ C A Z B Ö L G E S İ

A — Mekke Bölgesi	70
B — Yesrib (Medine) Şehri	83
Cahiliye Çağı	86
A — Cahiliye Çağında İdarî ve Siyasî Durum	87
B — Cahiliye Çağında Dinî İnanç	90
1 — Tanrı İnancı ve Puta Tapma	90
2 — Arapların Kâbeden başka Tapınakları	95
el-Uzza	95
el-Menat	95
Zülhalasa Tapınağı	96
Fels Tapınağı	96
Ruda' Tapınağı	97
Zülkâabat Tapınağı	97
3 — Arapların Putlara Karşı Saygısızlıkları	98
4 — Kâbe ve Kâbeye saygı ile ilgili görevler	100
C — Kâbe ve Mekke idaresiyle ilgili bazı görevler	105
a) Sidanet	105
b) Sikayet	106
c) Rifade	107
d) Ukab	108
e) Nedve	108
f) Sifaret	109
g) Nizaret	109
h) Kubbe	110
i) İsar ve Ezlâm	110
D — Mescid-i Haram ve Önemli Yerleri	111
a) Mescid-i Haram	112
b) Hacer-i Esved	113
c) Makam-ı İbrahim	114
d) Hatim, Hıcr	114
e) Metaf	115
f) Ahsef, Mi'cen	115
g) Zemzem Kuyusu	115
E — Cahiliye Çağında İctimaî Durum	116

	Sayfa
1) Cahiliye Çağı Araplarında Aile	116
2) Cahiliye Çağında Sosyal Sınıflar	118
a) Hürler	119
b) Esirler	119
c) Mevali	120
3) Cahiliye Çağında Kadının Durumu	121
4) Hamse ve Semiye	125
F — Araplarda âdet ve gelenekler ve batıl inançlar	125
a) Araplarda ölü gömme âdeti	125
b) Diş atma âdeti	126
c) Bahire, Sâibe ve Hâni âdetleri	126
d) Araplarda Kumar Oyunları	127
G — Cahiliye Çağında Arap Kültürü	127
1) Araplarda Yazı	128
2) İlm-i Nücum (Astroloji)	129
3) Meteoroloji	130
4) Mitoloji	130
5) Kehanet ve Arafet	130
6) Kıyafet	132
7) Cahiliye Çağında Tıp	132
8) Cahiliye Çağında Şiir	135
9) Cahiliye Çağında San'at	137
H — Cahiliye Çağında Hicaz Ticareti	139
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	145
Hicaz'da İslâmdan Önce Tek Tanrı İnancı	145
Veraka b. Nevfel	146
Cahş oğlu Ubeydullah	147
Huveyris oğlu Osman	148
Amr oğlu Zeyd	149
Sâide oğlu Kus	151
Ebu's-Salt oğlu Ümeyye	153
GENEL BİBLİYOGRAFYA	156
GENEL İNDEKS	159

Ö N S Ö Z

Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde İslâm Tarihi dersini vermeye başladığım zamandan beri çalışmalarımı, öğrencilerimin ve bu konuya ilgi duyan yurddaşlarımın isteklerine cevap verecek şekilde bir islâm tarihinin meydana getirilmesine yöneltmiş bulunuyorum.

Bunun için, işin önemini ve güçlüğüne bilerek, gücümün yettiği ölçüde konuyu, başlangıçlarından ele alarak incelemeğe koyuldum.

Öğrencilerim, ilk yıllarda verdiğim ve ikiyüz elli sayfa kadar tutan ders notlarını derleyip toplayarak teksir makinesiyle çoğaltmışlardı; bir yandan bu notları genişletip derinleştirmeğe çalışırken öte yandan, Fakültede verdiğim islâm tarihi derslerinde önemle ve hassasiyetle üzerinde durduğum islâmın doğuşundan başlayarak dört halife devrinin sonuna kadar süren, islâmın doğuş ve gelişme çağını, daha sonra kurulan islâm devletleri yani, yedinci yüzyıldan sonraki doğu milletleri tarihi ve müesseseleri arasındaki kültür ve sanat bağlantılarını karşılaştırmağa yarıyacak ve genel bir fikir verecek kısa ve toplu bir eserin gerekliliğine inanarak, bu mahiyeti dolayısıyla bütün doğu ve batı dillerine çevrilmiş olan, Brockelmann'ın "İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi" ni dilimize çevirdim.

Sıra, ilk yıllarda vermiş olduğum ders notlarının bir plân dairesinde genişletilerek parça parça yayınlanmasına geldi.

Bu cümleden olarak, islâmiyetin aralarında doğup yayıldığı Arap Yarımadası halkının yani Arap milletlerinin islâmdan önceki tarihlerini ve onların, islâmiyetin doğuşu sırasındaki genel durumlarını içine alan ilk bölümü, yukarıda açıkladığım düşüncelerden başka bir iddiası bulunmayan şu küçük kitapla okuyucularına sunuyorum.

İslâm dininin ve onun beşeriyete getirdiği yeni düzenin yüceliği iyi anlaşılabilmesi için işe, Arapların tarih sahnesine çıkışlarından başlamanın daha doğru olduğuna kaanî bulunduğumuzdan burada, önce sâmi toplulukların durumuna kısaca temas ettikten sonra, kuruluş ve eskilik sırasıyle güney Arabistan'da yerleşmiş olan Arap devletlerini başa aldık; ondan sonra kuzey Arabistan'da yerleşmiş olanları, daha sonra da Mekke ve dolaylarındaki Arap topluluklarının tarihlerini inceledik.

Son zamanlara kadar bütün bu bölgelerde yaşamış ve gelişkin bir medeniyet kurmuş olan Arap toplulukları hakkındaki bilgilerimiz, ağızdan ağıza aktarıla aktarıla gerçekliğini kaybetmiş, aşınmış söylentilerden ibaret olup milâttan bir kaç yüzyıl öteye geçmiyordu.

Yetmiş seksen yıl önceden bu yana, bu bölgelerde arkeolojik incelemelerde ve kazılarda bulunmuş olan batılı bilginler, çok eski çağlara ait binlerce yazıt ve bir çok eski şehir örenleri ortaya çıkararak son derece önemli bilgiler edinmemize yardım ettiler.

Bu eski Arap devletleriyle aynı çağlarda yaşamış olan Mısır, Fenike, Roma ve eski Yunan devletleri hakkında eserler yazmış olan Roma ve Yunan tarihçilerinin verdikleri bilgiler bu son arkeolojik buluntularla karşılaştırılınca o devirlerin içtimâî, iktisadî ve dinî hayatları hakkında daha doğru bir bilgi edinmek mümkün olabiliyor.

Gene bu yeni buluntuların ışığıyla, kaynaklarını Sümer medeniyetinden ve kültüründen alan bir çok eski doğu milletlerinin kültürlerinin izlerini ve karşılıklı olarak birbirlerine yaptıkları etkileri takip edebiliyoruz.

Bu gerçek belgeler bize, islâmdan önceki Arap topluluklarının, deve sütüyle, peynirle geçinen, kertenkele ve çekirge yiyen yarı yaban göçebeler halinde yaşayan insanlardan meydana geldiğini sanmanın çok yanlış olduğunu açıkça göstermiştir.

Onlar, bilhassa güney Arabistan'da devlet kurmuş olanları, uzun yüzyıllar boyunca Mısırlularla, Asurlularla, Fenikelilerle, İranlılarla, Yunanlılarla ve Hind, Çin gibi doğu milletleriyle temasta idiler. Yemen'in yerli ürünleri ve mabetlerde tütsü olarak kullanılan günlükleri ve Hind ticareti vasıtasıyla zengin olmuşlar, Yunan - Roma'nın, uzun süren savaşlar sonunda ilerleme hızlarını kaybetmesinden sonra bu eski ve gelişkin doğu ticaretini ellerine almışlardı. Araplar, Hicaz bölgesinde değilse bile Yemen'de büyük şehirler, muhteşem saraylar kurmuşlardı. Kuzeyde kurulmuş olan Arap devletlerinden Palmirîlilerin başkanı Odenat, Roma imparatorlarına mahsus olan "avgust" ünvanını bile almıştı.

Biz burada, Türkçede bu alanda yazılmış bir eser olmadığından, bu eski Arap devletlerinin siyasî, içtimâî, dinî ve iktisadî tarihlerine oldukça geniş bir yer verdik.

Daha ziyade islâmiyetin doğuşundan önceki Hicaz bölgesinin genel durumunu ifade eden cahiliye çağı üzerinde de fazlaca durduk; çünkü ancak bu devirdeki halkın yaşayışı bütün müesseseleriyle iyice kavranırsa islâm tarihinin bir çok konuları daha kolay anlaşılabilir. Mekke ve Taif şehirleri halkının, ticarî alanda yarımada'nın diğer bölgeleri üzerinde kurdukları büyük üstünlük ve bu üstünlüğe dayanan imtiyazlı durumları iyice belir-

tilmeden, islâmiyetin yerleşmesine ve yayılmasına karşı gösterdikleri direnç ve engel olma çabalarının mânâsı anlaşılabilir. Onlar, islâmiyet tutunup gelişirse, bütün yarımada Araplarının katıldığı yerli panayırlarla desteklenen ticaret üstünlüklerinin elden çıkacağını, uzun zamandır kendi başlarına buyruk, hiç bir siyasî ve idarî otorite tanımadan sürdürüp gittikleri başıboş yaşayışın, katlanılması zor bir mükellefiyetler zinciri altına gireceğini sanıyorlardı.

Bütün bunlarla birlikte, bu kitabın dördüncü bölümünde kaydettiğimiz tek Tanrı inancının mümessillerini ve bu ünlü kimseler dışında kalıp aynı fikirde bulduklarını tahmin ettiğimiz bir kısım halkı tatmin etmeyen puta tapıcılığın zevali artık yaklaşmıştı.

Peygamberimiz Hz. Muhammed'in, insanlığı bu aşağı durumdaki yaşayıştan kurtaracak olan bir ödevle görevlendirilmesi, bir sürü şahsî menfaat zincirleriyle birbirine kenetlenmiş sapkın gruhun direnmelerini uzun sürdürmedi. Sonunda bu gibi kimselerin, islâm dininin yerleşmesine ve yayılmasına karşı gösterdikleri mukavemet kırıldı ve böylece bu kutsal dinin getirdiği yeni düzenin nurlu ışıklarıyla aydınlanan, beşeriyeti saadete ulaştıracak geniş ve parlak yol açıldı; Tanrının, doğru yola yönelmeği nasib ettiği kimseler veya topluluklar kurtuluşa ulaştı.

İslâmiyetten önceki Arap tarihini bu şekilde, kaynakların müsaadesi nisbetinde inceledikten sonra, islâm tarihini ele aldık. Bunun, yakın bir zamanda bastırabileceğimizi umduğumuz birinci cildi, Hz. Muhammed'in doğumundan, dört halife devrinin sonuna yani Muaviye b. Ebu Süfyan'ın halifelîğe geçmesiyle başlayan Emevîler çağına kadarki olayları içine almaktadır.

Bl uğurda yurddaşlarıma ufak bir faydam dokunabilirse ne mutlu bana.

Neş'et ÇAĞATAY

BİRİNCİ BÖLÜM

SAMİLER - ARAPLAR VE GÜNEY ARABİSTAN DEVLETLERİ

Geçen Yüzyılım sonlarına doğru Yemen'de *Ma'rib* bölgesinde yapılan arkeolojik araştırmalar, bu bölgenin, Milâddan 10 - 15 yüzyıl önceye çıkan eski ve parlak bir medeniyete sahip olduğunu göstermektedir.

Eski Arap tarihçileri ve eski Arap rivayetleri burayı yani Güney Arabistan'ın bilhassa *Yemen* dolaylarını, Arap milletinin en eski ana yurdu olarak göstermektedirler ki aşağıda görüleceği üzere bu fikir ve söylentiler yeni zamanlarda yapılan jeolojik ve arkeolojik incelemelere uygun düşmektedir.

Tevrat rivayetlerine dayanan soy kütüğü bağlantısında *Kah-tanîler*'den sayılan bu güneylilerin uygarlık alanında elde ettikleri başarıların ve incelemelerin, *Adnanîler* diye anılan, *Hicaz* bölgesine yerleşmiş *İsmail* oğulları üzerinde önemli etkiler yaptıkları bugün artık şüphe götürmez bir gerçektir. Kalkı ki — kendileri, aralarında büyük ayrılıklar görmelerine rağmen — bir topluluk ve bir ulus olarak da, güneyli Araplarla kuzeyli Arapları kesin olarak birbirlerinden ayırdetmek zordur.

Eski tarihçilerin birbirinden çok değişik olan söylentilerine göre *Yemen*'de sayıları pek çok olan bövetler (barajlar)'den bazılarının, Milâdın üçüncü yüzyılı başlarında veya biraz daha evvel yıkılması üzerine bir sürü Arap kabileleri kuzeye doğru göç etmişler, bunlardan bir kısmı *Gassanîler*, *Hîreliler*, *Kindeliler* devletlerini kurdukları gibi, *Huzae* boyu *Mekke*'de, *Evs* ve *Hazrec* boyları *Yesrib* (Medine) de yerleşip, islâmiyetin yayılıp gelişmesindeki olaylara karışmışlardır.

Güney Arabistan tarihi, eski *Sümer* medeniyetinin ve *Sümerler*-den alıp devam ettirmiş olan *Bâbil*, *Asur* vesaire gibi *Mezopotamya*'da yaşamış yarı samî ve samî ulusların medeniyetlerinin izlerini takip etmek ve bu medeniyetin ne gibi değişikliklere uğradığını, kimlerden kimlere aktarıldığını takip etmek bakımından çok önemlidir. Ayrıca islâmiye-

tin ortaya çıkışına kadar devamlı ve gelişkin bir ticarî alış - veriş sürdüren *Mekke*'nin bu ticaret yoluyla her türlü fikir mahsulleri taşıyıcılığını yaptığı da söz götürmez bir olaydır. Bu itibarla Güney Arabistan tarihi, Kuzey Arabistan tarihi gibi islâm tarihi ile bölünmez bir bütün teşkil eder. Bunun için şimdi burada samîler'in ana yurdunu ve yayılışlarını, ilk samî toplulukları gözden geçirdikten sonra, islâmiyetten önce Güney Arabistan'da kurulmuş olan devletleri inceliyeceğiz.

SAMİLERİN ANA YURDU VE YAYILMALARI

Tevrat hikâyelerine dayanan eski kitaplarda, ikinci *Âdem* diye de anılan *Nuh* peygamberin (1) oğlu *Sam* soyundan üredikleri bildirilen fakat genel olarak konuştukları dilin temellerinin, hepsinde bir olmasından veya birbirine çok benzemesinden dolayı samî uluslar adı verilen toplulukların baş tipini Araplar teşkil eder.

Bu samî toplulukların ilk defa nereden çıkıp nerelere yayıldıkları hakkında bir çok görüşler ortaya atılmıştır. Bugün genel olarak kabul edilen fikre göre, *Mezopotamya*, *Suriye* ve *Filistin*'e samî bir ülke çehresi veren yayılmalar, *Arabistan*'dan kuzeye çıkmış samî kavimler tarafından yapılmıştır.

Jeoloji bilginlerinin, buzullar devrinden hemen sonra, *Arabistan*'ın bugünkü kum çölleri ve kurak bölgeleri yerinde sık ve geniş ormanların, büyük ırmakların bulunduğu, iklim şartlarının insanların üreyip çoğalmasına elverişli olduğu, fakat buzulların kuzey sınırı daha yukarıya gidince, *Orta - Asya* ve *Büyük Sahra*'da olduğu gibi *Arabistan*'da da yavaş yavaş kendini duyuran bir kuraklık başladığı yolundaki mütalâaları bu görüşü desteklemektedir.

Esenlik içinde yaşamağa ve üremeğe elverişli bir iklimin, hüküm sürdüğü çağda Arap Yarımadası'nın güney ve orta kesimlerinde gittikçe çoğalan samîler, kuraklık başladıktan ve yaşama şartları zorlaştıktan sonra, yavaş yavaş çölleşen *Arabistan*'ın, eski çağlarda alabildiğine çoğalmış olan insan yığınlarını besleyebilme kabiliyetini kaybetmesi üzerine, *Milâddan önce üçüncü bin'in* başlarından itibaren, yarımadaının ortasından dışına doğru, *Afrika*'ya (Habeşistan ve Mısır'a), *Mezopotamya*'ya ve *Suriye*'ye akmağa başlamışlardır ki bu göç yürüyüşleri, tarihte derin izler bırakacak kadar büyük topluluklar halinde ve sürekli olmuştur.

Önce kuzeye çıkan, askerî ve siyaysî birlikten mahrum bulunan bu

(1) *Nuh* Peygambere, tufanda (*Nuh Tufanı*) mahv olan insan soyunun, onun çocuklarından türediği kabul edildiğinden "ikinci *Âdem*" denir.

göçmen topluluklarından bir kısmı, Sümerler'in muntazam ve düzenli kuvvetleri ve çok daha gelişkin savaş araçları karşısında, sınırları zorlayarak geçemediler, Fırat nehri boylarında göçebe bir halde epey bir zaman dolaşmak zorunda kaldılar. Sümer sitelerine ancak zamanla, işçi veya ücretli askerler olarak girebildiler. Sonraları, yüzyıllar geçtikçe çoğaldılar, Sümerler'in uygarlık ve savaş yöntemlerini öğrendiler ve, uygarlık, rahatlık ve bunların meydana getirdiği gevşeklik sonunda savaşçılık kabiliyetlerini elden çıkaran efendilerine karşı koyacak kadar kuvvetlendiler; yer yer ve zaman zaman ayaklanmağa başladılar. Ardı arkası kesilmeden boyuna gelen soydaşları ile kuvvetlenen bu sonradan gelme uyruklar, sonunda aşağı Mezopotamya'nın yukarı kesimini yani sonradan Akadlar Memleketi adını alan bölgeyi Sümerler'in elinden koparıp aldılar ve bu başarıları aşağı yukarı Milâddan önce 2725 yıllarında Sinear'a hâkim olmalarıyla sonuçlandı (2). Bu zamandan başlayarak Akad bölgesi, güneyden akıp gelen samî dalgalarıyla dolmağa başladı. Milâddan önce 2050 yıllarına doğru, Elamlıların Kalde'yi istilâ etmeleri, burada yoğunluk peyda eden samî kabilelerden bir bölüğünün kuzeye doğru çekilmelerini ve Subartu denilen yukarı Mezopotamya'ya yayılmaları sonucunu doğurdu. Buralarda Orta Asya'lı Subari boylarıyla karşılaştılar. Ve bunlara ait Asur, Ninova gibi sitelere yerleşmeğe başladılar. Subariler'le bu samîlerin karışmasından Ön-Asurlulara denilen melez kavim ortaya çıktı ki bunlar Milâddan önce 2000 yıllarına doğru, yukarı Dicle ve Zab nehirleri dolaylarına kadar uzanmış bulunuyorlardı.

İLK SAMİ DEVLETLER

AKAD İMPARATORLUĞU

Hakikatte halis samî bir kavim tarafından kurulmuş olmamakla beraber, öteden beri samî sayılan bu imparatorluk, Sinear'ın ilk sâkinleri olan Sümerler'le, sonraları buralara geldiklerini gördüğümüz samîlerin karışmasından doğmuş melez bir kavim tarafından Milâddan önce 2725 yıllarında, eski çağlar tarihinin büyük şahsiyetlerinden Sargon (Şar-

(2) Bu durum Tevrat'ta (sayılar) bahsinin XXIV. babının 20. âyetinde "kavimlerin ilki" diye sayılan Amalek kavminin bulunuşu, M.Ö. 3000-2500 yılları arasında Arabistan dışında yazılmış yazıtlarda belirtilmiş bulunuyor. Mısır'ı istilâ eden ve burada XV-XVII. sülâleyi kuran Şaso (Hiksos)ların bu Amalika kavminden oldukları tahmin ediliyor. Samîlerin ana yurdu konusunu Dr. Ali Cevat gayet iyi incelemiştir; bak. Tarih ül-Arab kabl el-İslâm, Bağdad, 1951, I, 150 vdd.

rukin) (3) tarafından kurulmuştur. Sumerler'in hâkim oldukları bölgeleri ele geçiren samî kavimlerin kurduğu ilk siyasi birlik sayılan bu devlet Milâddan önce XXVI. yüzyıl ortalarında dördüncü Uruk şehri hâkimi Ur-Nig tarafından ortadan kaldırılmıştır.

BİRİNCİ BÂBİL İMPARATORLUĞU

Mezopotamya'da Sumu - Abum idaresinde Bâbil başşehir olmak üzere Milâddan önce 2225 yılında kurulan bu samî devletin meşhur hükümdarı, kendi adıyla anılan kanunu (*Hamurabi Kanunu*) düzenleyen Hamurabi'dir. Bu hükümdar Milâddan önce 2003 - 1931 yılları arasında hüküm sürmüştür. Hamurabi, Mari sitesi dolaylarıyla Asur ili de dahil olmak üzere bütün Subari'yi, Elam'ı, Amurru'ya kadar olan bütün ülkeleri ele geçirerek büyük Akad İmparatorluğu'nu diriltmiştir. Bu başarısı kendine, Sumer - Akad kralı, dört iklim hükümdarı, acun imparatoru gibi ünvanlar kazandırmıştır.

Hamurabi, Tevrat'ta Hz. İbrahim'in Ur şehrinde çıkışı sırasında hükümdar bulunan Sinear kralı veya Babil Nemrudu Amrafel diye zikredilmektedir ki bu halde islâm anânesine göre İbrahim peygamberi ateşe attıran Nemrud'un, Hamurabi olması gerektiği söylenebilir. Eski söylentilere dayanılarak yapılan hesaplara göre Hz. İbrahim'in (4) Nuh Tufanı'ndan 1263 sene sonra doğduğu, Nuh Tufanı hikâyesine Milâddan önce dördüncü binin sonlarına ait olayları anlatan Sumer tabletlerinde (*Gilgames Destanı* şeklinde) raslandığına ve İbraniler'in Hz. İbrahim idaresinde Mısır'a gidişleri de XXII. Fir'avun sülâlesi devrinde M. Ö. 2000 - 1970 yılları arasında vuku

(3) Şarrukin'in hayatı hakkındaki efsane, Hz. Musa'nın (hayatı aşağı yukarı M.Ö. XIII. yüzyıl) hayatına çok benzer: Agade şehrinde doğmuş olan Şarrukin (Sargon) fakir ve kimsesiz olan annesi tarafından bir sepet içine konarak Fırat nehrine bırakılmıştır. Aynı şehirde oturan bir bahçıvan, sepeti nehirde görüp almış ve onu evlât edinip büyütmüştür. Şarrukin bahçıvanın yanında cesur, gözü pek, azimli, yakışıklı ve kuvvetli bir genç olarak yetişince Agade tanrıçası Ammut kendisine âşık olmuş sevgi ve korumasıyla onu Sumerlilerin, saç ve sakallarını uzattıkları için "Kara başlar" lakabını verdikleri Samiler hükümdarlığına yükseltmiştir.

(4) İbrahim Peygamberin babası Azer (veya Tareh), annesi Uşa'dır. O, kardeşinin oğlu olan ve Sodom (Lût gölü kıyısında) bölgesine peygamber olarak yollanan Lût peygamberle çağdaştır. Babasıyla birlikte Keldâniler ülkesinden çıkıp Harran'a geldiler. Babası burada ölünce kendisi Kenan eline geldi yerleşti. Ora halkının ruhanî ve dünyevî reisliğini eline aldı. Bir kuraklık yılında Mısır'a gidip geldi. Ziraatçılık alanında çok bilgisi vardı; hesap ve kozmografya bilgisi de fazla idi. Bak. Abbas Şusteri Mehrin Hâtem ün-nebiyyin, Teheran 1324(H.s.), ss. 22 vdd.

bulduğu kabul edildiğine göre H a m u r a b i ile İ b r a h i m peygamberin çağdaş bulunmaları işi tarihî olaylara uyar görünmektedir.

Birinci Bâbil İmparatorluğu M. Ö. 1806 yılına kadar parlak devrini yaşadıktan sonra son hükümdarı Ş a m s u d i t a n a zamanında *Doğu-Anadolu*'dan inen E t i l e r tarafından yıkılmıştır.

İKİNCİ BÂBİL İMPARATORLUĞU

Gene *Bâbil* baş-şehir olmak üzere M. Ö. 626 yılında N a b u - P o - l a s s a r tarafından kurulmuş ve parlak devrini, bu hükümdarın oğlu ünlü N a b u - K o d o n o s o r (Bihtunassar) devrinde yaşamıştır. İdareyi, oğlu B e l - S a r - U t s u r (Baltazar)'ın eline bırakan beceriksiz son Bâbil hükümdarı N a b o n i d 'den (saltanatı: M. Ö. 556 - 538) memnun olmıyan halk, *Medler*'den sonra idareyi ele almış olan Anzanlı A k a m a n i ş l e r sülâlesinin ünlü hükümdarı K u r u s ' u (saltanatı: M. Ö. 559 - 529) bir kurtarıcı olarak bekliyorlardı. K u r u s, Batı-Anadolu'daki *Lidya* hükümdarı *Krezüs*'ü (saltanatı: M. Ö. 580 - 545) yenip devletini sona erdirmişti. K u r u s, M. Ö. 538 yılında *Bâbil*'i işgal edip devleti ortadan kaldırdı ve İ k i n c i B â b i l D e v l e t i 'nin ünlü hükümdarı N a b u - K o d o n o s o r (saltanatı: M. Ö. 604 - 562) (5), M. ö. 586 yılında *Kudüs*'ü feth, hükümdarı S e d e k i y a 'yı öldürerek Yahudileri, tutsak etmesiyle o zamandanberi Bâbil'de tutsak bulunan İ s r a i l O ğ u l l a r ı 'nı serbest bıraktı ki böylece, Yahudilerce uğursuz bir tarih hadisesi sayılan Bâbil tutsaklığı sona ermiş oldu.

ASUR KIRALLIĞI

Ne zaman kuruldukları tam bir kesinlikle bilinmemekle beraber M. Ö. 1280 - 1260 yılları arasında hüküm süren birinci S a l m a n a s a r zamanında büyük bir varlık gösterdiler. A s u r l u l a r ikinci A d a d - n a r a r i (saltanatı: M. Ö. 911 - 891) zamanında *Babilonya* üzerindeki hâkimiyetini kabul ettirdi. İkinci. A s s u r b a n i p a l (saltanatı: M. Ö. 884 - 859) ise *Akdeniz*'e ulaştı ve *Fenike* şehirlerini himayesi altına aldı. Bu devletin bundan sonraki büyük şahsiyeti ikinci S a r g o n 'dur. Bütün *Ön - Asya*'ya sahip olan ikinci Sargon (saltanatı: M. Ö. 722 - 705) imparatorluğu düzene koydu. Korkutma ve yıldırma usulü devletin bir prensibi gibi devam ettirildi. O, M.Ö. 722 yılında baş-şehirleri *Kudüs* olan Y a h u d a D e v l e t i 'yle baş-şehirleri *Kudüs* gibi bir kara ticareti merkezi haline gelmiş *Sameriye* (Samarie) şehri olan İ s r a i l i y e D e v l e t i arasındaki kanlı boğuşmalardan faydalanmıştır. Bunlardan

(5) Bu Nabukodonosor, Mısır firavunu Nehao'yu (Saltanatı: M.Ö. 609-594) M.Ö. 605 yılında, daha babası Nabupolassar'ın veliahdı iken Kadeş meydan savaşında yenmişti.

İsrailiye hükümeti, Yahuda Devletini sıkıştırıp kötü duruma düşürdüğünden, çaresiz kalan Yahuda hükümdarı, Asur kralı ikinci Sargon'dan yardım istemiş, Sargon, Asur ordularıyla Suriye'yi geçerek Sameriye üstüne gitmiş şehri kuşatıp Mısır fir'avunu ile işbirliğine çalışan hükümdarı esir ve şehri harap etmişti; halkını kaldırıp başka yere sürerek yerlerine Bâbilliler, Araplar ve Hititler yerleştirdi. Bu şekilde bir yerin halkını sürüp yerlerine başkalarını getirme işi yenilmiş milletin direncini kırmak için metodlu bir şekilde tatbik edilen bir âdetti. Direnmeksizin hemen tâbi olan yerli kırıllar Ninova'nın uyuğu oldular; öldürülen diğer kırıllar yerine de Asurlu valiler tayin edildi ve Asur ülkesine katıldılar. Fırat nehrinin kilid noktası olan Karkemiş'ten sürülen yerli halkın yerine Asurlular yerleştirildi. Kıbrıs Kırallı Asur'a bağlı bir kırıllık oldu. Sur hariç bütün Suriye kıyıları Sayda kırıllının idaresinde bir uyruk kırıllık halinde birleştirildi. Sargon Babilonya kırıllı unvanını aldı. Ön-Asya'ya önem verildi. Yılda bir kaç mahsul veren bir ziraat yapmak için kanallar, su depoları yapıldı. Memleket içinde ticarî değiş - tokuşu artırmak için pazarlar düzene kondu. Fenikeliler ve Kıbrıslılar tarafından yapılp organize edilmiş bir armadanın hizmete sokulduğu Basra Körfezi'ndeki deniz ticareti canlandırıldı. Bütün imparatorlukta büyük işlere girildi. Ninova, hayvanat ve nebatat bahçeleri kurulmak suretiyle büyük bir baş - şehir oldu. Muazzam bir kütüphane, Sargon'un arattığı bütün Babilonya kitaplarını kendinde topladı. Kırıllık sarayı Babilonya biçimine göre yapıldı. Devlet idaresi Babilonyalı kâtiplere verildi. Sargon Babilonyada, takvimi, tartı ve ölçüyü, bilim ve hukuku düzenledi. Böylece yüz yıl içinde yep-yeni bir anlayışta muazzam bir kara imparatorluğu kurulmuş oldu. Sargon imparatorluğu, Mezopotamya - Basra Körfezi - Suriye mihver olmak üzere bir iktisadî birlik haline getirmeğe çalıştı. Fakat bu ekonomi düzeni ayakta duramadı; zira bu iktisadî düzenin ayakta durabilmesi, Hind ve batı dünyası ile ilgili milletler arası bir mal değiş - tokuşuna dayanıyordu ki, bu iki faktörü Ninova kırıllığı daima kendi elinde tutamıyordu. Gittikçe zayıflayan devlet M. Ö. 612 - 609 yılları arasında yapılan savaşlarda iyice kuvvetten düşerek son Asur kralı Asur - Ballit devrinde Med kralı Keya ksar ile ikinci Babil devleti hükümdarı Nabu - Polassar birleşip, Asurluların baş - şehri olan Ninova'ya yaptıkları saldırış sonunda ortadan kalkmıştır ki, iki müttefik devlet ortak zaferlerinden sonra aralarında anlaşip Medler, asıl Asur ili'ni, Bâbilliler de Sinear'ın geri kalan parçasıyla Suriye'yi ülkelerine kattılar (6).

(6) Jacques Pirenne, Les Grands Courants de L'histoire Universelle, Neuchatel, 4. başı, 1947, I, 91 vdd. M. Ş. Günaltay, Yakın Şark, Ankara, 1937, ss. 552 vdd,

Buraya kadar saydığımız devletler, *Arap Yarımadası*'ndan kuzeye çıkan kavimlerle *Mezopotamya*'nın samî olmayın ilk sâkinlerinin yüzyıllarca süren ortak yaşayış ve nesil karışmaları sonunda çeşitli yerlerde ve zamanla türeyen samî kavimlerdir. Arap, Yahudî, Arâmî, Süryânî, Fenike ve Habes dillerini konuşan halkın da dahil bulunduğu bu samî topluluklar (7) bu ilk devirlerden hemen sonra ayrı ayrı milletler halinde dağıldılar yurt tuttular. Şimdi burada samîlerin baş tipi sayılan ve islâmiyetin aralarında ortaya çıkıp yayıldığı Arapların (8) islâmiyetten önceki siyasal ve toplumsal hayatlarından kısaca bahsedeceğiz. Arap soyundan olan en eski devletler, yarımadaının hemen hemen en verimli ve en güzel iklimine sahip yerlerinden biri olan Yemen bölgesinde kurulmuşlardır. Şimdi burada, Yemen'de kurulmuş olan bu eski Arap devletlerini gözden geçireceğiz.

MAIN (MİNA) DEVLETİ (AŞAĞI YUKARI M. Ö. 1400 - 700)

Arap soy bilginleri en eski Arap halkının *Â d, S e m u d* ve *İ m l i k* yani *A m a l i k a* (9) olmak üzere bugün ortadan kalkmış topluluklar olduğunu kabul ederler; bu itibarla bunlara asıl Araplar mânasına arab al-arba derler. Şüphesiz bu bilginlerin bu konudaki bilgilerinin büyük bir kısmı *T e v r a t* hikâyelerine dayanır. *A m a l i k a*'nın, Mısır'da 15-17. sülâleyi teşkil eden *Ş a s o l a r*'ın yani *H i k s o s l a r*'ın cedleri olduğu da sanılmaktadır.

Gene bu bilgilere göre, güneye inmiş olan *N u h*'un torunlarından *K a h t a n* (veya *Yaktan*)'dan (10) türemiş toplulukların arab al-arba'larla karışmalarından, arab al-musta'ribe denen ve Yemen'de hüküm sürmüş eski *M a i n* (veya *Mina*), *S e b a*', *H i m y e r* ilâh. gibi

(7) Samiyat bilginleri samî dilleri gurubunu dört kısma ayırırlar: I — Doğu samî dilleri: Babil ve Asur dilleri. II — Kuzey samî dilleri: Amurru ve Aram dilleri. III — Batı samî dilleri: Ken'anca, İbranca, Moabca ve Fenike dilleri. IV — Güney samî dilleri: Main, Seba, Habes, Arab ve Muhre dilleri. Bak. A. Cevad, *Tarih ül-Arab Kabl el-İslâm*, Bağdad, 1951, I, 150.

(8) Arab kelimesi tarihte ilk defa Babillilerin Amurru (Batı halkı — Fırat nehrinin batısında olduklarından) dedikleri muntakada oturanlara Aribi (batılı) şeklinde verilen bir addır ki samî dilindeki badiye kelimesine tekabül eder. Mısırlılar ise çöl halkı anlamına olarak Şaso, İbraniler doğu halkı derlerdi. Bundan önce adı geçen eser, I, 169 - 185. Muhammed, Mebruk Nafi', *Asr ma Kabl el-İslâm*, Mısır ikinci baskı, 1952 ss. 15 vdd. ve C. Zeydan, *el-Arab Kabl el-İslâm*, Kahire, 3. bası, 1939, ss. 34 vdd.

(9) Son yıllarda yapılan incelemelerle milâttan 3000-2500 yıl önce Sumerler'in, kendilerinden tapınakları için taş, maden ve kereste aldıkları Meluh kavminin ve Tevrat'ta sayılan XXII, 20 de adı geçen Amalek kavminin de bu Amalika olduğu Sumer tabletlerinin ifadesiyle açıklanmıştır. C. Zeydan, bundan evvelki notta adı geçen eseri, ss 50-57, ayrıca, Ali Cevad, *Tarih ül-Arab Kabl el-İslâm*, I, 263.

(10) Kahtan b. âbir b. Şalih b. Erfahşad b. Sam b. Nuh,

devletler meydana gelmiştir. Bu yüzden bu güneyli devletlere Kahtanlılar denir. *Hicaz bölgesi* araplarının da İbrahim Peygamber oğlu İsmail Peygamberin torunlarından Adnan'ın soyundan üredikleri kabul edilir. Bu yüzden bunlara da Adnanlılar, veya aynı soydan olan Maad'a veya Nizar'a nisbetle Maadlılar veya Nizarlılar denir.

Arapların güney arapları veya kuzey arapları diyey ikiye bölünmüş olmaları kesin bir olaydır. Ancak Hz. Muhammed'den çok evvel kuzey taraflarında çoktan yerleşmiş Yemenli araplar bulunduğu gibi güneye yerleşmiş Adnanlı araplar da vardı. Yemenliler'in kuzeye çıkıp yerleşmeleri yemendeki sedlerden bazılarının yıkılması üzerinedir.

Mısır, Bâbil, Asur, İbrani, Yunan, Roma yazılı eserlerinden faydalanılmadığı çağlarda eser yazmış olan eski arap tarihçileri *Maan* (sonraları Main şeklinde telâffuz edilmiştir) kırallığı, yahut başka bir deyimle *Mina devleti* hakkında tek bir kelime dahi bahsetmemektedirler. Hemdanî'nin "*Kitab ül-İklil*" adlı eserinde Yemen'de sadece *Main* ve *Brakş* adlarıyla kaydettiği iki mahfed'den bahsetmiştir (11). Zamanımızda oryantalistlerin keşifleriyle tarihleri iyice aydınlanan ve başşehirleri Karnus olan, bu devlete dair eski Yunan tarihçilerinden Strabon, Plinius, Dionisyos ve Batlamyos pek çok bilgi vermişler fakat buna rağmen tarihçiler Main'in neresi olduğunu bir türlü kestirememiş bu devlete ait hiç bir eser ve ören bulamamışlar hattâ bazıları yunanlıların *Minaei* sözüyle Mekke yakınındaki *Mina*'da oturan halkı kastettikleri zannında bulunmuşlardı; fakat ünlü oryantalist Joseph Halevy 1869 yılında *San'a*'nın doğusunda (Cof güneyinde) *Main* şehri örenini bulduktan sonra bütün şüpheler ortadan kalkmıştır. Daha sonra Edward Glaser ve başkaları tarafından yapılan inceleme ve kazılarda yüzlerce yazıt bulunmuş ve bunlar sayesinde eski yunan yazarlarının bahsetmedikleri Mainliler hükümdarlarının ve tanrılarının adları, halkın âdetleri ve yaşama durumları tesbit edilebilmiştir.

Milâddan 2000 yıl evvel eski Bâbil yazıtlarında *Magan* veya doğu Arabistan'da *Manium* adlı bir kıralın adı geçer. *Magan* kelimesi Arapçadaki *Maan*'ın Sumercedeki şekli gibi görünüyor. Yazıtlarda *Maan* ile birlikte, daha ötede bir *Meluh* diyarından bahsedilmektedir ki bu bölgenin, orta ve kuzey-batı Arabistan'ı içine almış olması düşünülebilir. Sümerler, gerek

(11) Hemdanî, *El-İklil min Ahbar el-Yemen ve Ensab-ı Hımyer*, Muhibbüddin el-Hatib neşri, Kahire, 1368, ss. 61, 91. Aynı yazarın 1931 de Bağdad'da basılan aynı addaki eserinin 8. cüzünde, ss. 46, 124-128.

Maan'dan gerek se *Meluh*'tan, tapınaklarının yapımı için kereste, taş, madden gibi şeyler alıyorlardı.

Mainliler'in dinî, siyâsî ve içtimâî hayatlarına, hükümdar ve tanrıların adlarına dair yazıtlardan çıkarılan bilgiye göre bunları, Irak Amalîkasından yani çöl Aramlıları'ndan saymak ihtimali daha kuvvetli görülüyor; çünkü çöl Aramlıları birinci Bâbil devletinin ortaya çıkışından önce *Arap Yarımadası*'nın yukarı taraflarında oturuyorlardı. Bunlardan bir bölüğü sonra Bâbil bölgesine yayılıp Birinci Bâbil Devleti'ni teşkil etti. Son ihtimale göre Mainliler'in dip dedelerini de bu işte ortaklığı olan kabileler arasında sayabiliriz. Bu takdirde *Mezopotamya* bölgesinde Birinci Bâbil Devleti yıkıldıktan sonra (M. Ö. XIX. yüzyıl sonları) Mainliler'in dip dedeleri oralardan çekilerek kendi medenî ölçülerine uygun bir yaşama yeri bulmak üzere *Arabistan*'ın güneyine inmiş yerleşmiş olabilirler ki bu yeni yurtlarında yerleştikten sonra *Mezopotamya*'da olduğu gibi saraylar, mahfedler teşkil etmişlerdir ve çevrenin gerekliliğine uyarak ticarete başlamışlardır. Ticarî hesaplarını veya siyâsal bağımsızlıklarını derleyip düzenlemek için alış-veriş bakımından kendileriyle tanışıklık peyda ettikleri Fenikeliler'in ebced harflerini kullanmağa başlamışlardır. Bunların, çivi yazısını bırakıp *Fenike yazısını* kullanmağa başlamalarının sebebi Fenike yazısının daha kolay ve ticaret işlerinde yaygın bir durumda oluşu idi. Fenike yazısı *Mainliler* elinde gelişmiş ve bu gelişmeden *Hımyerli* yazısı ortaya çıkmıştır. Seba yazısıyla *Habeş yazısı* da sonradan *Mainliler*'in bu yazısından alınmıştır.

R. Dussaud'ya göre Main yazıtlarının yazılışı tarihleri M. Ö. 800 yıllarını pek geçmemekle beraber *Hommel*, *Otto Veber*, *Wincleer* gibi bilginler Mainliler'in Milâddan (1400) yıl evvel *Yemen*'de medeniyet kurmuş bir devlet olarak kabul edilebileceği fikrindedirler. Bunlar, ileride söyleyeceğimiz üzere *Fenikeliler* gibi çalışmalarını ticarete dayayan bir devlet idiler. Bu maksatla tâ kuzeye *Akabe körfezi* dolaylarına kadar çıkmışlar ve *Medyen* (Midien)'i koloni yapmışlardır. Gene bunların, *Mehre* adı verilen güneydeki günlük sahillerinden aldıkları *Arabistan* ürünlerini ve *Hindistan* ile *Çin*'den gelen ticaret mallarını *Suriye Filistin* (Ebir-Nari)'e, *Mısır*'a, *Asur* ülkelerine götürüp sattıklarını biliyoruz. Bunların ilk başşehirleri *Main* idi. Daha sonra bu başşehir *Strabon*'un bildirdiklerine bakılırsa *Karna*'ya çevrilmiştir (12).

(12) Main devletinin Main şehrinde sonra başşehir olan *Karnav* ve *Yasil*, güney *Arabistan*'daki *Cofta San*'a'nın kuzey doğusunda ve *Ma'rib*'in kuzey batısında bulunmuş olmalı.

Hemen şimdi inceleyeceğimiz gibi Yemen'de bu devletten sonra Sebalılar devleti kurulmuştur. Sebalılar'ın dvamını da Hımyerliler teşkil etmişlerdir. Yukarılarda söz açtığımız buralarda yapılan son arkeolojik araştırmalarda ele geçen yazılı taşlardan anlaşıldığına göre bu devletler aynı halk topluluğunun vücuda getirmiş olduğu devletler olup, devlet adının değişmesi sadece saltanat süren hükümdar soyu değişiminden ibarettir. Main devletinde kiralık babadan oğula geçiyordu.

Bu devlet, daha doğru bir deyimle bu hükümdar sülâlesi siyasal erkini ne zamana kadar devam ettirdi? Bu soruya kesin ve açık bir cevap vermek çok güç görünüyor. Fakat herhalde M. Ö. VII. yüzyılın başından evvel ortadan kalkmamışlardı; esasen Mainliler'in son çağlarıyla Sebalılar'ın ilk çağı birbiriyle karışmış durumdadır. Bu devirlere ait yazıtların incelenmesi Mainliler'in Milâddan önce 750 - 650 yılları arasında sona ermiş olduğunu göstermektedir.

SEBALILAR DEVLETİ (M. Ö. 700 - 115) (13)

Eserlerinde doğru olsun söylenti halinde olsun Mainliler hakkında tek kelime ile dahi bilgi vermiyen Arap yazarları Sebalılar'dan örtülü bir şekilde bahsetmişlerdir. Eski Yunan tarihçileri Yemen dolaylarında ki Mainliler, Sebalılar, Katabanlılar, Hadramavtlılar, Karililer'den bahsetmekle beraber, hükümdarlarının adları hakkında bir şey dememişlerdir. Yalnız Strabon, Sebalılar'ın sosyal ve ekonomik durumlarına dair bilgi vermiş, baş-sehirlerinin *Maryaba*, yani *Ma'rib* şehri olduğunu söylemiştir. Sebalılar'ın asılları da Mainliler'inki gibi kesin surette halledilememiştir. Arap yazarları Sebalılar'ın, Teyratta *Nuh*'un oğlu *Sam* torunlarından *Yahtan* ile aynı şahıs olduğunu kabul ettikleri *Kahtan*'dan indiklerini iddia ve bunlara arab-ı mutaarribe adını verirler (14). Arap tarihçilerine göre Kahtan, *Yemen* halkının dip dedesidir. M. S. XIX. yüzyılın sonlarına doğru Yemen'de yapılan araştırmalarda ortaya çıkan Main yazıtlarında Sebalılar, Havlan adlı başka bir kabile yanında, daha Yemen kuzeyinde dolaşan ve *Necran*'da Akabe körfezi dolaylarında bulunan Petra yakınındaki Maan şehrine (bugünkü Ürdün, kı-

(13) C. Zeydan bu devleti M.Ö. 850-115 yılları arasında yaşamış kabul ediyor, el-Arab Kabil el-İslâm, ss. 111.

(14) İbn-i Hişam sıraladığı soy kütüğünde Sebalıları ve onların devamı olan Hımyerlileri "Kahtan oğlu Ya'rub oğlu Yeşub oğlu Sebe' oğlu Hımyar kabilesi" şeklinde kayd ediyor ve "buradaki Seba'nın adı Abdüşşems idi. Arablarda ilk Sebi yani yağma, Abdüşşems tarafından yapıldığı için kendisine Sebe' lâkâbı verilmiştir" diyor. Sire, Kahire, 1936, I, 11. Burada adı geçen Hımyer'in bir adının da Arencec olduğunu kaydediyor. Aynı eser, I, 20.

rallığı güney sınırlarında) giden yol üstünde, baskınlar yaparak ticaret kervanlarını rahatsız eden göçebe bir aşiret gibi gösterilmektedir.

Asur Krallığı çağına ait yazıtlarda da M. Ö. 700 yıllarına doğru Yis'i-amara adlı bir Seba kiralı'ndan bahsediliyor. Bu belki eski Seba devrinde de rasladığımız rahip-kıralardan biridir. Asur kiralı ikinci Sargon (saltanatı: 822 - 705) devrine ait olan bu yazıtta kiral Sargon'a cizye veren uluslardan söz ederken bu Seba kiralı Yis'i-amara da sayılıyor. Bu kayıt ikinci Sargon'un Yemen'i ele geçirdiğini isbat etmez. Böyle olduğuna yani Yemen'i ele geçirdiğine dair hiç bir belge yoktur. Seba Devleti, Fenikeliler gibi ticarî bir hükümetti. Kuzey Arabistan ticareti bunların elinde idi. Yemen'den kalkan ticaret kervanlarının kuzey Arabistan yoluyla Akdeniz kıyılarına geçebilmeleri ve bilhassa o zaman çok önemli bir ticaret mahreci olan Gazze'ye geçebilmeleri için bütün o bölgelere hâkim olan ikinci Sargon'dan izin almaları veya para ödemeleri gerekiyordu ki adı geçen ve cizye veren devletleri sayan belgenin mahiyeti bu olmalı. Bu Seba kiralı o zaman herhalde orta Arabistan'da oturuyordu.

Öte yandan söylentilerin İsrail kiralı Süleyman'la (saltanatı: M. Ö. 973 - 933) çağdaş gösterdiği Seba melikesi hikâyesi tarihî olaylara pek uygun düşmemektedir; yahut da bu Belkis, Seba melikesi değil belki Asur yazıtlarında adları geçen ve kuzey Arabistan'da yaşamış olmaları muhtemel bulunan Aribi kraliçelerinden biridir. Yemen'de Belkis adlı kraliçeye Himyerliler devrinde Belkis binti Hedhad adı altında ve Milâdi 330 - 345 yılları arasında hüküm sürmüş olarak görüyoruz ki hristiyanlığa yeni girmiş olan Habeşlilerin Yemen'e saldırışları bunun zamanında vuku bulmuştur. Bu kadınla bundan 13 - 14 yüzyıl önce yaşamış olan İsrail kiralı Süleyman arasında bir ilgi olamaz; Yemen'deki Seba devleti en erken M. Ö. VIII. yüzyılda kurulduğuna göre aşk hikâyeleri dillere destan olan Belkis'in Seba melikesi olması bile uzaktır (15).

Yemen'de ortaya çıkarılan yazıtlardan bir çok Seba hükümdarı adı öğrenilmiştir. Bu ad ve lâkapların karşılaştırılmasından, Sebalılar'ın evvelâ bir beylik veya dinî başkanlık teşkil ederek daha sonra bu çekirdekten büyük bir hükümet teşkil ettikleri sanılmaktadır. Sebalılar'ın bu

(15) Bu, belki de bir Main kraliçesi idi? Hondmir, meşhur eserinde Süleyman'ın Yemen'e gittiğini, o sırada Belkis'in Seba'da kraliçe bulunduğunu ve ikisi arasında âşıkane maceralar cereyan ettikten sonra evlendiklerini uzun uzun anlatır: Habib üs-Siyer, Tahran, 1333 H.ş. I, 123 vdd. Tarihî olaylar ve kronolojik bağlarla hiç bir uygunluk göstermeyen bu efsanevî hikâyeyi, J. Starcky de incelemeyen ve karşılaştırmadan naklediyor, bak. Palmyr, Paris, 1952, ss. 30.

genişlemeleri, eski saldırgan ulusların yaptıkları gibi saldırma yoluyla değil ticarî gelişme ile olmuştur. Seba hükümdarlarının yazıtlarında diğer eski çağlar hükümdarlarına ait yazıtlarda olduğu gibi saldırdım, üstün çıktım, cizyeye bağladım, çapul ettim gibi sözler görülmez; tersine olarak yapı yaptım, vakfettim, onardım gibi kelimeler vardır. Bunlar *Seba*'da oturan bir beylik iken sonra Sarvah'ı ele geçirip başşehir yapmışlar, daha sonra da *Ma'rib* şehri bu ödevi üzerine almıştır. Yazıtlarda geçen hükümdar lâkap ve ünvanlarına göre Sebalılar'ın başlıca iki devir geçirdikleri anlaşılıyor: Birinci devirde hükümdarlara "mekrup" veya "mukarrib" yahut "mukarreb" deniyordu. Bunlar ilk devirlere ait rahip-hükümdarlardırlar. Bu birinci devir M. Ö. 700 - 500 yılları arasına rastlar. İkinci devirde yani Sebalılar'ın *Himyerliler* devleti şekline gelmesine kadar süren M. Ö. 500 - 115 yılına kadar *Ma'rib* hükümdarları resmen Seba kırıalları adını taşırlar. Şimdiye kadar ele geçen yazıtlardan 27 kadar Seba hükümdarlarının adı öğrenilebilmiştir. Bunlardan 15 i ilk devre yani mukarrib ünvanıyla tanınan rahip-hükümdarlar devrine, 12 si ikinci yani Seba hükümdarları devrine aittir.

Seba devleti daha sonra *Zofar* adını alan ve o zaman *Yemen*'in en büyük eyaletlerinden birini teşkil eden *Reydan*'ı ülkelerine katmışlardır.

Kırallık tahtı Main devletinde olduğu gibi bunlarda da babadan oğula geçerdi.

Main devletinin ortadan kalkmasından sonra (M. Ö. 750 ile 650 arasında) bunlara ait bulunan *Midian* (Midyen) sömürgesinin Sebalılar tarafından devir alınmış olması tahmin ediliyor. Tevratın bazı bendleri bu tahmini doğrular görünmektedir (16).

Seba devleti zamanında yapılmış en önemli işlerden biri *Ma'rib seddi* de denilen *Arim Seddi*'dir. Bu sed Serat sıra dağlarının bir uzantısı arasında yapılmıştı. *Arim*, Himyer lehçesine göre sed demektir. *Arim seddi* *Ma'rib* yakınında olduğundan *Marib seddi* diye anılır. *Ma'rib*'in bir adı da Seba'dır, bu itibarla buna Seba seddi de denir. Bu seddin hangi Seba kralı zamanında yapıldığı veya yapılmaya başlandığı — her ne kadar ele geçen yazıtlarda bazı aydınlatıcı kayıtlara rastlanmıssa da — kesin olarak bilinmiyor. Bu sed milâdî altıncı yüzyılda onarıldığı anlaşılmakta ise de ondan sonra bir daha onarılamamış, islâmiyetin ortaya çıkmasından biraz önce yıkılmıştır.

Seba devleti hükümdarlarının da, kendilerinden evvelki Main

(16) Tevrat, Eremya bab VI, 20 (M.Ö. 620 ye doğru); Hezekiyal, bab XXVII. 22 ve bab XXVIII. 13 (M.Ö. 580 yılına doğru) ve Yeşua, bab, LX. 6 (M.Ö. 500 yılına doğru)

devletininkilerde olduğu gibi ve onlarınkinden farklı lâkab ve ünvanları vardı; bu ünvanlar, ulu anlamına gelen (*Vitar*), mümtaz anlamına gelen (*beyyin*), şerif anlamına gelen (*Zurah*), güzel anlamına gelen (*yuhem'am*) ve samî anlamına gelen (*yenuf*) tur (17).

Yukarıda bahis konusu ettiğimiz üzere eski doğu devletlerinin çoğunda gördüğümüz gibi bu devlette de saltanatın kadınlara da geçtiğini anlıyoruz. Bu Seba devletinin bir kraliçesinin (*B e l k i s ' i n*) İsrail Kırâlı *S ü l e y m a n* ile münasebet peyda etmiş olması tarihi gerçeğe uymadığı halde bütün eski tarihçiler bundan bahsederler. Meselâ Hondmir de ünlü eserinde adı geçen İsrail kırâlı *S ü l e y m a n* ' ın (Süleyman peygamber) Yemen'e gittiğini, o sırada *B e l k i s ' i n* Seba kraliçesi olduğunu ve ikisi arasında uzun aşk maceraları geçtikten sonra evlendiklerini uzun uzun anlatır (18).

HİMYERLİLER DEVLETİ: M. Ö. 115 — M. S. 525

Milâddan önce 115 yılında Yemen'de, Kahtanîler'den olan Mainliler, Sebahılar gibi, Himyerliler adını taşıyan bir hükümdar sülâlesi daha ortaya çıktı. Bu hükümdar sülâlesinin evvelâ *Reydan* şehrine hâkim oldukları, bu itibarla (Zu Reydan) namıyla anıldıkları anlaşılıyor. Daha yukarıda da işaret ettiğimiz gibi *Reydan*, bugünkü *Zofar*'ın eski adıdır. *H i m y e r l i l e r* evvelâ Kataban'ı ele geçirip, Seba hükümdar sülâlesi zayıflayınca M. Ö. 115 yılında *Seba*'yı yağma, *Ma'rib* şehrini de ele geçirerek resmen *Seba* ve *Zu Reydan* hükümdarları ünvanını aldılar (19).

Himyer kelimesi Habeşçe olup koyu renkli demektir. Milâttan 300 yıl kadar sonra *Hadramavt* egemenliğini kaybettikten sonra bu "Seba ve Zu Reydan kırâlı" ünvanı bundan sonra uzatılarak "Seba ve Zu Reydan ve Hadramavt ve Yemenat kırâlı" şekline sokuldu. Biraz sonra da "Seba ve Zu Reydan ve Hadramavt ve Yemenat ve bunların dağ ve *Tihame*'deki Arapları kırâlı" olmak üzere up-uzun bir ünvan halini aldı. Milâdî IV. yüzyıl ortalarında, kısa süren bir Habeş istilâsından sonra bu uzun ünvanlı kırâllar 375 yılından 525 yılına kadar elli yıl aralıksız olarak saltanat sürdüler. 525 yılında Habeşli Aksumlular bunların yerine geçtiler. Habeşliler de samî topluluğuna dahil bir millettir; fakat bugün *Habeşistan* denen bölgeye samî göçünün ne zaman başladığı doğru ve kesin olarak bilinmiyor. Herhalde M. Ö. V. yüzyıldan daha sonra olamaz. Habeşliler'in ulusal gelenekleri kırallıklarının başlangıcını, aşağı yukarı M. Ö. X. yüzyıla çıkarıyor; bununla beraber hükümdarları olarak gösterdikleri *M e n i l e k*

(17) C. Zeydan, el-Arab Kabl el-İslâm, ss. 111.

(18) Hondmir, Habîb üs-Siyer, Tahran, 133 Hş. I, 123 vdd.

(19) İgn. Guidi, L'Arabie Antéislamique, Paris, 1921, ss. 65.

(Menelik) den sonra (nekadar sonra olduğu belli değil) Z o s k a l e s adındaki bir kırallık hâkimiyet sahasını genişlettiğini biliyoruz. Bunlar orada sonra K a u ş u (Kaoushou veya Kouchite) ırkıyla karıştılar. Habeşliler siyasî ilgilerini kesmeden devam ettirdikleri eski yurtlarına yani Yemen'e türlü fırsatlarla geri gelmişlerdir; bu defa ise K a u ş u 'lar ırkıyla karışıp esaslı bir değişikliğe uğradıktan sonra geliyorlardı (20).

Himyerliler, Mainliler ve Sebalılar gibi sırf ticaretle uğraşan, barış içinde yaşamağı ön plânda kabul eden bir soy değildi. Bunlar savaşçı idiler, bu soydan inen hükümdarlar arasında Arabistan'da bir çok yerler ele geçiren İranlılar ve Habeşliler ile savaşlar yapan kırallar vardı. Himyer kırallarından bazıları Tubba lâkabiyle anılırlar. Bu kelime de Habeşçe olup "kuvvetli, kudretli" mânalarına gelir.

İ b n - i H i ş a m "Sîre" adlı eserinde tarih söylemeden ve daha ziyade eskiden beri devam edip gelen söylentileri doğru kabul ederek Himyerliler tarihi hakkında çok uzun bilgi vermekte, bilhassa Yemen'e yapılan Habeş saldırısını ve bunların Kuzeye Kâbe üzerine, peygamber Hz. Muhammed'in dedesi Ş e y b e (Abdülmuttalib) zamanında yaptıkları yürüyüşe dair geniş bilgi vermektedir.

İ b n - i H i ş a m, Himyerliler'in son hükümdarlarının zalimliklerini, Yemen'e yahudiliğin ve hıristiyanlığın sokuluşunu, L a h n i a Z u Ş e n a t ı r adıyla anılan ve hükümdar sülâlesinden olmıyan bir zorbanın hükümdarlığı ele geçirip ahlâksızca işlere giriştiğini bu L a h n i a 'nın kötülüklerini ortadan kaldırıp kendisini yokeden kahraman Z u r ' a 'nın yani Z u N ü v a s 'ın Yahudi dinini benimseyip Yemen ülkesine yayışını bu dini kabul etmeyenleri uhud adı verilen içi ateşle dolu hendeklere attırdığını uzun uzadıya anlatır ve bundan sonra Habeş saldırısının başladığını söyler ki (21) yazarın verdiği bu bilgi sonradan ele geçen yazıtlara uygun düşmektedir. Hakikaten bu son kayıtlara göre M. 525 yılında Yemen'e hâkim olan Habeşliler'in (22) Ma'rib seddini onarttıkları anlaşılıyor. Gene bu yazıtlara göre Ma'rib seddi M. 542 - 3 yıllarında yıkılmıştır.

Yemen'e Habeş saldırısı herhalde daha Sebalılar soyunun güçlerini, nüfuz kudretlerini elden çıkarma durumuna düştükleri son devirlerde baş-

(20) Aynı eser, ss. 69 vdd.

(21) İgn. Guidi, Zu Nüvas'ın M. 500 yıllarında hâkimiyeti ele geçirdiğini yazıyor. Bundan evvelki notta adı geçen eseri, ss. 73. Uhud olayı ve Zu Nüvas hakkında bak. İbn-i Hişam, Sîre, I, 30. vdd. Aynı olaylar hakkında bak. Taberî, Milletler ve Hükümdarlar Tarihi, Ankara, 1955, I, 1148.

(22) O zamanlar başşehirleri Aksum olduğundan Habeşlilere Aksumlular deniyordu. Habeş kırallık yerine Aksum kırallık tabiri kullanılıyordu. bak. İslâm Ansiklopedisi, Arabistan maddesi.

lamış bulunuyordu. *Zeyla'* (Adulis) da ele geçen bir yazıtta necaşinin (23) Milâdın ikinci yüzyılı başlarında Yemen kıyılarına saldırdığı söyleniyor. Habeşliler Milâdın üçüncü yüzyılı sonlarında yeniden *Yemen'e* saldırdılar. Yemer ve *Tihame'nin* bazı yerlerini ele geçirerek Habeşistan'la Arap yarımadası arasındaki ticareti kolaylaştırdılar. Bundan elli yıl sonra Habeşliler *Yemen'e* tekrar saldırıp bütün Yemen'i ele geçirmişlerdir. Aksumlular'ın, Milâdın 345. yılında *Yemen'e* yaptıkları saldırı, meydana getirdikleri etki bakımından çok önemlidir. Habeşliler bu tarihten az önce *Frumentice* (Fromantos) adlı bir rahibin gayretiyle hristiyan dinine girmişlerdi (24). Habeşliler, Hristiyanlığı Arap yarım adasında yayıp yerleştirmek hususunda Roma imparatoru büyük *Kostantin* (ölümü: M. 337)'in teşviki üzerine bu saldırıya geçmişler ve burada, hâkimiyetin tekrar yerli hükümdarlara geçtiği M. 375 yılına kadar kalmış görünüyorlar. Daha önceki durumları bilmiyoruz amma hiç olmazsa bu devirdeki Hımyerliler hükümdarları, Aksumlular'ın uyrukları idiler.

Habeşliler'in bu seferki Yemen istilâlarının sebebi sadece *Kostantin*'in hristiyanlığın etrafa yayılmasını ve kökleşmesini kutsal bir ödev bilmesi değil aynı zamanda Yahudilerin Yemen'de yeni yayılmağa başlamış olan hristiyanlığa ve hristiyan halka karşı takındıkları kötü durumdur. Hele *Roma* ikiye bölündükten sonra (M. 395) *Doğu Roma* (Bizans) imparatorları nüfuz ve ticaretlerini genişletmek yolunda bir araç olarak kullandıkları hristiyanlığı Arap yarımadasında da yaymak ve genelileştirmek için büyük emek sarfetmişler bilhassa *Necran'da* çok çalışmışlardı. *Necran* ve *Aden* taraflarına papaslar yollamışlar ve *Necran'da* bir manastır yaptırmışlardı. *Necran Kâbesi* diye tanınan bu ziyaretgâhta papaslar ve din adamları otururdu (25).

(23) Necaşi Habeş dilindeki *Necüs* (bugün *Negüs* de deniyor) kelimesinin arabalaşmış şeklidir. *Necüs*, Habeş dilinde kıral demektir. Arab yazarları İran şah-larına *kisra*, *Roma* ve *Bizans* kırıllarına da *kayser* derlerdi.

(24) Habeşistan'ın bu kadar erken hristiyan dinine girmesi dikkate değer bir olaydır; zira hristiyan dini yüzlerce yıl *Roma* hükümdarları tarafından takip edildikten sonra ancak M. 306 *Roma'nın* *Galya* eyaletinin merkezi olan *Eboracum* (bugünkü *York* şehri) da *Roma* lejyonu tarafından *Avgust* ilân edilip M. 337 yılında ölen büyük *Kostantin* zamanında, M. 313 yılında meşhur *Milan* fermanı ile resmîyeti tanınmıştır ki bu tarihten 20-30 yıl sonra Habeşistan'da da resmî din olarak tanınması sebepleri hakikaten üzerinde durulmağa değer önemli bir iştir. İgn. Guidi, *Necran* ve *Arabistan'ın* sair yerlerindeki hristiyanların monofizit mezhebinde oluşlarını bunların, Suriyeli monofizit misyonerler vasıtasıyla hristiyanlığa sokulmuş olmalarından ileri geldiğini kaydediyor. Bak. *l'Arabie Antéislamique*, p. 73.

(25) C. Zeydan, *el-Arab Kabl el-İslâm*, ss. 120.

M. 525 yıllarında, Yunanlılar'ın Demyanos dedikleri son Hımsyerli hükümdarı Zü Nüvas'ı, Habeş kumandanı Ebrehe yenerek tahtından indirdi. Hattâ Ebrehe daha sonra meşhur fili ile Mekke'ye kadar yürüdü. Bu saldırışın sebebi Yahudilikte çok ileri olan Zü Nüvas'ın Necran'a sokulan hıristiyanlığı ortadan kaldırıp Arabistan'ı kurtarmak istemesidir. Zü Nüvas bu iş için 523 yılında Necran'a yürümüş, Necranlıları, hıristiyanlığı bırakarak Yahudi dinini kabul etmeğe zorlamıştı. Necranlılar bu teklifi kabul etmeyince Zü Nüvas başkanlarını öldürdü mallarını yağma etti. İçleri ateş dolu hendekler hazırlatarak hıristiyanlıktan dönmek istemiyenleri bu çukurlara attırdı, İncillerini yaktırdı, kiliselerini yıktırdı. İbn-i Hişam'ın İbn-i İshak'tan naklen bildirdiğine göre bu insan kıırımında öldürülenlerin sayısı yirmi bini bulmuş (26). Gene İbn-i İshak'ın anlattığına göre hıristiyanlardan Devs Zü Sa'leban adında biri atını dört nala sürüp uzaklaşarak ölümden kurtulmuş ve çöl yolunu tutup arkasından gelenlerin gözlerinden kaybolmuş ve Bizans imparatorunun sarayına gidip huzura çıkmış (27) Zü Nüvas'ın hıristiyanlara yaptıklarını anlatıp onun bu zulmünden kurtulmak için savaş yapmak üzere yardım istemişti. Kayser "memleketin buraya çok uzaktır, fakat hıristiyan olan Habeş kiralına, sana yardım etmesini yazacağım; o sizin memleketinize daha yakındır" cevabını verdi ve Habeş hükümdarına, ona yardım etmesi ve öcünü alması hususunda bir mektup yazdı. Devs, Kayserin mektubunu alıp Habeşistan'a vardı, necaşinin katına çıktı. Necaşî, Devs'le birlikte yetmiş bin Habeşliden müteşekkil bir ordu yolladı. Ordunun başına, Ha-

(26) İbn-i Hişam, Sire, I, 37. Taberi ise bu şekilde işkence yapılarak öldürülen Necranlıların sayısını onbin olarak kaydediyor. Tarih-i Taberi, Tahran, Kitaphane-i Millî, numarاسız yazma, varak 210 A.

(27) Bu sırada Bizans tahtında birinci Jüsten (saltanatı: M. 518-527) bulunuyordu. Bu, Bizansta karışıklıklar hâkim olduğu bir sırada, muhafız kıtası komutanı iken tahta geçirilmiş 70 yaşlarında bir adamdı. Aslen Makedonyalı olan Jüstinyen'in idare ile ilgisi olmayıp Bizans devletini kendi namına erkek kardeşinin oğlu ve kendi yerine tahta geçecek olan meşhur Jüstinyen (saltanatı: 527-565) idare ediyordu. Jüstinyen batı Roma'yı, bilhassa Papayı memnun etmek için daha amcası zamanında üç yıl (M. 518-521) Arys taraftarı monofizit doğu hıristiyanlarına karşı sert tavır takınmıştı. Gene monofizit tarikatında olan Habeş kilisesi ile teması muhafaza etmesi, tahta geçtikten biraz sonra kendini açıklığa "imparator ve papas" ilân eden bu dindar hükümdarın (diktatörün) hem siyasî hem de dinî nüfuzu elinde bulundurmak isteyişinden ileri geliyor; zira doğuda siyasî ve manevî birliği diriltmek için Mısır'da, Suriye'de, Mezopotamya'da ve Ermenistan'da çok kuvvetli olan monofizitlerle iyi geçinmeğe çok dikkat ediyordu.

beşlilerden E r y a t ' ı komutan tayin etti. Bu orduda E b r e h e e l E ş r e m de bulunuyordu. E r y a t, yanında Z u S a ' l e b a n da bulunduğu halde denizi aşarak Yemen kıyılarına ayak bastı. Z u N ü v a s, Hımyerlileri ve kendisine uyruk olan Yemen kabilelerini alarak Z a t ü l - A b e r denen yerde E r y a t ' ın karşısına çıktı (28). Z u N ü v a s yenildi, ordusu perişan oldu; bu felâketi görünce atını denize sürüp yitti gitti. Bundan sonra Z u N ü v a s ' tan hiç bir haber alınmadı. Eryat ise Yemen'e girip istilâ ederek hâkim oldu (29).

C . Z e y d a n Habeş saldırısının sebebinin Arap kaynaklarının bildirdiklerinden başka olarak şöyle yazıyor: Bizanslılar Hıristiyan dininin yayılması yoluyla doğuda sözlerini geçirir duruma geldiklerinden Bizans tüccarlarının doğu mallarını Basra körfezinden alıp Kızıl Deniz yoluyla Mısır'a ve kendi ülkelerine, Avrupa'ya taşımak için Hımyerliler ülkesinden geçmek kolaylaşmıştı; çünkü Hımyerliler eski kuvvetlerini kaybettiklerinden Bizans tüccarlarının bu geçişine engel olamıyorlar, onlar da *Basra Körfezi*'nden aldıkları Asya içlerinden gelme doğu eşyalarını *Yemen* ve *Kızıl Deniz* yoluyla Habeşistan'a ve oradan da *Mısır*'a ve daha ötelere taşıyorlardı. Bu durum, öteden beri *Bizans*'ın baş rakibi olan İranlılar tarafından önlenmek üzere Basra körfezine ordu gönderildi. Bizans kırılları Habeşliler ve Hımyerliler eliyle bu üstünlüklerini elde tutmak istedilerse de İran'a dayanan ve güvenen Hımyerliler bu Bizanslı tüccarlara saldırmağa başladılar ve doğu ticaretine engel oldular. Teofanes'in (Bizans tarihçisi: M. 750 - 817) bildirdiğine göre Habeşliler ticaret yolunu emniyet altına almak için Kızıl Denizi geçip Hımyerliler'e saldırdılar, Yemen hükümdarı Z u N ü v a s ' ı öldürüp *Yemen*'e yayıldılar (30).

Bu başarıdan sonra Aksumlulara yardım etmeleri şartıyla Bizans imparatoru J ü s t i n y e n (saltanatı: M. 527 - 565) ile anlaşmayı yenilediler. *İskenderiye*'ye bir elçi kurulu yollayıp vaftiz yapmak ve dinî bilgileri öğretmek üzere bir din adamı istediler. Kendilerini Y o h a n n a adında bir papas yollandı ki bu adam sonra *Aksüm* şehrinde piskopos oldu. Habeşliler bu teşebbüslerinde başarı kazanıp ticaret yolunu açtıktan sonra geri döndüler. Saldırıcular geri döner dönmez Hımyerliler bu ticaret

(28) İbn-i Hişam, Sire, I, 41.

(29) Aynı eser, I, 38-39.

(30) C. Zeydan, Zu-Nüvas'ın yenilmesinden sonra Zu-Ceden el-Hemdani lâkabını taşıyan birinin Yemen'de idareyi ele alıp etrafa dağılan halkı toplayıp Habeşlilere karşı direnmeyi denediğini fakat bunun da yenildiğini söylüyor. C. Zeydan; el-Arab Kabl el-İslâm, 3. baskı. Kahire, 1939. ss. 120. İbn-i Hişam, Zu-Ceden lâkablı bir şahıstan söz açmakta ise de bunu komutan olarak değil, bir şair olarak gösteriyor, Sire, I, 39.

yolunu gene kapadılar. Habeşliler *Yemen*'e ikinci defa saldırdılar ve bu sefer *Es imafyos* adlı bir hristiyan, Yemen genel valisi oldu. Şu son yıllarda Hisn-ı Gurab adlı yerde bulunan yazıtta okunan yazılar bu bilgiyi kuvvetlendirir mahiyettedir (31).

Yukarıda dediğimiz gibi *Zu Nüvas* atını denize sürüp kaybolduktan sonra *Eryat*, Yemen'i istilâ etti ve yerleşti. Biraz sonra yanında bulunan komutanlardan Ebrehe ile arası açıldı. Eryat Yemenlilere zulmettiğinden yerli halk da Ebrehe ile birlik oldu. Ebrehe ile Eryat arasında çıkan savaşta *Eryat* Ebrehe'nin, dudağını yardığında Ebrehe'ye el-Eşrem (= dudağı yarık) lâkabı verilmiştir. İki komutan arasındaki savaş sonunda *Ebrehe*, *Eryat*'ı öldürüp Yemen'in tek valisi oldu. Bundan sonra Ebrehe *San'a*'da (32) *el-Kulleys* adı verilen tapınağı yaptırdı (33). O, bunun her bakımdan güzel olmasına o kadar önem verdi ki İbn-i Hişam'ın naklettiğine göre bu tapınak o zamanlar yer yüzünde hiç bir yerde eşi görülmemiş bir kilise oldu. Şüphesiz bu ifadede büyük bir mübalâğa var amma kilisenin yapılması hususunda ne kadar fazla ihtimam edilmiş olduğunu gösterir.

Ebrehe bundan sonra bütün Arapların, tavaf için *Mekke*'deki *Kâbeye* değil buraya gelmelerini temine çalıştı. Mudarlılardan *Kinan* e oğlu *Malik* oğlu *Hâris* oğlu *Sa'lebe* oğlu *Âmir* oğlu *Adiy* oğlu *Fukaym* oğullarından bir adam bu teşebbüse kızarak gidip Yemen'de *el-Kulleys* tapınağına girdi ve pisledi. Bunun üzerine *Ebrehe* sinirlendi ve gidip *Mekke*'deki kutsal evi yıkmaya and içti; ordusunu alıp *Mekke*'ye doğru yola düştü. Yanında *Mahmud* adlı meşhur fili de vardı. Evvelâ Yemen eşrafından *Zu Nefr* adlı biri Ebrehe'nin karşısına çıkıp savaştı, fakat yenildi tutsak oldu. Ebrehe ikinci olarak

(31) C. Zeydan, el-Arab Kabl' el-İslâm, ss. 120-122.

(32) Habeşliler Yemen'i istilâ ettikten sonra idarelerine başşehir olarak *San'a*'yı seçtiler; burada 425-455 yılları arasında hüküm sürmüş olan Himyerliler hükümdarlarından "Şurahbil Ya'fur b. Es'ad" tarafından veya bu hükümdarın halefi olup 455-470 de saltanat süren "Şurahbil Yenuf" tarafından yaptırıldığı söylenen "Gumdan Sarayı"nda oturdular. Arab yazarları bu sarayın yedi kat ve son derecede muhteşem olduğunu ve üçüncü halife Osman b. Affan zamanına kadar sağlam kaldığını ve bu halife tarafından yıkıldığını kaydederek, Himyerliler tahtı bu defa, İran'a bağlı bir vali sıfatile altıncı yüzyılın sonlarında Seyf b. Zi-Yezen'e geçtiğinde Seyf'de gene bu Gumdan sarayında oturmuştu. M. Es'ad, Tarih-i Din-i İslâm, I, Medhal, Der-i Saadet, 1327-29, ss. 157 vdd.

(33) Taberî, Milletler ve Hükümdarlar Tarihi, I, ss. 1160. C. Zeydan'ın işaret ettiği gibi bu "el-Kulleys" kelimesi galiba kilise kelimesinin arabçalaştırılmış bir şekli olacak. C. Zeydan, el-Arab, ss. 122.

karşısına çıkan *Has'am* kabilesini de yenip *Taif şehri* dolaylarında bulunan Sakifliler'e ulaştı. Sakifliler kendi tapınakları el-Lât'ı yıkmaması için ona yalvardılar o da bağışladı; Ebrehe'nin ordusunu Kâbe'nin bulunduğu yere götürmek üzere kendisine *Ebu Rıgâl* adında birini kılavuz verdiler. Ordu *el-Mugammis* adlı yere vardığında *Ebu Rıgâl* öldü. O gündenberi lâlâ Araplar bu *Ebu Rıgâl*'in mezarını taşlarlar.

Ebrehe yolda, oralarda bulunduğu *H. Muhammed*'in dedesi *Şeybe* (Abdülmuttalib) nin iki yüz devesini birlikte alıp götürdü; sonra *Şeybe*'nin, develerini geri vermesi hususunda yaptığı rica üzerine verdi ve Habeş ordusu Kâbe'ye saldırdıysa da Kur'an-ı Kerimde CVIII. sûrede (Fîl sûresi) temas edildiği gibi hiç bir şey yapamadan, bozguna uğramış bir durumda Yemen'e döndü gitti (34). Bu olay M. 570 yılı sonlarında oldu ki bunun üzerinden kısa bir müddet geçtikten sonra *H. Muhammed* doğmuştur. Ebrehe'nin ölümünde yerine, oğlu *Yeksum*, daha sonra öteki oğlu *Mesruk* (35) geçti ki Yemen'de son Habeş valisi budur.

Habeşliler Yemen ahalisine çok eziyet ederlerdi; hele *Yeksum* zamanında durum çok daha fena idi; Yemenli erkekler öldürüldü, karılarını Habeşli askerler aldı, çocukları perişan oldu. Sonunda Yemenliler, Himyerliler hükümdar soyundan *Seyf b. Ziyazen* (36) ile birleşip Habeşlileri yurtlarından çıkarıp atmağa karar verdiler ve *Seyf* bu iş için İstanbul'a (Constantinople) Bizans imparatoruna yardım istemeğe gitti, Habeşlilerin zulmünden bıkip usandıklarını anlattı. İmparator onun bu arzusunu "Habeşliler Yahudi midirler ki üzerlerine saldırayım" diyerek reddetti. *Seyf* bundan sonra İran'da hüküm sürmekte bulunan Sasaniler hükümdarı *Anoşervan-ı Âdil* lâkabiyle anılan birinci *Husrav*'e (saltanatı: M. 531 - 579) başvurdu. Kisra, Yemen'in uzaklığından ve ele geçirilse dahi gelirinin azlığı sebebiyle bir fayda sağlamıyacağından bahisle bu yardıma pek yanaşmak istemediyse de sonunda *Seyf*'in

(34) İbn-i Hişam, Sîre, I, 43.

(35) Taberî, Mesruk'un, Ebrehe müstakîl Yemen valisi olduktan sonra *Ebu Murre Zu-Yezen*'in karısı olup zorla kendisiyle evlendiği *Reyhane* adlı Yemenli kadından doğma olduğunu kaydediyor Milletler ve Hükümdarlar Tarihi, I, ss. 1160. Fakat Taberî'nin bu mütalâası yanlış olmak gerekir; zira Ebrehe, Habeş kumandanı *Eryat*'in idaresinde M. 525 yıllarında Yemen'e saldıran ordu içinde olup bu ordu *Zu-Nüvas*'la savaştı; *Ebu Murre Zu-Yezen* ise İranlıların M. 576 yıllarında Habeşlilerle yaptıkları savaşta bulunmuştur. Bak. İbn-i Hişam, Sîre, I, 38, vdd.

(36) Taberî bu şahsın adını *Sefyan* veya *Seyf b. Mâdikerib* şeklinde kaydediyor. Milletler ve Hükümdarlar Tarihi, I, 1199.

devamlı ısrarları neticesinde razı oldu (takriben M. 576 yılında). Yedi sekiz bin kişilik bir kuvveti V a h r i z adındaki bir komutanın idaresine vererek Seyf'le Yemen'e yolladı (37). S e y f İran askerleriyle Yemen'in içerilerine doğru ilerledikçe Yemenliler bölük bölük etrafına toplandılar. Karşılarına çıkan büyük bir Habeş ordusunu yendiler ve bu savaşlarda Habeş valisi Mesruk öldü. Böylece Yemen Habeş istilâsından kurtulmuşsa da bu defa İran nüfuzu altına geçmiş oldu. İran kirası, her yıl belirli bir miktarda vergi vermek şartıyla Yemen valiliğini Seyfe verdi. Bir müddet sonra S e y f Habeşlilerden bazılarıyla dost oldu ve bunlar tarafından öldürüldü. Seyfin öldürülmesinden sonra Sasaniler V a h r i z adındaki eski komutanın idaresinde tekrar bir miktar asker gönderdiler. Vahriz başarı ile duruma hâkim olarak İran valisi sıfatıyla bırakılmış böylece Yemen'deki İranlı valiler dizisinin ilki olmuştur. Bazı kaynakların bildirdiğine göre Yemen'deki bu İran valileri yalnız Yemen ülkeleriyle yetinmiyerek zamanla *Hadramavt*, *Umman* ve *Bahreyn* taraflarını da ele geçirdiler. Bu şekilde Yemenlilerin İran'dan yardım istemeleri kendileri yararına ellerine fazla bir şey geçirmedi; önce Habeşlilerin uyruğu iken şimdi de İran'ın uyruğu oldular. Aradaki fark sadece İranlıların, din ve ibadet hususunda Yemenlilere karışmamaları ve zor kullanmamalarında idi. İran'ın Yemen'deki eğemenliği islâmîyetin ortaya çıkmasına kadar sürmüştü, Milâdî 629 (7. hicret yılı) yılında İran merzbanı yani valisi bulunan B a z a n islâmîyeti kabul etmekle Yemen islâm uyruğuna geçmiş ve böylece Bazan Yemen'deki İran valilerinin sonuncusu olmuştur (38).

YEMEN'DEKİ KÜÇÜK BEYLİKLER

Yukarıda kaydettiğimiz Yemen'in büyük devletlerinden başka gene onlarla çağdaş bir takım küçük beylikler de vardı. Bunlar küçük bir kasabaya veya bir kaç kasabaya, yahut da daha genişçe bir bölgeye sahip oluşlarına göre Z u (cem'i ezva') veya K a y l (cem'i ekyal) ünvanları-

(37) Bazı eserler Kısra'nın, İran askerlerini böyle sonucu belli olmayan bir iş uğruna kolay kolay feda etmek istemediğini, bunun için İran hapishanelerindeki mahkûmlardan mürekkep 7-8 bin kişiyi 8 gemiye bindirip yolladığını, yolda bu kayıklardan ikisinin batıp altısının Yemen'e vardığını yazıyorlar. Meselâ bak. Taberi Tarihinin çok eski farsca bir nüshası, Tahran, Kitabhane-i Meclis-i Şûray-ı Millî, No. 231, varak 250 A. vdd.

(38) Münecim başı tarihi, I, 197. Bazı tarihçiler de İranlı askerlerle yerli Yemenli halkın nesil karışımından meydana gelmiş ve "ebna" adıyla anılan bu bölge halkının islâm oluşlarını onuncu hicret yılında (M. 632) gösteriyor. Ali Ekber Feyyaz, Tarih-i İslâm, Tahran, 1327 ş. ss. 105.

nı taşıyorlardı. Bunlar hakkındaki bilgilerimiz, *Main, Seba ve Himyer* gibi bu bölgenin büyük devletleri hakkında bile son arkeolojik buluntulara kadar pek fazla olmadığına göre hiç denecek kadar az idi. Beşinci yüzyıl yazarlarından *Nevşan b. Said el-Himyerî*'nin "Kaside Himyeriye" diye ünlenmiş olan eseri olmasaydı, Yemen'deki bu beyliklere dair bilgimiz çok az olacaktı. Bu kaside yardımıyla bunlardan büyük bir kısmının — takriben elli kadarının — adlarını öğrenmiş oluyoruz. Bunlardan bazıları kuvvetlenerek, komşularından bir kısmını kendi ülkelerine katmıştır.

Zu'ların en ünlüleri: *Zu Merasid, Zu Gumdân, Zu Yezen, Zu Tubba, Zu Ceden*'dirler. Zu ünvanını taşıyanlardan daha geniş bir bölgeye hâkim olanlar demek olan "Kayl"lerin ünlüleri bilhassa *Hadramavt*'ta bulunuyordu ki bu bölge meliklerinden Beni Ecmad, Beni Şebip, Beni Huzeyl'ler bunlardandırlar.

Anlaşıldığına göre Yemen'deki Arap şeyhler gibi Zu'lar ve Kayl'ier de iç işlerinde egemen olmakla beraber Yemen'deki hükümdarların bazı hususlardaki reisliklerini tanıyorlardı. Bu beyliklerden bazıları, varlıklarını islâm devrinde bile birkaç yüzyıl elden çıkarmamışlardır (39).

Yemen dolaylarında bunlardan başka *Cebanîler* (veya *Cebailer*), *Katabanlılar*, *Karililer*, *Hadramavtlılar* adlarındaki küçük beyliklerin mevcudiyetini eski Yunan yazarları bildiriyor. Bunlardan ele geçen yazıtlarda *Cebanîler* ile *Mainliler*'in birlikte anılması, bunların *Mainlilerle* ticaret ortaklıkları olduğunu gösterir. *Katabanlılar* ise *Sebalılardan* bir kol idiler. *Sprenger*, bunların, *Arapların Kudae* oğulları dedikleri topluluk olduğunu iddia ediyorsa da bu konuya dair derin incelemelerde bulunan *Müller* ve *Edward Glasser* bu fikirde değildirler. *Müller*, bunların *Sebalılardan* ayrı bir kol olduklarını söylüyor. Bunlar yani *Katabanlılar* M. Ö. ikinci yüzyıla doğru *Ukayf*'de oturuyorlardı ve M. 30. yıla kadar bağımsız yaşadıkları anlaşılıyor (40).

Karililer ve *Hadramavtlılar*'a gelince: eski Yunan yazarlarından *Strabon* bunlar hakkında önemli bilgi veriyor, zengin olduklarını, güzel evlerde oturduklarını, ticaretle uğraşıp *Hindistan*'dan getirdikleri ticaret mallarını, Yemen'den veya keleklerle *Fırat, Dicle* nehirleri üzerinden *Mezopotamya*'ya ve *Suriye*'ye ulaştırdıklarını kaydediyor. Bunlar vasıtasıyla doğu malları tâ *Azerbaycan*'a kadar ulaşıyordu. Bazı Arap tarihçilerine göre Ka-

(39) M. Şemseddin (Günaltay), *İslâm Tarihi*, İstanbul, 1338-1341, ss. 234 vdd.

(40) Aynı eser, aynı yerler ve C. Zeydan, *el-Arab Kabl el-İslâm*, ss. 120 vdd.

rililer, Basra körfezi batısındaki *Bahreyn* dolaylarında oturuyorlardı; baş-şehirleri olan *Kerra* da burada idi. Fakat bunların, Bahreyn ile *Mekke* arasında bulunan *Yemame* bölgesinde oturmuş olmaları daha doğru olmalı; çünkü *Kariyun*, karye halkı demektir; karye ise *Yemame*'nin eski adıdır. *Yemame* bölgesinin, çok eski zamanlarda barınılan ve bayındır bir yer olması bu ihtimali kuvvetlendirir. Eskiden bu bölgede oturanlar *T a s m ' - l a r d ı*. Buna bakarak da eski Yunan yazarlarının *Kariyun* dedikleri topluluğun bunlar olması da akla gelebilir. *A l i M a z h a r i*, Basra körfezinin, *Hareg* (*Charax*) gibi bazı adaları ihtiva eden *Dicle* nehrinin ağzında kâin Harasen havalisinde eskiden, denizci ve tüccar cumhuriyeti manzarası gösteren bir halkın yaşadığını ve hattâ bunlara, orta - zamanların başında sarazenler dendiğini kaydediyor ki bu kayıt, Karililer'in eski zamanlarda oralara gidip kendi adlarını o bölgeye vermiş olmaları ihtimalini hatıra getiriyor (41).

Karililerden sonra Güney Arabistan'daki önemli beyliklerden biri de Hadramavtlılar'dır. Hadramavt bölgesi, Hindistan ticaret yolu üstünde önemli bir depo olan *Kane* (Hısn-ı Gurab) limanı ve *Şabva* (*Sabata*) şehri ile birlikte Mainlilere tâbi ve bu Mainlilerden bir kol eliyle idare ediliyordu. *Sadug-il* ile bunun torunu *Ma'di Kerib*, bunlardandır. *Ma'di Kerib*, Milâttan önce 525 yıllarına doğru Sebalılar kıralı bulunan *E b Y e d e ' Y e s i ' i n* çağdaşı ve yeğeni idi. Bu tarihten sonra Hadramavtlılara ait fazla bir bilgiye sahip değiliz (42). Herhalde bir müddet daha varlıklarını muhafaza edebildiler. M. S. 300 yılında ise egemenliklerini kaybettiler.

ESKİ YEMEN MEDENİYETİ

Yazımızın başında işaret ettiğimiz gibi kuzeyde, Sümerliler ve onların memleketine, medeniyetine vâris olan milletlerle birlikte uzun müddet yaşadıkdan sonra güneye, Yemen denilen bölgeye yerleşmiş, soy bakımından Kahtaniler diye anılan eski samî ulusların kurdukları medeniyet, gerek mahiyeti ve tesir sahası itibariyle, gerekse mükemmelliği itibariyle bizi hayrette bırakacak bir önemi haiz bulunmaktadır.

(41) *Aly Mazahéri*: *La Vie Quotidienne des Musulmans au Moyen Age*, Paris, 1951, P. 7. *Ali Mazhari*'nin "Sarezenler" hakkındaki bu ifadesine rağmen batılı bilgilerin çoğu ve ezcümle bunların en meşhurlarından olan *Henri Pirenne*, bilhassa M. X. yüzyılda Kuzey Afrika'dan hareketle Avrupa'nın Akdeniz kıyılarına saldıran müslüman devletlerine Sarezen adını veriyorlardı. Batıda Sarezenlerle hıristiyanlar arasındaki mücadeleler ve sarezenlerin bu bölgedeki faaliyetleri hakkında bak. *La Civilisation Occidentale au Moyen Age*, Paris, 1941, P. 9 vdd.

(42) *C. Zeydan*, *el-Arab Kabl el-İslâm*, ss. 123 vdd. *M. Şemseddin* (*Günaltay*), *İslâm Tarihi*, ss. 234 vdd.

Milattan 10 - 15 yüzyıl öncelere çıkan ve Mainlilerle başlayıp, tarihin her millete mukadder olan serencamlı seyrini takiple Sebalılara, bunlardan da Himyerlilere geçen ve bu sonuncular zamanında, Habeş saldırmaları ve buna eklenen tabii ve iktisadi bazı âmillerle yıkılan, bu medeniyetin bize kadar intikal edebilen, binlerce yıl kum ve toprak yığınları altında kalmış, unutulmuş ölü ve silik kalıntıları, XIX. yüzyıl sonlarında, oralarda arkeolojik araştırmalar ve kazılar yapan bilginlerin çalışmalarile ortaya çıkarılmıştır.

Bunlar, yani Yemen'de kurulmuş olan bu devletler, bilhassa ticari alandaki büyük gayretleri ve ticaret sahalarının genişliği, bu vasıta ile bir çok milletlerle temasa gelmeleri, vücutte getirdikleri medeniyeti, dini âyin ve ibadetleri, temas ettikleri bu milletler arasına yaymakta büyük âmil olmuşlardır. Bu Yemen devletlerinin eski doğudaki büyük önemleri, daha ziyade medeniyet ve din tarihi ile kendini gösterir. Bu kendi halinde yaşayan ve aralarına girilmesi, sırlarına erilmesi zor olan millet, yakın ve uzak komşuları, bilhassa İbraniler ve Yunanlılar üzerinde — başka hususlarda da olmakla beraber — din ve ticaret alanında büyük tesirler icra etmişlerdir ki bu iki tesir, aya tapma ve günlük ticareti şeklinde özetlendirilebilir.

Şimdi bu güney devletlerinin medeniyetleri hakkında, son zamanlarda ele geçen arkeolojik buluntulara, Strabon, Plinius Herodot ve el-İklil adlı önemli eserin sahibi olup Yemen'deki *San'a* şehrinde doğmuş Hemdanî'nin eserlerine, Tevrata ve daha sonraki kaynaklara dayanılarak elde edilen neticeleri gözden geçirelim:

HÜKÜMET VE İCTİMAİ DURUM

Yemen'deki büyük devletlerle küçük beylikler arasında, ticaret ve iş dolayısıyla kurulmuş olan bağlar, diğer münasebetlerle kurulan bağlardan çok daha kuvvetli idi. Yani bu devletler saldırgan devletler olmaktan ziyade tüccar devletlerdi. Esasen ticaret hayatı barış içinde yaşamağı icabettirir.

Bu devletlerde saltanat normal hallerde irsi idi; babadan oğula veya kardeşten kardeşe intikal ediyordu. Bazan baba ile oğulun ortaklaşa saltanat sürdükleri de oluyordu. Kadınlar da erkekler gibi, saltanat hususunda veraset hakkına maliktiler; yani eski Mısır Fir'avun sülâleleri devrinde olduğu gibi, kiralıçe ve melike olabiliyorlardı. Yalnız, kadınların saltanat hususundaki bu hakları mutlak değildi. Bir kadın melike olduğu zaman, yapacağı önemli işlerde ve teşebbüslerde etrafında, erkeklerden mürekkep bir danışma kurulu bulunur, sıkışık ve çok önemli hallerde o kimselerin fikirleri sorulurdu.

Hadramavthlarda sanat ve veraset usulü hakkında Strabon'un verdiği bilgiye göre orada tahta, hükümdarların çocuğu veya akrabalarından biri değil, hükümdarın saltanat sürdüğü zamanda doğan ileri gelenlerin çocukları arasından en büyüğü geçerdi. Yeni hükümdara biat edildiği zaman, gebe bulunan memleket büyüklerinin karılarının adları da kendisine bildirilir, yeni hükümdar, bunlardan hangi kadının daha evvel doğurduğunu, doğacak çocuğun erkek veya kız olduğunu öğrenmek üzere özel bir memur tayin ederdi. Böylece bu kadınlardan birinin doğurduğu ilk erkek çocuk hükümdar tarafından saraya alınıp veliahd gibi terbiye edilir, hükümet idaresine alıştırılırdı.

Katabanlılar ve bunlar gibi küçük beyliklerde önemli işlerde devlet başkanı, yaşlılardan müteşekkil bir kurulun fikrini alırdı.

Sebahlarda da, Asurlularda olduğu gibi seneleri, bir devrimle tahta geçen hükümdarların adına nisbetle saymak âdeti mevcuttu.

Güney Arabistan'da halk dört sınıftan müteşekkildi: 1) Askerler, 2) Çiftçiler, 3) San'atkârlar, 4) Tüccarlar.

Yemenlilerde kanun mahiyetini taşıyan hükümdarın emirleri, ekseriya bronzdan veya taştan levhalara yazılıp, halkın gelip geçtiği umumî yollara konurdu ki bu levhaların üst ve alt kısımlarına kanadlı, kanadsız sfenks şekilleri, hurma ağacı veya başka cinsten ağaç şekilleri yapılırdı.

Yemenliler kendilerine mahsus paralar da bastırmışlardı ki bunlardan bir çok nümune ele geçmiştir. Bu paraların üstünde hükümdarların adları ve resimleri, basıldıkları yerin adı yazılmış, baykuş, doğan, öküz başı veya hilâl suretiyle süslenmiş bulunuyordu. Onlar, kullandıkları bu paraları ilk defa Roma paraları örneğine göre bastılar (Roma ile çağdaş oldukları son devirlerde); bununla beraber daha sonraki devirlerde Yemen'de para basımı işi çok geriliyerek sadece Roma paralarının kötü bir taklidi haline geldi.

Yemen hükümdarları üzerlerine altun işlemeli meşlâhlar giyiyorlar, kollarına kıymetli bilezikler takıyorlar, dört filin çektiği saltanat arabasına biniyorlardı.

Bu bölgede büyük devletlerin başında bir hükümdar bulunup memleket, orta-zamanlar Avrupasındaki feodal sisteme benzer bir şekilde, bunun emrinde olan büyük arazi sahiplerinden teşekkül ediyordu. Devletin hâkimiyet çevresi olan bölge şu şekilde taksim edilmişti: "*Mihlaf*" lar, "*Mahfed*" ler, saraylar veya kaleler. Yani, mihlaf lar mahfedlere, mahfedler de saraylara (kasrlar) veya kalelere bölünmüştü. Bunlardan mihlaf sahiplerine "*kayl*" (cem'i "ekyal"), mahfed sahiplerine "*zu*" (cem'i "ezva") deniyordu. Mahfedler ekseriya ünlü saraylardan birine nisbetle anılıyordu.

Coğrafyacı *Strabon* (Amasyalı, doğumu M.Ö. 58 - ölümü M.S. 25)'un anlattığına göre Himyerlilerde aile reisliği, ailenin en yaşlısına aitti. Ailenin malları ve eşyası aile halkı arasında müşterekti. Kız kardeşle ve anne ile evlenmek, bir kadının bir kaç koca ile evlenmesi âdetti. Evlenme ancak akraba arasında olabilirdi. Akrabadan olmayan birisiyle evlenen bir kimse ölümle cezalandırılırdı. Bu âdetlerin bazıları eski Mısırlılar arasında da yaygındı; nitekim Mısırlılarda kardeş kız kardeşiyle evlenir, oğul, babasının ölümünde onun karılarını da miras yoluyla alırdı. Şüphesiz Strabon'un Himyerlilerin âdetleri hakkında verdiği bu bilgilerin ne dereceye kadar doğru olduğunu bilemeyiz.

TİCARET

Eski zaman ticareti, daha ziyade deniz ticaretine dayanıyordu. Bu ticaret Hind denizinden başlayıp *Kızıl Deniz* yoluyla doğu *Akdeniz*'den batıya kadar uzanıyordu. Kızıl Deniz yoluyla gelen doğu mallarını müstehlike yani batıya götüren büyük tüccarlar o zamanlarda bilhassa **F e n i k e l i l e r**, **İsrailliler** **Mısırlılar** teşkil ediyorlardı; bu devletler ise *Kızıl Deniz*'e yakın olduklarından bu ticaretin ağırlık merkezini bu deniz teşkil ediyordu.

Bu Kızıl Deniz ticaretinin kontrolünü ele geçirme arzusu *Mısır* ile *İsrailliler* arasında uzun ve şiddetli mücadeleye sebep olmuştur.

İsrail hükümdarı **S ü l e y m a n** (saltanatı: M. Ö. 973 - 933) öldüğü zaman İsrail'de büyük ölçüde iç ayaklanmalar başlamıştı. Gene bu sıralarda M. Ö. 950 yılında Mısır'da da bir sülâle değişikliği oldu: Nil nehri deltasına yerleşmiş bulunan Libyalı tüccarların başkanı **Ş o ş e n k** kendini Fir'avun ilân ettirip taç giyerek Nil nehri kollarından birinin üzerinde bulunan Bubasti'yi başşehir yaptı ki böylece yeni bir fir'avun sülâlesi **XXII.** sülâle kurulmuş oldu.

Bu yeni Fir'avun de kendinden evvelkiler gibi Kızıl Deniz ticaret yolunu elinde tutmayı amaç edindi. Bu maksatla, Süleyman'ın ölümü üzerine kaynaşmakta olan rakip devlet İsrail'e saldırdı; Kudüs şehrini ele geçirip bütün o bölgeyi hâkimiyeti altına aldı.

Bu olaydan sonra İsrail'e komşu olup 200 yıldanberi Mısır himayesinden kurtulmuş olan **F e n i k e l i l e r** de Mısır'la uzlaşma yolunu tercih edip, bir miktar haraç vererek Kızıl Deniz ticaret yolundan faydalanma imkânını muhafaza ettiler.

Bununla beraber Mısır filosu eskisi kadar kuvvetli değildi; hâlâ Nil deltasının deniz ticaretinin büyük bir kısmını Sur ve Sayda tüccarları yani Fenikeliler ellerinde bulunduruyorlardı.

Akdeniz ticareti, Anadolu'daki kıyı halkından olan Kilikyalı ve Karyalı deniz korsanları yüzünden Fenikeliler için emniyetli değildi; amma o sıralarda İtalya'ya ve ona yakın adalara yerleşmiş olan Etrüsklerle Sicilyalılar, bu korsanlara karşı bir parça muvazeneyi temin ettiler. Surlular ve Saydalılar hemen Kıbrıs ve Girid adalarında ve Kilikya'da üstünlüğü elde ettiler, Malta adasını işgal ettiler; *Sicilya* adasında ve Anadolu'daki Milet'te büyük ticarethaneler tesis ettiler ve ondan sonra batı Akdeniz'de maceralara atıldılar. M. Ö. 1000 yılında *Cebelüttarik*'a vardılar, Cebelüttarik boğazını geçip İspanya'nın *Atlas Okyanosu* kıyılarındaki Kadiks şehrinde bir teşkilât vücuda getirip *İspanya* içerilerinde *Vadiyülkebir*'de bulunan *Tartessos*'lularla münasebete girdiler; bura halkının işlediği gümüş, bakır ve kurşun madenlerini satın alıyor, *Fransa* ile, kendilerine kalay madeni temin eden *İngiltere* ile, anber temin eden *İskandinav* memleketleriyle ticarî münasebetlere girişiyorlardı.

F e n i k e l i l e r *Fas* kıyılarında *Lixsor*'da büyük mağazalar açıp yerli halkla temasa geçtiler böylece hiç olmazsa bir yüz yıl batıda muazam, hudutsuz imkânlarla malik olan yeni bir dünya açıldı.

Fenike şehirleri bütün Akdeniz memleketlerinde gümüş, bakır ve kalay madenleri bakımından büyük birer pazar haline geldi. Buralarda, kıyı bölgelerden kaldırılan esirler alınıp satılıyor, Mısır'ın işlenmiş malları, *Hindistan*'ın baharatı yeni memleketlere sevkediliyordu.

Bu yeni memleketlerin ticaret faaliyetlerine sahne oluşundan sonra gümüş madeni o kadar çabuk bollaşta ki, İspanya'daki *Vadiyülkebir*'deki *Tartessos*lularla temasa geçmeden evvel Mısır'da, altının gümüşe nazaran kıymet bakımından değeri 1/2 iken birdenbire 1/13 e yükseldi.

T e v r a t, doğu Akdeniz sitelerinden bahsederken, tüccarları kırallarından daha zengin siteler diyor. Buralarda kıral, eğer din adamları arasından seçilmemişse, deniz ticaretiyle uğraşanların teşkil ettiği oligarşi tarafından seçilirdi. Sur cumhuriyeti, hakikî bir deniz imparatorluğu şeklini almıştı. M. Ö. 814 yılında Kartaca kolonisini (Kuzey Afrika'da) teşkil edip yüz yıl içinde batı Akdeniz ticaretini eline aldı.

Fenikeliler'in M. Ö. XI. yüz-yılda batı ticaret yolunu açmaları, eski zamanlar tarihi için, tıpkı M. XV. yüz-yılda Amerika kıtasının keşfi gibi, yeni bir çağın başlangıcı oldu.

Fenike, *İsrail* ve *Mısır* ticareti, Kızıl Deniz'den başlayıp Akdeniz'e yayılıyordu. Hindistan'dan Kızıl Deniz'e kadar uzanan ticarî faaliyeti ise ekseriya güney Arabistan devletleri idare ediyorlardı. Yemenlilerin bu güney bölgesindeki ticarî faaliyetleri de çok önemli idi. Esasen, Yemen mede-

niyeti, bu bölge eski dünya milletlerinin ortasında bulunduğu için ticaret üzerine kurulmuş bulunuyordu.

Çin'de, Hindistan'da ve doğu Hind adalarında, Mezopotamya ve Akdeniz memleketleri halkının muhtaç olduğu ürünler çoktu. Yemenliler, doğudan aldıkları bu ticaret mallarını, *Umman Denizi*, Basra Körfezi, *Fırat*, *Dicle* nehirleri ve Kızıl Deniz yoluyla Asurlulara, Fenikelilere, Mısırlılara ve sair milletlere götürüyorlardı. Yemen kıyılarındaki *Aden*, *Kane*, *Zofar* ve *Maskat* limanları Hind - Kızıl Deniz ticaret yolunun başlıca merkezleri idi. Yemen kıyılarına deniz yoluyla gelen mallar buradan San'a'ya veya *Ma'rib*'e götürülür, oradan da büyük deve kervanlarıyla kuzeye, Suriye, Irak, Mısır ve Akdeniz memleketlerine ulaştırılırdı. Yemen'deki devletler bu mallardan gümrük vergisi alıyorlardı.

Doğu mallarını *Mezopotamya*, *Suriye* ve *Mısır*'a taşıyan tüccarlar orarlardan dönerken, kuzey memleketlerinin ürünlerini Yemen'e getirdikleri gibi bu arada *Gazze*, *Yesrib* (Medine) veya başka memleketlerden, mâbedlerde hizmet etmek üzere cariyeler de getiriyorlardı.

Tüccar kabilelerinin kuzeye taşıdıkları malların çoğu altın, kalay, fil dişi, baharat, devekuşu tüyü, pamuk ve kıymetli taşlardı. Ticaret kabilelerinin kuzeye götürdükleri bu mallar arasında Yemen'in kendi ürünleri de vardı. Bunlar: günlük ve tütsü bitkileri, kokular ve tutkal çeşitleri idi ki bunların hepsi de, daha ziyade tapınaklarda kullanılırdı. Tüccar kabilelerinin kuzeyden getirdikleri malların en önemlileri: buğday, yağlar, şaraplar, kumaşlar, boyalar, kap-kacak ve gümüş levhalardı. Bununla beraber baharat ve tütsü bitkileri (buhur), herkesin alıp satamayacağı kutlu mallar sayılırdı. *Plinius*'un bildirdiğine göre bu malların alım satımı ileri gelen 3000 Yemenlinin elinde idi ki bu tüccar aileler alıp sattıkları malların zekâtını Şebva tapınağına verirlerdi.

Main kıralları, günlük ticareti için *Midian* (Medyen) diyarında bir müstemlekeye sahip bulunuyorlardı. Mainlilerin göküşünden sonra bu koloninin, Sebalıların eline geçmiş olması tahmin edilebilir (43).

Yemen'den kuzeye çıkan ticaret yolu muayyen olup muhafızlar himayesinde ilerlerdi, *Hadramavt* veya *Umman*'dan kalkan ticaret kervanları Kaydar Araplarının muhafazaları altında Dehna gölünü aşıp Nec'd'e, oradan Hicaz'a girerler; Hicaz'dan itibaren kervanın muhafızlığı Medyenlilere yahut da Edomlulara veya Nabatlılara geçerdi. Belki kervan muhafızlığına katılan bu halktan bazılarının da bu ticarete ortaklıkları vardı.

(43) Tivrattaki, Eremya, VI, 20; Hezekiel, XXVII, 22; aynı kısım, XXXVIII, 13; Yeşua, LX, 6 daki kayıtlar bu mülâhazayı kuvvetlendirir görünmektedir.

Mekke'ye veya Yenbu'a yahut da *Yesrib'e* (Medine) uğrayan kervan *Medain-i Salih'ten* Petra'ya giderdi. Petra'dan kuzeye ayrılan kol Fenike ve Filistin şehirlerine ve *Tedmür'e* (Palmir) varır, batıya ayrılan kol da Mısır'a girerdi.

Mezopotamya ticareti Arap yarımadasının doğusundan giden yol ile veya deniz yoluyla olmak üzere Basra Körfezinden yapılırdı.

Aden veya *Moz'a*'da depo edilen doğu ürünleri adı geçen yol ile karadan yapıldığı gibi, deniz yoluyla yani Kızıl Deniz'den geçerek Akabe körfezine gider, buradan da Suriye, Filistin veya Mısır'a götürülürdü. Bu sebeple Mısırlılar XX. fir'avun sülâlesi hükümdarlarından üçüncü Ramses (saltanatı: M. Ö. 1198 - 1166) devrinden itibaren deniz yoluna önem vermeye başlamışlardır. Esasen XIX. fir'avun sülâlesi hükümdarlarından birinci Seti (saltanatı: M. Ö. 1318 - 1298) (44) bu maksatla Kızıl Denizle Nil nehrini birleştiren bir kanal açtırmıştı ki sonraları bu kanal kapanmış tâ islâmlar devrinde Hz. Ömer'in hilâfeti sırasında Amr b. As'ın Mısır'ı zaptında yeri izi bile kaybolmuş olan bu kanal yeniden açtırılmıştı; Bizanslıların bu yolla *Mekke* şehrini tehdit edebileceği düşüncesiyle maalesef kanalın bu defaki ömrü de çok kısa sürmüştür.

SAN'AT

Hindistan'dan içeri sokulan dokumacılığa ait ham maddeler Yemen'de işleniyordu. Yemen'de yapılan kumaşlar, bilhassa "burd-u yemanî" denilen cinsi son derece meşhurdu ki bu şöhretini M. VIII. IX. yüzyıla kadar muhafaza etmiştir. Yemen'in bundan da meşhur olan sanayi maddesi kılıçtı. Bir kılıncın en iyi cinsten olduğu ifade edilmek istenirse onun Yemen kılıncı olduğunu söylemek kâfi idi. Dokumacılık ve kılıç sanayiinden başka debbağlık yani deri işçiliği de Yemen'in en belli başlı mallarındandı.

ÇİFTÇİLİK

Ele geçen ve çiftçi tasvirlerini ihtiva eden heykellerden de anlaşıldığı üzere çiftçilik de Yemen'de ticaret kadar önem verilen bir şeydi. Yemenliler yalnız düz arazide çiftçilik yapmıyorlar, ekime, meyve ve bahçeciliğe elverişli yerlerde, meyilli yerlerde yani dağ yamaçlarında da çiftçilik yapıyorlar merdiven biçiminde dar ve uzun anfiteatr bahçeler meydana geti-

(44) Buradaki tarihler, J. Pirenne, Les Grands Courants de l'Histoire Universelle, 4. ed, Paris, 1947'den alınmıştır. Ord. Prof. Yusuf Ziya Özer, Seti'nin saltanat süresini M. Ö. 1308-1296 gösteriyor, bak. Mısır Tarihi, 1939, ss. 229, Aynı yazar, 3. Ramses'in saltanatını da M. Ö. 1200-1168 gösteriyor, aynı eser ss, 253.

rip suları buralara çıkarmak için su kanalları ve sedler inşa ediyorlar ve bu işe son derece önem veriyorlardı. Bu maksatla yüzlerce sed meydana getirdiler ki bunlardan, bazılarının örenleri hâlâ durmakta Yemenlilerin bu alandaki gayretlerine şahitlik etmektedirler. Yemen'in bilhassa nadir bulunan bitkileri, meyve ağaçları ve bağları meşhurdur. E b u M u h a m m e d H a s a n b . A h m e d H e m d a n î (ölümü: M. 946) "*Sıfat-ı Ceziret al-Arab*" adlı eserinde Yemen'de yetişen yirmi çeşit üzümden bahsediyor.

TEKNİK İŞLER

Eski Yemen halkı yapı yapmada ve taş kesme işlerinde çok bilgili idiler, onların sed, saray (kasr), kale, şehir, tapınak ve su havuzları gibi bıraktıkları yapı tekniğine ait eserler, açıkça bunu göstermektedir. Binalarda süs olarak yazıtlar, hayvan resimleri ve ağaç yapraklarına benzer oymalar bulunuyordu ki bu, onların taş işçiliğindeki maharet ve sanatlarını gösterir.

Heykelciliğe gelince, Mısır, Yunan eserleri şöyle dursun Asuriulardaki kadar bile bir ilerleme gösterememişti. Heykelin gövdesi, vücudun incelikleri ve özellikleri gösterilmeden yontuluyor, yüz kısmı ise bir canlılık ifade etmiyordu. Daha önce de temas ettiğimiz gibi para basma hususunda da evvelâ Roma örneğine göre hareket ettiler, daha sonra ise bunu bile beceremeyip paralarını Roma paralarının çok kötü bir taklidi haline getirdiler.

Yemenlilerin, mezar inşası ve tapınaklar yapma hususunda acaip bir usulleri vardı. Meselâ Sebâlıların baş-şehri olan *Ma'rib* harabeleri bu şehrin tamamıyla yuvarlak bir sur içine yerleştirilmiş olduğunu gösteriyor. Bu, daha ziyade dinî sebeplerden, yani tapınağın, şehrin ortasında bulunması fikrinden ileri geliyor. Bundan başka Yemen şehirlerinin çoğu, tepeler üstünde yapılıyordu. Bunun da sebebi hem alçak kısımların sıcağından korunmak, hem de etrafa hâkim bir manzara temin etmektir.

Yemenliler mimaride sivri kemer kullanıyorlardı. Yemen'de son devirlere kadar örenleri durmakta olan yüzlerce muazzam kasrlar vardı; bunların en meşhurları: *Gumdan* sarayı, *Nait* sarayı, *Reyde*, *Âmir*, *Survah* sarayları idi ki bunlardan *Gumdan* sarayı San'ada idi. Bu sarayın, M. birinci yüzyılda inşa edilmiş olması muhtemel görünüyor. Bu saray Halife Hz. Osman zamanına kadar ayakta idi. Bu sarayın muazzam harabelerini hayret ve ibretle seyreden *H e m d a n î* ile *Y a k u t - u H a m a v î* onun yedi kat olduğunu, katlar arasının çok yüksek bulunduğunu, dış du-

varlarından her birinin başka başka boya ile boyandığını, en üst kattaki salonun mermerden ve tavanının da yekpâre mermerden yapıldığını, her köşesinde bakırdan içi boş arslan heykelinin konduğunu, bu heykellerin içlerine rüzgâr girdiğinde ses çıkaracak şekilde yapıldığını, gece yakılan kandillerin, binanın içini dışını aydınlattığını yirmi büyük salonu ihtiva ettiğini ilâh. Kaydediyorlar (45).

DİL VE YAZI

Yemenliler samî bir dil konuşurlardı; amma bu, kuzey Arap dilinden farklı idi. Habeş dili ile ilgisi vardı ki o, güney samî dilleri gurubuna dahildir. Güney Arabistan dili yazıda olduğu gibi Main, Seba ve Hımyer sülâlelerine göre lehçelere ayrılırdı.

Bunların kullandıkları yazıya gelince: yazıları sessiz harflerden müteşekkildi. Bu harfler bize kadar gelen taş ve tunç yazıtlar üzerine, bazı birleşik, daha doğrusu şifre nevinden olan harfler müstesna, asla bitişik bir halde görülmezler. Bu yazı da en eski samî alfabesinden çıkmaz. Güney Araplarının bunu Filistinden mi, yoksa güney Irak'tan mı aldıkları şimdiye kadar tamamen halledilmemiş bir meseledir. Ayrıca bu yazının güney Arabistan'a ne zaman geldiğini tayin etmek de güçtür. Sesli harfleri ihtiva etmemesi bakımından eski Mısır yazısıyla benzerlik arzeder. Kelimelerin telâffuzu tamamen tahminidir. Bu yazı belki de Fenike yazısı gibi Sina yazısından alınmadır. Kuzey Araplarının tek veya çift dikeyden teşekkül etmiş harflerin, yuvarlak çengel veya düğüm şeklindeki çizgilere dayanmış olarak yazılması sebebiyle "müsned yazısı" dedikleri bu yazıda 29 harf vardı. Yirmi sekizi Arap harfi, bir de İbrancadaki ikinci (S) harfi bulunuyordu. Bu yazı sağdan sola doğru yazılıyordu; fakat bazı yazıtlarda bir satır sağdan sola, ikinci satır hemen oradan devam etmek üzere soldan sağa yazılıyordu ki bu durum, bu yazı ile yazılmış yazıtlar üzerinde uğraşan bilginleri şaşırtmıştı.

Eski Yunanlılar alfabelerindeki (fi), (şi), (psi) harflerini güney Arabistan'dan almış olup diğer harfleri de Ken'anlılar alfabesinden gelmektedir.

Uzun müddet Güney Arapları tarafından kullanılmış olan bu müsned yazısının ne zaman ortadan kalktığı da bilinmemektedir; herhalde Güney Arabistan medeniyetinin yıkılışından sonra çok yaşamamış olmalı. İslâmiyetin ortaya çıkışı sıralarında ihtimal artık kullanılmıyordu; yani islâmiyetin ortaya çıkışından sonra Yemen bölgesinde yalnız kuzey Arabistan yazısı hâkim olmuştur.

(45) Gumdun sarayı hakkında daha fazla bilgi için bak. burada not: 31.

GÜNEY ARABİSTAN'DA DİN

Güney Arabistan'ın eski dini, bunların yazıtlarından öğrendiğimize göre bâriz surette aya, güneşe ve yıldızlara tapma olup, bunlar arasında, erkek bir tanrı sayılan aya tapma, dişi tanrı sayılan güneşe tapmadan daha üstündü. Bunların muhtelif Yemen devletlerindeki önem sıraları şöyledir:

Mainlilerde: A ş t a r, V e d d, N e k r u h, Ş e m s

Hadramavtlılarda: A ş t a r, S i n, H o l, Ş e m s

Katabanlılarda: A ş t a r, A m m, A n b a y, Ş e m s

Sebalılarda: A ş t a r, H a v b a s, A l m â k u - h û, Ş e m s

Bütün bunlarda, 1) A ş t a r (zühre yıldızı ki erkek sayılan bir tanrıdır — Babil'de İştâr — göğün sembolüdür) en başta gelen gök tanrısıdır.

2) V e d d veya S i n, A m m veya H a v b a s asıl en yüksek tanrı, yani ay'dır (bilhassa "sin" Babilde de aynı idi).

3) N e k r u h (Babilde Makrû) zuhal veya merih yıldızı, H o l (yabancı mezbahlara günlük getirir); A n b a y (tanrılar elçisi Nebo) veya Almâkû-hû ayın hizmetkârı ve elçisi.

4) Ş e m s: ay tanrısının kızı olup ondan tercihan kadınlar yardım isterlerdi ve bu sebepten sıranın daima sonunda gelirdi.

Ayrıca bunlar yanında ayın anası ve karısı olan büyük bir ana mabut da zikredilmektedir; bu, Mainlilerde Aşera, Sebalılarda ise Harimtu olup genel olarak "İ l â t" diye de adlandırılır (şahıs adları terki binde ve kısaltılarak lât şeklinde bulunur).

Bunlardan başka batı Sebalılarda "Ta'lab" ki Zû Semavî lâkabı ile anılır ve gök kuşağı (alâim-i sema) tanrısıdır (Aramlılarda Baal Samayim). Ta'lab için kurban edilen hayvan başlıca deve dir. (Habul veya Hubal) tanrısının adı bundan gelmiştir.

Ay'ın başlıca iki safhasına (büyüyen ve küçülen) ikiz tanrılar gibi, hususî bir şekilde tapılır, yerli geleneğe göre öncülük hakkı, bazan küçülen aya bazan da büyüyen aya verilir.

A m m (amca), bazan vedd (baba) 'e tâbidir. Bazan da aksine olarak bu iki tanrı birbirine düşman iki kuvvet gibi çatışır.

R u z v u l a t ile A z i z l â t, İbranilerdeki H a b e l (deve veya koyun çobanı) ile K a y n (Demirci ve şarkıcı)'ın durumları da böyledir.

Yazıtlarda bir çok tapınak ve yüze varan Tanrı adlarına rastlanıyor ki bunların bazıları bütün memlekette tanınıyor, bir kısmı da mahallî Tan-

rılardı. Güney Arabistan Tanrılarının mahiyetlerini iyi anlayabilmek için daha eski devirlerdeki Mezopotamya kavimlerinin Tanrılarının durumlarıyla karşılaştırma yapmak icap eder. Belki de bunların bir kısmı ziraatla ilgili idi. Bu Yemen Tanrılarının eski Mısır Tanrıları *O z i r i s*, *İ z i s* ve *H o r i s* kutsal üçlü Tanrıyla karşılaştırılması da enteresan sonuçlar verebilir.

Yemenliler bazan ölmüş hükümdarlara da taparlardı. Yemenliler, milletin kiral soyundan olduğuna, kiral veya hükümdarın da Tanrılarının ilk oğlu olduğuna inanırlardı. Herhalde bu inançtan dolayı olacak çoğu yazıtlarda (Tanrı - hükümdar ve millet) ibaresi görülür.

Mısırlıların aksine olarak bunlar Tanrı heykeli yapmağa fazla önem vermiyorlardı. Halk, işlerini takdis etmesi için Tanrılara kendi heykellerini sunarlardı. Gene bunun için Tanrılara hayvan kurban ederler ve tütsü (buhur) hediye ederlerdi.

Yemenliler senenin belli mevsimlerinde hac yaparlardı. Hac ayına zulhicce veya zulmahacce adı verirlerdi. Yemenlilerin aylara verdikleri adlardan bazılarını da biliyoruz; bunların bir kısmı çiftçilikle ilgili idi.

Yemenliler kâhine "*reşv*" adı veriyorlardı ki bunun mânası belki "veren" dir.

Güney Arabistan tarihinin son devirlerini temsil eden Himyerlilerde Milâdın altıncı yüzyılı başlarında, evvelâ Yahudî dini, ondan biraz sonra da Hıristiyanlık rağbet buldu. İslâmiyetin ortaya çıkmasıyla de M. 630 yılına doğru bütün Güney Arabistan ve Yemen halkı İslâmiyeti kabul etti (46).

(46) Bütün Yemen medeniyeti hakkında bu konu için yukarıdaki notlarda zikredilen eserlerden başka: bak. C. Zeydan, el-Arab Kabl el-İslâm, 3. Baskı, Kahire, 1939. ss, 127 vdd.— M. Şemseddin (Günaltay), İslâm Tarihi, ss. 243 vdd.— Muhammed Mebruk Nafi', Asr ma Kabl el-İslâm, Mısır, 2. baskı, Kahire, 1952, ss. 92 vdd.— İslâm Ansiklopedisi muhtelif maddeler.— Cevad Ali, Tarih el-Arab Kabl el-İslâm, 2. cilt, Bağdad, 1951-52, muhtelif yerler.— Ebi Muhammed Hasan b. Ahmed Hemdanî, el-İklil, 8. kısım, Bağdad, 1931; 10. kitap, 1368 h., muhtelif yerler.— Gustave Le Bon, La Civilisation des Arabes, Paris, 1884, çeşitli yerler. J. Pirenne, Les Grands Courants de l'Histoire Universelle, Paris, 4 ed. 1947, çeşitli yerler.

İKİNCİ BÖLÜM

İSLÂMDAN ÖNCE KUZEY ARABİSTANDAKİ ARAP DEVLETLERİ

Birinci bölümde, samîler genel adı altında batı Asya'nın ilk ve en büyük uygar devleti olan Sumerliler'in yerinde ve onların mirası üzerine kurulmuş olan devletleri ve bunlardan ayrılıp güneye inmiş olan Yemen'deki eski Arap devletleri kümesini gözden geçirdikten sonra (47) kuzey Arabistan'da kurulmuş Arap devletlerinin siyasal hayatlarını, tarihlerini incelememiz gerekir. Bu kuzey devletlerinin bir kısmını, eski yazarların, Ma'ribde ve Yemen'in başka yerlerinde yapılmış olup o bölgenin sulanmasında ve halkının geçiminde büyük bir önemi olan su bütetlerinin (barajlarının) yıkılmasıyla canlılıklarını kaybedip yaşama imkânları azalan güneyde yani Yemen'deki devletlerin kuzeye çıkmış topluluklarının kurduğu söylenir.

Biz burada bunların, dünya tarihi içine karışmış ve Arap tarihinde önemli rol oynamış olanlarından kısaca bahsedeceğiz. Bunlar: Nabatlular, Tedmurlular (veya Palmirliler), Gassâniler, Hîreliler ve Kindeliler devletleridir.

NABATLILAR DEVLETİ

Bu devlet, Filistin'in güneyindeki eski E d o m bölgesinde kurulmuştur ki sınırları, güneyde Akabe körfezinin aşağılarına kadar uzanıyordu. Buralarda çok eskiden H u r r i l e r oturuyordu. Bunlardan sonra

(47) İslâmdan Önceki Arap Devletleri Tarihi hakkında elimizde sarîh belgeler bulunmadığından bu devir olayları geçmiş zamanların karanlıkları altında gömülmüştür. Bu çağ uluslarının bazılarının tarihi, hurafelerle karışmıştır. Güneyde Yemen'in kıyı bölgelerinde ve yarımada'nın güney kıyılarında, kuzeyde Kızıl Deniz kıyılarında kurulmuş olanlar hakkında, ticarî önemi dolayısıyla o zamanki batının ve doğunun büyük devletleri tarafından duyulan ilgi yüzünden toplumsal, siyasal, kültürel, bilhassa ticaret hayatlarına dair önemli bilgi verilmiştir. Halbuki yarımada'nın ticaret yolları ile ilgisi olmayan orta ve ücra bölgelerinde bulunanlardan bahsetmemişler veya pek az bilgi vermişlerdir. Arap yazarlarının verdikleri bilgiler ise, yazılı kaynaklar az olduğundan gittikçe hurafelere bölünmüştür. Amalika, Âd, Semud, Tasm ve Cedis araplarının tarihi bu kabildendir.

Edomlular yerleşmişti ki bunlar, İsrail hükümdarı Hz. Davud (Saltanatı aşağı yukarı M. Ö. 1029 - 973) ve oğlu Hz. Süleyman (saltanatı M. Ö. 973 - 933) devirlerinde İsrail oğulları boyunduruğundan kurtulmak için çalışmışlarsa da bu isteklerine ancak, ikinci Babil kralı Nabuhodonosor'un, İsrail kralı Jokanis devrinde M. Ö. 599 yılında *Filistin'e* saldırışında ona yardım etmek suretiyle muzaffer olabilmişlerdi. Nabuhodonosor, Edomlular'ın bu yardımlarına karşılık kendilerine dokunmamış, onlar da sınırlarını genişletmişlerdi; fakat M. Ö. beşinci yüzyılda doğudan gelen Nabatlılar'ın saldırışına uğrayarak onlarla karışıp gitmişler ve bu tarihlerden sonra tarih alanına, "Nabatlılar devleti" adıyla yeni bir devlet çıkmıştır.

Güney Arabistan'daki Mainliler ve Sebalılarda olduğu gibi Arap yazarları Nabatlılardan da hemen hemen hiç bahsetmemişlerdir. Bu yazarların eserlerinde her ne kadar Enbat adına rastlanıyorsa da onlar bu adla, başşehirleri Petra olan milleti değil, Mezopotamya ahalisini kastediyorlardı. Bunlar hakkında bilgiye, Bizans, Roma kaynaklarıyla Tevrat sifrelerinde ve son arkeolojik buluntularda raslıyoruz.

Nabatlılar'ın asılları hakkında muhtelif fikirler ileri sürülmüştür: 1) Tivratta bunların İsmail oğlu Nabayo't soyundan üredikleri kaydediliyor. Evvelâ Irak dolaylarında iken sonraları batıya, Edom bölgesine gelmişler; 2) Arap yarımadasının Şemmar dağları bölgesinden gelmişler; - bu takdirde dahi buradan, doğrudan doğruya Edom'a değil evvelâ Mezopotamya'ya gidip yerleştikten, sonra Asurluların oradan sürüp çıkarmaları üzerine Edom'a gelmişlerdir -; 3) Basra körfezi kıyılarından geldikleri... gibi *Petra* (48) bölgesine nereden geldikleri, tartışmalı bir konudur (49); bundan başka bunların soy bakımından Arap mı? Aramlı mı? oldukları da kesin olarak halledilmemiştir. Bunlardan kalma yazıtların Arap diliyle yazılmış olmasına göre hüküm veren bilginler bunların Aramlı olduklarını söylüyorlarsa da eski çağ ile uğraşan batı tarihçilerinin bunları Araplar arasında saymaları, yazıtlarda geçen Nabatlı hükümdar adlarının el-Haris (eski Yunanlıların Aretas dedikleri), Ubade

(48) Edomlular zamanında kurulduğu, Nabatlılar'ın buraya gelişlerinde onların eline geçtiği anlaşılan Petra şehri, Tivratta Petra adıyla geçmez. Aramcada "taşlık bölge" anlamına gelen Petra orada arapçada veya ibrancada aşağı yukarı aynı anlama gelen Sela' adıyla geçer. Bakınız, Tevrat, II. Kırallar, XIV, 7 ve İş'aya, XLII, II. Religion in Geschichte und Gegenwart adlı almanca ansiklopedinin Petra maddesinde, Tivratta geçen Sela' şehrinin Petra şehri olmasının kuvvetle muhtemel olduğu kaydediliyor.

(49) Bak. C. Zeydan; el-Arab kabl el-İslâm, ss. 67 vdd.; M. Şemseddin (Günaltay); İslâm Tarihi, ss. 98 vdd.

(es. Yunan. Obadas'ı) ve Malîk (es. Yunan. Malîkus'u) (50) gibi Arap adlarını taşımaları bunların Arap olmaları ihtimalini kuvvetlendiriyor(51).

Bunları, dillerine bakarak Aramlı saymak doğru olmaz; zira o sıralarda Aramca ve Aram yazısı epey yaygın bir durumda idi.

Milâttan önce yedinci yüzyıl sonlarına ve ünlü Asur kralı A s u r - b a n i p a l (saltanatı: M. Ö. 668 - 626) çağına ait bazı yazıtlarda bu hükümdarın yendiği hükümdarlar arasında Nabat hükümdarı Natan da sayılmaktadır. Fakat burada adı geçen Nabatlıların, Irak Enbat'ı olması muhtemeldir. Bahsimize konu olan Nabatlıların, sarîh tarihlerine, Büyük İskender'in doğudaki savaşları sırasında yani M. Ö. dördüncü yüzyıl sonlarında raslıyoruz. M. Ö. birinci yüzyılda ölen Sicilyalı D i o d o r, büyük İskender'in kumandanlarından Antigonos'un (52) M. Ö. 312 yılında Petra şehrine karşı yaptığı saldırışı anlatırken Nabatlılar hakkında epey bilgi vermiştir.

Diodor bunların, on bin kadar muntazam ve seçkin asker çıkardıklarını, saldırıldıkları zaman sarp dağ başlarına çekildiklerini, dar boğazları kapadıklarını, düşman ordusunun susuz çölü geçerek buralarda onları kovalayamadıklarını kaydediyor. Diodor, A n t i g o n o s ' u n, Mısır'a hâkim olan büyük İskender komutanlarından P t o l e m e ' y i yenmek için buradan geçmek zorunda kaldığını, halbuki Ptoleme'nin önceden bunlarla anlaşmış olması yüzünden buradan ancak savaşla geçmesi gerektiğini, bunu, nabatlıların, komşularıyla yapmakta oldukları küçük bir savaş zamanından faydalanarak yapabildiğini, bu geçişte bunların şehirlerini talan ettiğini fakat Nabatlıların, Antigonos ordusunu, geri dönerlerken kılcaktan geçirdiklerini söylüyor. Antigonos bunun öcünü almak için oğlu Demetriyus'u bunlar üzerine yollamış, Nabatlılar sonunda kendilerinin on

(50) Bunlardan birinci Hâris M.Ö. 169 da, İrotimos dedikleri ikinci Hâris M.Ö. 110 da, birinci Ubade M.Ö. 90 da, Ribal M.Ö. 87 yılında tahta geçmişlerdir, Bak. C. Zeydan; el-Arab Kabl el-İslâm, ss. 68.

(51) C. Brockelmann, bunların saray dillerinin daha son Akamenişler devrinde beri aramca olmasına rağmen arap olduklarını kabul ediyor. Bak. İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi, N. Çağatay ter. ss. 6 vdd.

(52) Antigonos, Büyük İskender'in ölümünden sonra arkada kalan ve her biri İskender imparatorluğunun bir büyük parçası üzerinde devlet kurduklarından varisleri diye tanınan büyük komutanlardan biri ve belki onların en kuvvetlisi idi. Bu, İskender imparatorluğunun asıl parçasını yani Makedonya ve Anadolu'yu, Suriye'yi elinde tutmak istiyordu. Anadolu - Suriye hegemonyası yüzünden diğer komutanlarla 301 yılında Frikya'da İpsos mevkinde oğlu ve halefi Demetriyos da yanında bulunduğu halde yaptığı savaşta öldü. Yerine, oğlu Demetriyos geçti. Bak. Albert Mahle ve J. İzak; Tarih-i Mîlîl-i Şark ve Yunan, farsça ter. Abdülhüseyn Hejir, ikinci baskı, Tahran, 1332 h. şemsî, ss. 325,

misli düşmanla başa çıkamayacaklarını anlayıp Demetriyus'a Aramca mektup yazarak af dilemişler ve uyusmuşlardı. Nabatlılar, anlaşıldığına göre bundan sonra durumlarını düzeltmişler, hükümdarları adına para bastırarak kadar ilerlemişlerdi (53).

M. Ö. 169 yılında saltanat sürmekte bulunan Nabat hükümdarı birinci Hâris, Selefkuslar Suriye hükümdarı Antiyohos Epifanes ile Mısır Ptolemelerinden Ptoleme Filomater'in çağdaşı idi. Bu iki hükümdar arasındaki savaşta *Selefkuslar, Nabatlılar*'ın yardımını istemişlerdir.

Nabat hükümdarlarından üçüncü Hâris M. Ö. 85 yılında *Şam* şehrini Batlamyus'un elinden alıp Selefkuslara teslim etmiştir ki Nabat hükümdarlarından ilk defa para bastıran bu üçüncü Hâris'tir (54).

Nabatlılar, hükümdarları dördüncü Hâris devrinde Romalılarla kanlı savaşlar yapmışlardır (55). Bundan sonra Nabatlılar devleti gittikçe zayıflamıştır. Bu hükümdar zamanından itibaren hükümet işlerine kadınlar da iştirâk etmeğe başlamış, Haldu ve Şakile adlarındaki kadınlar adına da para basılmıştır; hattâ dördüncü Hâris'in halefi ikinci Malik'in ölümünden sonra karısı Şakile, oğlu ikinci Ribal'e vasi olarak hükümet işlerini eline almış, sonra bu nüfuz, Ribal'in karısı Cemile'ye geçmiştir. Nabatlıların son hükümdarı üçüncü Mâlik (saltanatı: M. 101 - 106) zamanında Roma imparatoru Trayan (saltanatı: M. 98 - 117) zamanında, bunun Suriye'deki vekili Kornelyus Palma adındaki komutan (56), Mısır ordusunun da yardımıyla başşehirleri Petra'yi ele geçirmiş ve böylece M. 106 yılında Nabatlılar devleti ortadan kaldırılmıştır (57). Adı geçen *Petra* şehri, Sina yarımadası arazisine dahil bulunan Vadii Musa adıyla anılan bir vadide kurulmuştur.

Romalılar Nabatlıları ortadan kaldırdıktan sonra bu başarılarının hâ-tırasına para bastırmışlardı. Bir vakitler Sina yarımadasının ötesine, doğuda *Havran*'dan Irak'a, güneyde *Vadi'l-Kura*'ya kadar genişlemiş ve eski Semud kavminin memleketi olan *Hıcr*'i ülkelerine katmış olan Nabatlılar,

(53) C. Zeydan; el-Arab Kabl el-İslâm, ss. 67 vdd.; Gustave Le Bon, Antigonos'un yolladığı 4600 kişilik orduyu Nabatlılar'ın imha ettiklerini söylüyor. Bak. La Civilisation des Arabes, p. 64.

(54) Bak. C. Zeydan; el-Arab Kabl el-İslâm, ss. 69 vdd.

(55) Dördüncü Hâris, Milâttan Sonra 9-40 yılları arasında saltanat sürmüş, bunun çağdaşı Roma İmparatoru Tiber 14-37 yılları arasında saltanat sürmüştür. Bak. C. Zeydan; el-Arab Kabl el-İslâm, ss. 69 vdd.

(56) Jean Starcky; Palmyre, p. 70.

(57) İgn. Guidi; L'Arabie Antéislamique, Paris, 1921, p. 9.

bu yenilmeden sonra bir daha bellerini doğrultamamış, dağılıp gitmişlerdir (58).

Nabatlılar kralı Hâris devrinde yazılmış olup önemli bilgileri taşıyan bir mezar yazıtından, bunların Zu's-Şera, Menat ve Kays adlarındaki üç büyük Tanrıları olduğunu anlıyoruz. Bilhassa bu Menat putuna, çok eski zamanlarda Mainliler ve Sebalılar devletlerinde ve İslâmiyetten önceki cahiliye çağında Hicaz bölgesinde de rastlıyoruz. Bu yazıtta aynen şu ifade yazılı bulunuyor: "Bu, el-Kasi oğlu Kehil oğlu Aiz'in kendi nefsi, çocukları ve nesli için, Nabatlıların kralı olan ve milletini seven el-Hâris'in saltanatının dokuzuncu yılının Nisan ayında yaptırdığı mezardır. Elinde A i z tarafından (verilmiş) bir yazı olup kendisinin veya Aiz'in hayatta iken müsaade ettiği herhangi birinin bu mezara gömülmesi caizdir. Zu's-Şera, Menat ve Kays, bu mezarı satan veya alan veya rehin eden veya hibe olarak veren veya kiralayan veya üzerine başka bir şey nakşeden (yazan) veya, yukarıda adları yazılmış olanlardan başkasını bu mezara gömen herkese lânet etsinler. Bu mezar ve üzerine yazdığım şeyler ebediyete kadar Nabatlıların ve Selâmilerin kutlu saydıkları türeye (kaideye) göre kutlu bir haremdir (yani dokunulmaz bir yerdir)" (59).

Bu yazıt el-Hicr (Medain-i Salih) da bulunmuş ve M. 9 - 40 yılları arasında hüküm sürmüş olup Filopater ünvanı ile anılan dördüncü H â r i s devrine aittir.

Yazıtta Hâris'in saltanatının dokuzuncu yılının Nisan ayında denmektedir ki bu kayıttan Nabatlılar'ın da Sebalılarda ve diğer eski devletlerin bir çoğunda âdet olduğu gibi hükümdarların saltanat yıllarını takvim başlangıcı olarak kabul ettiklerini anlıyoruz. Netekim M. 106 yılında egemenliklerini kaybeden Nabatlılar bu felâketli olayın tarihini, daha sonraki olayları sıralamak için bir takvim başlangıcı yaptılar.

PALMİRLİLER

Eski Arap devletleri içinde şüphesiz tarihlerini en iyi bir şekilde bil-

(58) Bugün kuzey Hicaz'da ve Sina Yarımadasında yaşayan ve sayıları 70.000 i bulan Huveytatlar'ın, bu Nabatlılar soyundan oldukları söylenir. Bunlar, bugün, hurma mevsimlerinde Akabe Körfezi güneyindeki Mekna'da otururlar, hurma mevsimi geçtikten sonra Mekna güneyinde ve Kızıl Deniz kıyılarındaki Muveylih bölgesi otlaklarında hayvanlarını otlatırlar. Bak. İslâm Ansiklopedisi, Huveytat maddesi. Nabatlılar hükümdarlarının saltanat sürelerini ve adlarını C. Zeydan, el-Arab Kabl el-İslâm adlı eserinde mufassalan dercetmiştir. Bak. ss. 69, bundan naklen M. Şemseddin (Günaltay) "İslâm Tarihi" adlı eserine aynen almıştır. ss. 108-109. Ayrıca bak. İsrail Velfenson: Tarih al-Lugat al-Samiye, 1929, ss. 134,

(59) C. Zeydan: El-Arab Kabl el-İslâm, ss. 77 vdd.

diğimiz, Tedmurluların (Palmir) tarihidir. Bunun sebebi elbette, buranın, gelişmeğe elverişli bir bölgede mükemmel bir şehir çehresi almış olması, ayrıca çok eskidenberi Roma âlemi ile sıkı temas muhafaza etmesi ile Roma tarihçilerinin sık sık bunlardan bahsetmeleri ve maddî medeniyet kalıntılarının zamanımıza kadar pek bozulmadan gelebilmiş olmasıdır.

Greko-Romen çağda Palmira denen vahaya Araplar Tedmur derler. Hem devlet hem de bir şehrin adını üzerinde tophyan Palmir veya Tedmur, Şam şehrinin 260 km. kuzey doğusunda ve Fırat nehrinin 140 km. batısında, güneyde eski *Filadelfiya* yani şimdiki *Amman* şehriden başlayıp Rusafe (eski Sergiopolis) kuzeyinde Fırat nehrine ulaşan ve Diyoklesyan yolu diye anılan eski meşhur ticaret yolunun üstünde önemli bir şehirdi. Tedmur adı çok eski bir addır. Bu ad'a ilk defa M. Ö. ikinci binin başlarına ait yazıtlarda rashiyoruz. Asurlular devrine ait ticarî bir mukavelelin yazılı bulunduğu, eski Kapadokya'daki *Kültepe*'de ele geçirilen bir tablette yazılı şahitler arasında Puzur - İştâr adındaki bir Tedmurluyu görüyoruz. Bu adam şüphesiz diğer bir sürü Kapadokya tabletlerinde* görüldüğü gibi Amurrululardandı (60).

Tedmur şehrinin adı Asurlular devrinde Ta-ad-me-erki diye kaydediliyor. Meselâ gene o devirde Na-şa-la-a ki veya Na-za-la ki diye anılan ve Greko-Romen devrinde Nazala denen yer bugünkü *Karyeteyn*'den başka bir yer değildir.

Asurlular'ın ilk fatih kralı 1. Tiglatplezer (saltanatı: M. Ö. 1115 - 1093)'in Fırat bölgesine yaptığı 20 seferden bahsedilirken Tedmur'a kadar geldiği zikrediliyor; başka bir belgede *A r a m l l l a r*'ın Suriye-de Amurrulular'ın yerine halef olduklarını gösteriyor (61).

Ortazamanda ve yenezamanlarda batılılardan bazı kimseler Palmir'e uğramış ve buranın durumu hakkında bilgi veren yazılar bırakmışlardır.

Bu cümleden ilk defa bir İspanyol Yahudî hahamı olan *B e n j a m i n* de *T u d è l e* M. 1172 yılında Palmir'e uğramış ve bu şehirde oturmakta olan 2000 Yahudi ile görüşmüştür. 1616 ve 1625 yıllarında İtalyan, Pierre de la Vallée ve 1630 da Jean-Baptiste *T a v e r n i e r* ziyaret etmişlerdir. 1678 yılında Halep'teki bir İngiliz gurubu *Palmir*'e yollanmış fakat bedeviler tarafından esir edilip fidye ile kurtulmuşlar, sonra tekrar gidip dört gün kalmışlar, içlerinden Halifax adındaki papas bazı yazıtları

(60) Jean Starcky: Palmyre, Paris, 1952, p. 27. ve Albert Champdor: Les Ruines de Palmyre, Paris 1953, 6. éd. p. 25.

(61) Jean Starcky: Palmyre, p. 28.

kopye etmiş, bunlardan üçünü yayınlamıştır. 1774 de Barthélmy adındaki papas, üzerinde 547 tarihini taşıyan (62) ve bir Palmirinin Aglibolus ve Malecbelus adlarındaki Tanrılar adına yaptırdığı anıttan bahseden bir yazıtı yayınladı. 1787 yılında Volney "Suriye'ye seyahat" adlı kitabını yayınladı. H. Waddington 1861 yılında yüzden fazla Palmir metni kopye etti. 1881 yılında Prens Lazarev, meşhur "Palmir Kanunu" nu buldu. Bu kanun 1901 de *Leningrad*'daki Ermitaj müzesine nakledildi. Adı geçen Palmir Kanunu M. 137 yılında yazılmıştır (63).

Palmir'e bundan sonra ilim heyetleri gelmeğe devam etmiştir. Meselâ 1902 de ve 1917 de Alman bilgileri gelip kazılar yapmışlardır. Bilhassa 1924 - 1939 yılları arasında yapılan sistemli bir çalışma sonunda elde edilen yeni vesikalar Palmir medeniyeti ve dini alanındaki bilgilerimizi arttırmıştır (64).

Palmir yazıtlarının en eskisi M. Ö. 44 tarihini taşımaktadır. Bu 44 tarihi galiba Bel tapınağında hizmet eden din adamlarından bahsediyor. M. Ö. 41 yılında Antuvan (Antoin) (65) Palmir'e saldırdı. İran pazarlarından Hindistan ve Arabistan mallarını satın alıp Romalılara satan tüccarlar şehri Palmir halkı, mallarını mülklerini alıp Fırat nehri kıyılarına kaçtılar. Romalı askerler Palmir'de kimseyi ve hiç bir şey bulamayıp elleri boş döndüler. Pompe'nin M. Ö. 63 yılındanberi Suriye bölgesini bir Roma eyaleti haline getirmiş olmasına rağmen M. Ö. 41 yılında Palmir, hâlâ özgürlüğünü elde tutuyordu (66). Palmir senası, Flavyen devrine kadar (M. 75 - 76) metinlerde geçmiyor. Daha sonra kurulmuş olmakla beraber bu sena, Hadriyen (saltanatı: M. 117 - 138) devrine kadar basit bir belediye

(62) Bu tarih, Palmirîlilerin kullandığı Selefkuş tarihidir; Milâdi 236 yılına denk gelir.

(63) Bak. Jeak Starcky: Palmyre, p. 15 vdd.

(64) Albert Champdor: Les Ruines de Palmyre, Paris, 1953, 6. éd. p. 20 de bu hafriyat ve araştırmaların uzun bir özetini vermektedir.

(65) Antuvan (Antoin), M.Ö. 44 yılında Jül Sezar'ın ölümü üzerine iş başına geçen ikinci üçlü idare (Triumvira) elemanlarının başta geleni idi. Diğer iki eleman Oktavyen ve Lapidus önemli bir rol oynamıyorlardı. Bunlar arasında çok geçmeden rekabetler baş göstermiş, Antuvan, kendisine emniyetli bir yer olarak doğuyu seçmiş ve buraya yürüyerek Palmir'e gelmiş, Roma'ya ilhak etmiş M.Ö. 41 yılında Mısır Kraliçesi Kleopatra'ya rastlayıp onunla maceraya başlamış, Roma başkentini Mısır'daki İskenderiye şehrine taşıyacağı şayiisi üzerine Roma donanması Mısır üzerine yürümüş, Kleopatra Mısır gemileriyle kaçmış, Antuvan da onun arkasından gitmiş, donanması mağlûp, kara ordusu esir düşmüş (M.Ö. 31 yılından sonra) ve sonunda Antuvan intihar etmiş, yerine Oktavyen imparator (Avgust) ilân edilmiştir. Bak. L. Homo: L'Empire Roman, Paris, 1925, p. 9-20.

(66) Bak. Jean Starcky: Palmyre, p. 31.

meclisi halinde kaldı. Esasen birinci yüzyıl başındanberi Palmir ticareti siteyi zenginleştirdi ve meselâ Bel tapınağı gibi eski tapınakları, Roma tarzında onarttılar (67).

M. beşinci yüzyıl gramercisi E t i y e n (Etienne), Palmirlilerin, şehirlerinin adını Hadriyen devrinden sonra *Hadrianapolis*'e çevirdiklerini, zira Palmir'in, Hadriyan tarafından yeniden kurulmuş olduğunu söylüyor. Bundan sonraki yazıtlarda da şehrin adı "Hadriana Tedmur" veya "Hadrianos Palmyrenos" şeklinde geçiyor (68).

Palmir, Hadriyan devrinden (M. 117 - 138) S e p t i m S e v e r (M. 193 - 211) devrine kadar Roma imparatorluğunun serbest şehri olmuştur (69). Severler hükümdar sülâlesi zamanında (M. 183 - 235) Palmir, Roma'nın bir sömürgesi haline gelmiştir (70).

Palmir'e kuvvetli bir devlet çehresi veren hükümdarların ne zaman peyda oldukları açık olarak belli değildir. Aleksandr Sever'in ölümü (M. 235) ile İlliryalı generallerin başa geçmeleri (M. 268) arasında Roma imparatorluğu bir çok defalar, barbar saldırılarına ve iç ayaklanmalarla karşılaştı. Bu karışık devrin tarihini yazan, eski tarihçiler birdenbire karşımıza meşhur İran şahı Şapur'u (saltanatı: M. 241 - 272) yenen Palmir hükümdarı Odenat'ı çıkarıyorlar. Aynı adı taşıyan bir ceddinin mezar taşından, Odenat'ın dip dedeleri hakkında biraz bilgi alabiliyoruz. Bu mezar taşında: H a y r a n o ğ l u V e h b e l l a t o ğ l u N a s o r o ğ l u ü n l ü s e n a t ö r S e p t i m u s O d e n a t d i y e g e ç i y o r (71). Bu adamın oğlu H a y r a n ' a a i t o l u p M. 251 ekiminde yazılmış bir yazıtta bu Hayran'ın da senatör olduğu kayıtlıdır. Buna göre Hayran'ın senatör ve Palmir başkanı (şefi) olduğu anlaşılıyor ki Roma imparatoru H a d r i y a n tarafından meydana getirilmiş olan serbest şehir böylece bir nevi Arap prensliği haline gelmiş oluyor. Aynı mezar sütununun yakınında Hayran'ın oğlu büyük O d e n a t ' ı n heykeli bulunuyor. Şehrin kuyumcular loncasının yaptırdığı bu anıt M. 258 yılı Nisan ayına denk gelen bir tarih taşıyor. Bu O d e n a t ' ı n taşıdığı (Consulaire) ünvanı bize imparator V a l e r i y e n (saltanatı: M. 253 - 260)'in onu, *Palmir*'den başlıyan ve Suriye ve

(67) Bak. bundan evvelki notta geçen eser, ss. 37.

(68) İmparator Hadriyan ziyaret için M. 129 yılında Palmire gelmiş ve adına Baalsamin tapınağının sütunlarından birine bir kitabe yazılmıştır. Bak. A. Champdor; Les Ruines de Palmyre, p. 36-37.

(69) Jean Starcky; Palmyre, p. 38.

(70) Bak. bundan evvelki notta adı geçen eser, ss. 47 ve A. Champdor; Les Ruines de Palmyre, p. 39.

(71) Bak. Jean Starcky; Palmyre, p. 53.

Fenike'yi içine alan bölgenin valiliğine tayin ettiğini gösteriyor. O d e - n a t M. 262 - 268 yılları arasında kumanda ettiği Roma orduları ile Sasanîlerin başkenti *Ktezifon* (Selökiya veya daha sonraki adıyla Medayin)'a karşı iki yeni sefer yaptı ve büyük bir başarı ile sonuçlandı. Bu seferin sebebi şudur:

İran kralı Şapur, ülkesine katmak üzere Palmir'e yürümüştü. Yolda iken Roma imparatoru Valeriyen'in Mezopotamya'ya doğru ilerlemekte olduğunu öğrendi. İki ordu bugünkü *Urfa* yakınlarında karşılaştı. Burada vuku bulan Romalılarla Sasanîlerin savaşı çok kısa sürdü. Roma ordusunda çıkan tifüs salgını askerleri kırıp geçirmişti. Valeriyen, Şapur'dan mütareke istedi fakat kurnaz Şapur, ebedi barış şartlarını görüşmek üzere Valeriyen'i yanına dâvet etti. Valeriyen gayet az bir maiyet alayı ile Şapur'un ordugâhına vardı; fakat varır varmaz derhal yanındakiler öldürüldü, Roma imparatoru esir edildi. O çağın tarihçilerinin dediklerine göre Şapur, Valeriyeni, ata bineceği zaman üzerine basarak binek taşı gibi kullanmış. Bunun üzerine Şapur, Valeriyen'in ordusu perişan olduğundan Anadolu'ya yürüdü, her yeri yıkıp yaktı, Suriye'yi, Kilikyayı, Kapadokya'yı işgal etti, Tarsus'u aldı, Kayseri'yi kuşattı, önüne gelen şehri yağma etti. Bu sırada O d e n a t, *Palmir*'in ileri gelenlerini hediyelerle Ş a p u r 'un yanına yolladı bir dostluk bağı kurmak istediğini bildirdi. Başarılarından mağrur olan Şapur, kendi gibi büyük bir hükümdarın huzuruna, onun gibi küçük bir emîrin elçi yollamasını hakaret saydı gelen heyete çıkışarak hediyelerini nehre attırdı. Bunun üzerine Odenat kabilelerini çağırdı, V a l e r i y e n ' in dağılan ordusunu topladı, meşhur *Palmir okçuları*'nı da yanına alıp İran'ın başkendi Ktezifon önünde görüldü, şehri tahrip etti, Şapur'un oğullarını, odalıklarını esir etti, büyük bir ganimet ele geçirdi. Valeriyen'in ve Roma'nın öcü alınmış oldu. Roma'da, bedbaht V a l e r i y e n ' in yerine tah-ta geçen oğlu G a l y e n bu haberi duyunca Roma'da şenlikler yaptırdı; Odenat, Roma'nın doğu eyaletleri imparatoru ilân edildi. Kendisine Roma imparatorlarının taşıdığı Avgust unvanı verildi ve Roma imparatorunun doğuda ortağı sayıldı (72). Kırk diktatörün hayatı (Vie des trente Tyrans) adlı eserin yazarı Trebellius Pollion, Cyriades (73), O d e n a t, V e h b e l - L â t ve Zeynebi de zikr ediyor. Yazar, Odenat ve karısı hakkında şöyle söylüyor: "Tedmur kralı müthiş bir kabile başkanıdır. O,

(72) Bak. A. Champdor; Les Ruines de Palmyre, p. 44-47. ve A. Christensen; L'İran Sous les Sassanides, Copenhague, 1944, 2. éd. p. 220 sqs.

(73) Trebellius Pollion'un zikrettiği bu Cyriades, Antakya'da kendini imparator ilân eden bir kimse idi. Bak. A. Champdor; Les Ruines de Palmyre, p. 44 ve A. Christensen; L'İran sous les Sassanides, p. 220, sqs.

ırkından olan herkes gibi çölün sıcağına ve değişikliklerine katlanmasını biliyordu. Doğu kadınlarının en asilî ve -Cornellius Capitolinus'a bakılırsa- en güzeli olan onun karısı Zeyneb de kendisi gibi çok cesurdu" (74).

İran seferlerinden biraz sonra Barbarlar Kapadokya'ya saldırdılar ve Odenat onlara karşı sefere gittiğinde yeğeni tarafından öldürüldü (75).

Eğer Odenat, Roma imparatorluğunun bu zayıf zamanında askerî kuvvetlerin başına geçmeseydi Romalılar için doğuda her şey kaybolmuştu; o, önce karısı Zeyneb ve büyük oğlu Herod ile birlikte kiralara verilen ünvanı aldı. Odenat ve oğlu Herod, İran savaşından dönüştü imparator ünvanıyla selâmlandılar.

J. Starcky, Odenat'ın öldürülmesini şöyle anlatıyor: Odenat, yeğeni Maeonius tarafından öldürüldü. Maeonius, işlediği bu cinayette Odenat ile birlikte onun oğlu Herod'u da öldürdü. Bu Herod, Odenat'ın Zeyneb'ten doğma oğlu değil, daha evvelki karısından doğma idi ve saltanatta babasıyla ortaklı. Zeyneb her fırsatta Herod hakkında övey analık yapıyor, bu durum, babasının onu daha fazla sevmesine sebep oluyordu. Söylenişine göre Zeyneb, saltanata kendi oğlunun geçmesini sağlamak için kocası Odenat'ın yeğeni Maeonius ile anlaşmış, kocasını ve övey oğlunu öldürttü (76). Odenat, M. 30 Ağustos 267 ile 29 Nisan 268 tarihleri arasında öldürülmüştür. Zeyneb'in oğullarından Vehbel-Lât, babasının ölümü üzerine onun sahip olduğu kiralılar kiralı ünvanını aldı.

Zeyneb, bundan sonra oğlu adına saltanatı ve idareyi eline aldı M. 271 veya 272 başlarında, Roma imparatorluğunun zengin doğu eyaleti Mısır'ı ele geçirmeğe niyet etti. 70.000 kişilik Palmirli, Suriyeli ve diğer Barbarlardan meydana getirilen ve Zeyneb'in adamlarından Zabdass'ın komuta ettiği ordu Mısır'a girdi, 50.000 kişilik Mısır ordusunu yendi ve Mısır'da 5.000 kişilik bir muhafız kıtası bıraktı.

Zeyneb ve oğlu Vehbel-Lât, bastırdıkları paralar üzerinde gördüğümüz gibi kendilerini Avgust ilân ettiler. Onlar Avgust yeri-

(74) Bak. A. Champdor; Les Ruines de Palmyre, p. 43.

(75) A. Champdor, Odenatın, M. 268 yılında, Cebel-i Sincar'da ayaklanan Kürtlere karşı çıktığı ve tafsilâtı açık olarak bilinmeyen bir seferde öldüğünü, bazılarının göre de karısı Zeyneb tarafından göçebelere öldürtüldüğünü kaydediyor. Bak. Les Ruines de Palmyre, p. 56 sqs.

(76) Bak. J. Starcky; Palmyre, p. 53 sqs. yazar, Zeynebin babasının adının Antiochus olduğunu da kaydediyor; bak. aynı eser, ss. 64.

ne Septimi lâkabını kullanıyorlardı amma bunun mânası Avgust'tur (77).

Zeyneb'in Mısır'a giden orduları geri döndükten sonra o, bu defa da Anadolu'ya göz dikti. Gene askerlerin başına geçen komutan Zabdas, ordusunu, bir güçlüğe uğramadan, Anadolu'nun kalbine, *Ankara*'ya (Ancyra) kadar ilerletti. Bitinya kendiliğinden itaat etti. Boğaziçi'nin kilit şehri *Kadıköy* (Chalcédoine), Suriyelilere kapılarını kapadı. Durumdan haberdar olan O r e l y e n (saltanatı: M. 270 - 275) *İtalya*'dan çıkıp ordusu ile birlikte İllirya ve Makedonya'dan geçti süratle Anadolu'ya geldi, Ankara'yı kuşatıcılardan kurtardı, Mısır'a bir ordu yollayıp geri aldı. Bu sırada Zeyneb Antakya'ya gelmişti. İmparator O r e l y e n, *Âsî* (Oront) nehrine ulaştı fakat doğrudan doğruya Palmir ordusu ile karşılaşmaya cesaret edemedi; evvelâ kaçır gibi yaptı, Palmirliler arkasına düştüler, o bu defa birdenbire geri dönüp Palmir ordusunu kılıçtan geçirdi. Palmirliler *Humus'a* (Emessa) doğru yöneldiler. O r e l y e n zaferle Antakya'ya girdi ve Z e y n e b' in dostu olan Samosat'lı papas Pol'ü oradan sürüp çıkardı ve hemen Humus'un yolunu tuttu, Zeyneb'in komutanı Zabdas'ın, *Dafne* yanındaki bir tepede düşmanı oyalamak için bıraktığı artçı kuvvetleri temizledikten sonra Humus şehri önlerine geldi. Burada Zabdas'ın 60.000 kişilik bir ordusu vardı. Şehrin önünde iki ordunun karşılaşmasıyle müthiş bir insan kırımı oldu; savaş alanı insan ve at ölüleriyle doldu, Palmir ordusundan sağ kalanlar şehre sığındılar. Z e y n e b burada çabucak bir savaş kurulu topladı oy birliği ile *Palmir*'e geri çekilmeğe karar verildi. Palmir ordusu Humus'tan geri çekildikten sonra Orelyen şehre girdi, şehrin koruyucu Tanrısı Hebogabal'i ziyaret etti ve hemen Zeyneb'in peşine düştü. Palmir'e 150 km.lik mesafeyi bir haftada aşdı ve Palmir'i kuşattı. Z e y n e b, hayatının bağışlanacağı vaad edilen teslim olma tekliflerini reddetti ve cevap olarak İran'dan, Araplardan ve Ermenilerden yardım alarak kendileri ile savaşacağını bildirdi. O r e l y e n, Sasâniler kralı Şapur tarafından yollanan yardım kuvvetlerinin gelişini, ordu

(77) Roma tarihi ile uğraşanlar bu olayı biraz farklı anlatıyorlar; meselâ L. Homo bu hususta şöyle diyor: "Orelyen, kendinden önceki hükümdarların tersine olarak M. 270 yılında yaptığı şekli bir anlaşma ile, evvelce İmparator Galyen'in, Palmir kralı Odenat'a verdiği ünvan ve nüfuzu yani dini başkanlığı ve Palmir krallığı ünvanını, Odenat'ın oğlu Vehb el-Lât'a da verdi. Vehb el-Lât para bastırmak hakkına da malikti. İmparatorluğun batı kısmı işgal edilmek tehlikesinde bulunduğundan Orelyen, Palmir ile arayı bozmak istemiyordu. Vehb el-Lât, bastırdığı paralar üzerinde Roma İmparatorluğuna ait ünvanları kaldırıp yalnız, imparatorluğun kendine verdiği ünvanları koydurunca iş değişti. Bu, Roma ile açık bir savaş veya Palmir'in tam egemenliğini ilân etmesi demektir" bak. L'Empire Roman, Paris, 1925, p. 100-103.

kuvvetleri ile veya onlara para vermek suretiyle önledi. Zeyneb ve yanındakiler Palmir'i kuşatan Roma ordusunun açlık sıkıntısı çekeceğini sanıyorlardı, halbuki bunun aksi meydana geldi yani bizzat kuşatılanlar, Palmir halkı bu sıkıntıya düştüler. Bu tehlikeyi gören Zeyneb, İran hükümdarı Şapur'dan yeni bir yardım istemeğe karar verdi; gizlice, iyi koşan bir hecin devesine binerek Palmir'den çıkıp Fırat nehrine ulaştı. Kendisini kovalayan Roma atlıları yetiştiği zaman Zeyneb nehirde bir kayığa hemen yeni binmişti; onu yakalayan Roma atlıları beraberlerinde alıp Orellyen'in ordugâhına götürdüler. Bunun üzerine kuşatılanlar arasında barış yapma taraftarları çoğaldı ve surun üstüne gelerek galipten af dilediler. Orellyen âlicenaplık gösterip armağanlarla gelen bir heyeti kabul etti; bu heyet şehrin yağma edilmesini önledi; hükümdar anlaşma ile şehre girdi (M. 272 yılı sonbaharı) (78). İmparator Orellyen, Tyan'daki gibi şehrin çapul edilmesini önledi fakat şehrin hazinelerini, kıralıçeyi ve bazı Palmir ileri gelenlerini birlikte alıp Humus'a gitti. Zeyneb'in bazı danışmanlarını öldürmekle yetindi. Plotin'in öğrencisi olup aslen Suriyeli bulunan filozof Lonjin, bu öldürülenler arasında idi (79).

Tarihçi Zosim'in yazdığına göre Zeyneb, Roma yolunda hastalıktan veya kendisine verilen yemekleri yememek suretiyle açlıktan öldü (80).

Orellyen, Tuna nehri kıyılarına vardığında Palmir, ilk ayaklanmanın elebaşlarından Apse (Apsée) idaresinde ayaklandı. Orellyen hemen Palmire geri döndü ve savaşız şehre girdi (M. 273). Bu defa şehri yağma ettirdi ve yaktırdı, kadın, çocuk ve ihtiyarları ve köylüleri öldürttü; fakat ayaklananlar tarafından harekete getirilmiş olan Antiyoküs'ü (Antiochus)

(78) Palmir devletinin bütün tarihi hakkında olduğu gibi bu siyasi tarihi hakkında da en iyi bilgiyi J. Starcky'nin "Palmyre" adlı eserinde ve A. Champdor'un "Les Ruines de Palmyre" adlı eserinde buluyoruz. Palmir devleti tarihinden, C. Zeydan "el-Arab Kabl el-İslâm" adlı eserinde, ss. 79 vdd, bundan naklen M. Şemseddin (Günaltay) "İslâm Tarihi" adlı eserinde, ss. 119 vdd. ve Ali Cevad "Tarih ül-Arab Kabl el-İslâm", 1952, Bağdad, 2 cilt. bahsetmektedirler. Tedmur devletine ait belgeleri de İsrail Velfenson'un "Tarih ül-Lûgat is-Samiye" adlı önemli kitabında buluyoruz. ss. 127.

(79) Lonjin (Longines) M. 213 yılında Humus'ta doğmuş olup yukarıda görüldüğü gibi Roma İmparatoru Orellyen tarafından M. 273 yılı başlarında öldürülmüştür. Larousse du XX. siècle, Longine maddesi. J. Starcky, ss. 62.

(80) Jean Starcky, Palmyre, p. 63.

cezalandırmak tenezzülünde bulunmadı (81). Bu insan kırımından kurtulanlar Zeyneb'in çekmeceesindeki paralar ve tacındaki mücevherlerle güneş tapınağını onarttılar.

Zeyneb'in sonucu hakkında Flavius Vopicus ve Trebellius pollion adlı tarihçilerin verdikleri bilgi Zosim'inkinden farklıdır. Bunlar Orellyen'in M. 274 yılında Roma'da başarılarını kutlulamak için yaptırdığı büyük geçit alayında önemli kişilerden olan tutsaklar arasında altundan yapılmış araba içinde kraliçe Zeyneb'in de geçtiğini yazıyorlar; gene bu yazarlar Zeyneb'in, *Tivolî*'de bir Romalı kadın gibi kendi halinde sessiz sedasız yaşadığını söylüyorlar ve Zeyneb'le kocası *Odenat'* in şahsiyetleri, kültürleri ve saray hayatları hakkında enteresan ve geniş bilgi veriyorlar.

Zeyneb'in ölümü hakkında bilgi veren yazarlardan bazıları onun, ece-liyle ve tabii ölümle öldüğünü, bazıları ise Orellyen tarafından öldürüldüğünü söylüyorlar.

Palmir devleti ve şehri, Orellyen'in yakıp yıkmamasından sonra bir daha belini doğrultamadı; yalnız *Diyo-klesyen* (Diocletien) zamanında burada bazı yapılar ve onarmalar meydana getirildi. Daha sonra hıristiyanlığın Suriye'de geliştiği sıralarda Palmir'de de oldukça fazla hıristiyan topluluğunun mevcut olduğunu tahmin edebiliriz; çünkü, M. 325 yılında *İznik*'te toplanan konsil'e (ruhanî meclis) katılan papaslar listesinde *Marinus* adında Palmirli bir papasa da raslıyoruz. M. 400 yılında *Arkadiyus* zamanında *Palmir*, biraz önem kazanmış görünüyor. Arkadius'un oğlu ikinci *Teodos'* un uzun süren saltanatı zamanında (M. 408 - 450) yazılmış bir Palmir mezar taşında *Selefkus Takviminin* 753 yılı Haziran ayında (M. 442 Haziranı) ölen, *Odenat* adında birini görüyoruz.

Jüstinyen (saltanatı: M. 527 - 565), hâkimiyeti sırasında burayı Araplara karşı bir garnizon haline getirmiş, şehrin kuşatma duvarlarını

(81) Aynı eser, ss. 64. Kraliçe Zeynebin babasının adının Antiochus olduğunu önce de kaydetmiştik fakat burada adı geçen Antiyoküs (Antiochus)'ün, Zeynebin babası olup olmadığı açıklanmamıştır. Roma tarihçisi L. Homo, Palmir'deki ayaklanma ile birlikte Mısır'daki durumu da yazıyor; bu hususta "...Orellyen batıya geri döndü; fakat yolda, *Tedmür*'de tekrar isyan çıktığını Antiyoküs adında birinin kiral ilân edildiğini, Mısır'daki İskenderiye'de de *Firmus* adında birinin baş kaldırdığını duydu. Orellyen çabucak geri döndü *Tedmür*'de halkı kılıçtan geçirdi ve şehri çapul ettirdi sonra Mısır'a yönelip İskenderiye'ye girdi. *Firmus*'u yakalayıp çarmıha gerdirdi ve böylece doğu, kesin ve son olarak Roma idaresine geçmiş oldu" diyor. Bak. *L'Empire Roman*, Paris, 1925, p. 100-103.

ni onartmıştır. Malalas adındaki tarihçinin bildirdiğine göre Jüstinyen, doğu kontu Patris'e (Patrice), Palmir'i, kiliseleriyle, resmî yapılarıyla yenilemek için geniş para yardımı yaptı, Kudüs şehrini ve Roma imparatorluğunu korumak için kuvvetli bir garnizonla birlikte Humus düklüğünü Palmir'e nakletti.

Palmir, M. 634 yılında, birinci Halife Ebu Bekir'in komutanı Halid b. Velid'e kapılarını açtı. *Palmir*, islâmiyetin ilk yüzyılında tekrar Tedmur oldu, fakat silik bir rol oynadı; amma Selçuklular devrinde biraz önem kazandı. Atabeylerden Şam Bûrîleri'nin mabeyincisi Firuz oğlu Yusuf M. 1132 yılında Palmir tapınağının bir bölümünü kaleye çevirdi. Palmir bugün, Suriye idaresinde ve Musul petrollerini Lübnan Trablusuna götüren boruların geçtiği yerde beş altı bin nüfuslu bir kasabadır (82).

PALMİRLİLERDE DİL VE YAZI

Palmir dili sıkı - sıkıya Nabat diline bağlanır. Aramca, doğu Aramacası, batı Aramacası olmak üzere iki kola ayrılıyordu ki Palmir dili, batı koluna bağlı idi. Ünvanlarda, bilhassa asalete ve saraya ait ünvanlarda Palmirliler, biri yerli diğeri Yunanî olmak üzere iki ünvan kullanıyorlardı; meselâ Zenobi, Yunanî bir addı; yerli adı Bas Zabbai idi. Zeynebin oğlu Vehbal-Lât, Atenedor Yunanî adını taşıyordu.

Palmir yazısı Aramî alfabesinden çıkmadır ve genel olarak Lût gölü civarında yeni bulunan yazmalarla büyük bir benzerlik göstermektedir. Aslında Aramî yazısı M. Ö. XII. yüzyılda doğmuş olan Fenike yazısının bir kolundan başka bir şey değildir. Palmir yazıtlarının en eskisi Milâttan önce 44 yılını taşımaktadır.

PALMİR TAKVİMİ

Palmirlilerin kullandığı takvim yani yazılarında kullandıkları tarih, M. Ö. 1 Ekim 312 de başhyan Selefkuslar takvimidir. Milâttan sonraya ait belgelerdeki tarihleri milâdiye çevirmek için 311 sayısını çıkarmak lâzımdır (M. Ö. 312 yılının 1 Ekiminde yani yeni seneden üç ay önce başladığından). Meselâ meşhur Palmir kanunu 448 yılını taşımaktadır ki bu, S e -

(82) Jean Starcky, Palmyre, p. 64 sqs. Tedmür, Mu'cem ül-Büldan sahibi Yakut-u Hamavi'nin (ölümü: M. 1229) dediğine göre Emevî halifelerinin sonuncusu olan Mervan b. Muhammed (2. Mervan: tahta çıkışı 7 aralık 744, Mısır'daki Busrir'de yaptığı savaşta öldürülmesi ağustos 750) tarafından da tahrib, yağma ve halkı katledilmiştir. Bak. Yakut, Mu'cem. Tedmur maddesi.

lefkusta kvimi'ne göredir. Bunu milâdî yıla çevirmek için 311 sayısını çıkarırsak 137 sayısını buluruz ki bu bize, ünlü belgenin yazıldığı yılın milâdî karşılığını verir.

PALMİRLİLERDE DİN

Tanrılara yapılan adakları gösteren yazıtlardan anlaşıldığına göre Palmirlilerin 60 kadar Tanrıları (putları) vardı. Bunların bir kısmı — meselâ Bêl — yerli, bazıları ise başka uluslardan alınma idi. Meselâ Baalsamin, batı Samîilerinden; Bel ve Beltis, Babilonyalılardan; Belhammon ise Fenikelîlerden alınma idi. Kur'anı Kerim'de de geçen el-Lât, el-Uzza ve el-Menat'a da tapılıyordu. Tali' Tanrısı N e m e s i s, sabah ve akşam yıldızlarını temsil eden ilâhlar A r s o ve A z i z o da Palmir Tanrıları arasında idi. Ayrıca bir sürü küçük Tanrılar da vardı. Bazı Roma ve Yunan Tanrıları da aynı mahiyette fakat adları değişik olarak Palmirliler tarafından tapılıyordu. Meselâ Bêl mabudu Z e v s ' in aynı idi; bu Bêl Babilonya'nın en büyük Tanrısı olup Palmir'deki putların da en büyüğü idi. Ele geçen en eski Palmir tableti M. Ö. 44 yılı Ekim ayında (269. Selekus yılında) Bêl mabudu din adamlarının bir heykel diktiklerinden bahsediyor. 279 Haziran (M. Ö. 33) tarihli diğer bir yazıtta iki ayrı kabileye mensup iki şahsın, Bêl ve Yarhibôl adlarındaki Tanrılar adına bir tapınak yaptırdıkları kayıtlı bulunmaktadır. Bu Bêl Tanrısının nüfuzu daha çok önce bilhassa Nabuhodonosor zamanında çok büyüktü. Bêl, sonraları genel olarak Yarhibôl ve Aglibôl ile birlikte bu üçlü Tanrı şeklinde temsil edilmiştir.

Aglibôl tanrısına gelince, kelime olarak A g l i b ô l, B ê l ile boğa (agl, dana veya boğa anlamına gelir) arasında bir bağlantı ifade eden bir addır; ay Tanrısı rolünü oynar; zira boynuzları ayı temsil eder. Bu, bütün boğalı Tanrılar gibi bolluk ve kıtlık tanrısı idi.

Yarhibôl ise bir güneş Tanrısıdır. Pınarların koruyucusu gibi görünmektedir. Bunun fonksiyonu, Babilonya güneş Tanrısı Şamaş'ın fonksiyonuna benzer görünüyor. Palmir'de A g l i b ô l ve M a l a k b ê l adlarındaki çift Tanrılar ötekilerden daha fazla bir saygı görüyorlardı. Malakbêl Tanrısı, doğan güneşi temsil ediyordu. Bu Malakbêl, Baalbek şehrinin Güneş Tanrısı M e r k ü r (Mercur)'den alınmıştır.

Bêl tapınağı Palmir'in resmî ibadethanesi idi. Baalsamin Tanrısının bulunduğu tapınak ise daha mütevazî ölçüde idi. Baalsamin, Palmir'in özel bir Tanrısı değildi. Kelimenin delâlet ettiği mânaya göre "göklerin sahibi" idi. Bu, Aramlıların çok eskiden Bêl Tanrısı kadar yüce saydıkları bir Tanrı idi. B a a l ş a m i n, hem çok yüce hem iyilik sever bir Tanrı idi. Bu, Palmirlilerce yüce ve esirgeyici olarak vasıflandırılıyordu.

B ê l ve B a a l ş a m i n Tanrıları, semavî Tanrılardı. Bunlardan bereketli yağmurlar yağdıran Baalşaminin ayırıcı bellîği (alâmeti farikası) yıldırım, yahut başak demetidir. B a a l ş a m i n, B ê l 'in gördüğü işlerin aynını görüyordu. Çünkü o, sonsuzlukların yahut dünyanın sahibi diye vasıflandırılmıştır.

Tapınaklarda topluca ibadet edip, şarap içip kurbanlar keserek yemek suretiyle büyük toplantılar yapıyorlar ve bu toplantıları genel olarak "Koma-mar" adı verilen özel din adamları idare ediyordu. Her yılın Ağustos ayının 16. günü, M a n n o adlı Arap Tanrısına ait bayram günü idi. Bu Tanrının Samice şekli Maano'dur.

Palmirliler Tanrılarını, genel olarak insan suretinde tasvir ediyorlardı.

Yunan - Roma dünyasının diğer bölgelerinde olduğu gibi Palmir'de de ölülerin gömülmesi ve ölülerin arkasından yapılacak işlerin yerine getirilmesiyle uğraşan cemiyetler vardı. Bunlarda, ölüler üstün-körü mumyalanıyordu. Bu mumyalama işi, ruhun ölmezliği ile onun uzun müddet bozulmadan saklanması arasındaki bağı gösteriyor. Palmirlilerde mezar ekseriya "ebedî ikametgâh" olarak vasıflandırılıyor (83).

TİCARET YOLLARI VE PALMİR TİCARETİ

Varlığını ve yaşayışını *Efka* adlı pınara borçlu olan Palmir şehri, tapınakları, tiyatrosu, ticarethaneleri ve diğer şehir tesisleriyle göz kamaştırıcı parlak bir şehir hayatı yaşatmış ve yaşamış olup, bu mükemmel idaresini muazzam kervan sevkıyatı ve ticareti ile devam ettirebilmiştir. Palmirliler devrinde Çin'in, Hindistan ve Arabistan'ın malları Roma'ya ve batıya, Doğu Akdeniz'in *Efes*, *Rodos*, *Piyeri Selökiya* (Piérie Seleucie), *Antakya* ve bilhassa İskenderiye limanlarından gidiyordu. Bazı nehir yolları da bu bakımdan önemli idiler; meselâ Dicle nehri üzerinde bugünkü Bağdad'ın güneyinde bulunan büyük Greko-Part sitesi *Selökiya*, Lüksor'un (84) kuzeyinde Nil nehri üzerinde bulunan *Koptos* şehri bu durumda idiler. Bu Koptos şehri bir kanalla Kızıl Deniz kıyısındaki *Berenis* (Bérénice)

(83) Bak. Jean Starcky, Palmyre, p. 85 sqs. ve A. Champdor, Les Ruines de Palmyre, p. 81 sqs.

(84) Teb (Thèbes). Eski Teb şehri.

'e bağılı idi (85). Berenis'in karşısında biraz kuzeyde Nabatlıların limanı Löke-Kome, bugün Medine şehrine inen demiryolunun üzerinde şimdiki Medayin-i Salih'in yerinde bulunan *Hıcr* (Hégra)'a gidecek malları kabul ediyordu. Hıcr, Petra'ya giden yol üzerinde bir konak yerinden başka bir şey değildi; bu şehir aynı zamanda Bahreyn adalarının yukarısında Pers körfezinde kâin bulunan Gerha limanına da bağlanıyordu. Kuzey - doğuya doğru uzanan bir yol Hıcr'dan, meşhur *Teyma* ve *Dümet ül-Cendel* vahalarına gidiyordu. Bu yol, uzun Sirhan vadisi ile ve Havran ile münasebet-te idi. Böyle olmakla beraber ana yol, bugün demiryoluna çevrilmiş olan ve tüccar kervanlarını Nabat kırallarının başkenti Petra şehrine götürmek üzere kuzey - batıya yönelen yoldu. Eski seyyah *S t r a b o n*' un anlattığına göre Petra malları, tekrar ihraç edilecekleri yerlere *Garze* şehrinin güneyindeki *Ariş* (Rhinocolure)'den sevkediliyordu. Böylece Nabatlılar iki üç yüzyıl çölin ticaret malı taşıyıcıları oldular. Nabatlıların, Roma imparatorunun Suriye'deki komutanı *K o r n e l y u s P a l m a* vasıtasıyla milâdi 106 yılında Roma imparatorluğuna katılması, bu ticaret yolunun sona erdiğini gösterir. Bu, bu bölge ticareti için öldürücü bir darbe idi. Çünkü Roma zaten Kızıl Denizdeki Mısır limanlarını ve yüzyıla yakın bir zamandanberi kendisine tâbi bulunan Palmiri tercih ediyordu.

Bu yeni ticaret şehri Palmir sadece Nabatlıların ticaret yolunun büyük bir hissesine varis olmakla kalmadı, yerinin çok kuzeyde oluşu Mezopotamya alım mallarını kendi üzerine çekmesini de sağladı. Palmir ticarî eşya taşıymına ait elimize geçen en eski yazıt, M. 19. yılda yazılmış bulunmaktadır. Bu yazıt, Tedmurlularla Selefkuşların ortak ilgilerinden bahsediyordu.

Fırat ve Dicle nehirlerinin ağzında yerli bir kırallık teşkil etmiş olan ve *H a r a s e n l e r* (Characène) de denen Mesenya'nın, 226 yılına doğru Partları ortadan kaldırarak Sasanî devletinin başına geçen Erdeşir tarafından ele geçirilmesinden sonra burası da ticarî önemini kaybetti; halbuki burada bazı Romalı veya Suriyeli tüccarlar ticarî ajanlar kurmuşlardı.

Palmir ticaretinin konusu hangi maddelerdi? Bunu bize Palmir tarifnamesi gösteriyor. Bu tarifnameye göre tunç ve bronz heykeller ki bunlar

(85) M.Ö. 25-20 yıllarına doğru Mısır'a seyahat eden ünlü coğrafyacı ve seyyah Strabon, o zaman bir ören (harabe) halinde bulunan Teb (Thèbes) ve gelişkin çağını yaşamakta olan Koptos şehirlerini gezdi. Bu Koptos, Mısırlılar ve araplar arasında müşterek bir ticaret şehri idi. Hind'in, Arabistan'ın ve Habeşistan'ın transit malları bu Koptos'tan geçirdi. Koptos şehri Kızıl Denize giden yolun ağzında Palmir tarifnamesinin bir benzeri bulunuyordu. Bu tarifname M. 90/91 tarihini ihtiva ediyordu. Bak. A. Champdor, *Les Ruines de Palmyre*, p. 30.

Mezopotamya'dan ve Fenike'den geliyordu. Erguvan rengine boyanmış yünler, Sur şehirlerinden geliyordu. Ticarî eşyadan alınacak vergileri gösteren Palmir tarifnamesinde bunlardan sonra kokulu yağlar gelmektedir. Kokulu yağlar ve esanslardan sonra kokulu ağaçlar ve tutkallar yer alıyor. Tapınaklarda da kullanılan günlük, kıymetli taşlar, Fars körfezinden gelen inciler, *Medayin*'den (Selökiya veya Ktezifon) gelen giyecekler, Fenike'den Palmir'e gelen türlü renkte boyanmış cam vazolar, altın ve gümüş vazolar, Lübnan ve Şam şarapları bu ticaretin konuları idi.

İskit limanlarından biri olup *İndüs* nehrinin döküldüğü ağızlardan biri üzerinde bulunan *Barbarikum* (Barbaricum)'un malları: firüzeler, lapis-lazuliler, Palmir'in yeraltı mezarlarında ele geçen pamuklu kumaşlar, çivit ve kokular idi. Ayrıca Çin'in, Türkistan'ın ve Hindistan'ın ve uzak doğunun malları da yerli kervanlar vasıtasıyla Barbarikum limanına getiriliyordu.

Eskidenberi Asya ticaret malları batıya, güney Arabistan'a, Kızıl Deniz ve Basra Körfezi limanları vasıtasıyla yollanıyordu. Bilhassa Basra Körfezinin yukarısında toplanan bu mallar su ve kara yolları ile etrafa dağıtılıyordu. Güney Arabistan'da Yemen'in başşehri olan San'a, bir antrepo ödevini görüyor oradan Necran vadisini takip ediyor, Taif, Mekke, Medine, *Hıcr*, *Tebük*, *Petra*, *Amman* (Philadelphia), *Bosra*, *Şam*, *Karyeteyn* (Nazala)'e varıyor, buradan iki kola ayrılıp, biri doğuda Palmire, oradan Irak, Rusafe (Sergiopolis)'ye geçip *Sura* (Soura)'da Fırat'a varıyor oradan yukarıya kuzeye doğru uzanıp Karkemiş yoluyla Anadolu'da Urfa'ya (Edessa) ulaşıyordu ki bu yola, Sura'da, nehir yoluyla Basra ticaret yolu birleşiyordu. Bu yolun Şam - Palmir arasına "Diyoklesyen Yolu" (Strata Diocletiana) deniliyordu. Karyeteyn'den batıya ayrılan ikinci kol Humus, Hama, Antakya yoluyla Anadolu'ya girer. Suriye'den Anadolu'ya giren ticaret yolu Anadolu'da bugünkü Turgutlu yakınlarında bir ören halinde bulunan Sard şehrine ulaşıyordu. Basra Körfezindeki Susa'dan *Sard*'a kadar uzanan 1500 millik (aşağı yukarı 2500 km.) ticarî ve stratejik yola "Kıral Yolu" deniliyordu (86).

Basra Körfezinden çıkan bir yol *Rumma* vadisini takip ederek Necid bölgesini geçip bir kolla Hayber'e, diğer kolla *Mekke* şehrine ulaşıyordu.

Palmirîlilerin ticaret faaliyetlerini ve ne gibi mallardan şehre girişleri ve çıkışları sırasında ne kadar resim alınacağını ve şehre ait diğer bazı hususları bütün teferruatıyla kaydeden belge Palmir tarifnamesi adıyla ün almış olan yazıttır. Bu tarifname M. 18 Nisan 137 (448. Selekus yılı) tari-

(86) Bak. Donald N. Wilber: *Iran, past and present*, Princeton 1950, ss. 22.

hini taşır. Bu yazıt 1881 yılında şehrin agorasının güneyinde Rus prensi L a z a r e v tarafından bulunmuş ve Leningrat'taki *Ermitaj* müzesine taşınmıştır. Palmir tarifnamesi aşağı yukarı beş metre genişliğinde olup 400 satırdan fazla yazıyı ihtiva etmektedir (87).

GASSANİLER DEVLETİ

Milâdın ilk yüzyıllarında kuzey Arabistan'da, Suriye ve Irak dolaylarında yani Roma ve Sasanî devletleri sınırlarında tarih sahnesinde oldukça önemli rol oynamış olan iki üç Arap devleti kurulmuştur. Arap tarihçileri bunları güney Araplarından yani Kahtanilerden sayarlar ve kuzeye çıkışlarını da Yemen'deki Ma'rib barajının yıkılmasıyla ilgili görürler. Söylenildiğine göre Kahtanilerin iki büyük kolundan biri olan Kehlanlılara (88) mensup olup o sırada Yemen bölgesine hâkim bulunan A m r M e z i - k ı y a zamanında Ma'rib seddi yıkılarak (89) K e h l a n gurubunun Ezd kolundan olan bu A m r, mallarını Himyerlilere satarak arkasına takılan Kehlanlılarla kuzeye çıktı (90). Bu hikâyeye göre Yemen'den göç eden K e h l a n l ı l a r (91) muhtelif kollara ayrılarak her biri bir

(87) Bak. Jean Starcky, Palmyre, p. 69 sqs.

(88) Kahtaniler iki büyük kola ayrılırlar: 1) Himyerliler, 2) Kehlanlılar. Himyerliler başlıca altı büyük Kudaa birliğini ihtiva ederler ki bunlara Behra, Tenuh, Cuheyne, Ozre, Kelb, Beliy ve bunların tali kolları dahildir. Kehlan koluna ise büyük Tay gurubu, Hemdan, Mezhiç toplulukları, Lahm, Kinde, Âmile. Cüzam, Becile, Eş'ar ve büyük Ezd kolu dahildir ki bunlardan Ezd'in tali kolları çok önemlidir. İ. Guidi de Tay ve Gassaniler kabilelerini güney menseli sayıyor. Bak. L'Arabie Anthéislamique, Paris, 1921, p. 67.

(89) Bu seddin yıkılışı tarihini yazarlar, başka başka zamanlarda gösteriyorlar. Tahran Üniversitesi İslâm Tarihi Profesörü Ali Ekber Feyyaz, Arap rivayetlerine dayanarak seddin, İsa'nın doğumu sıralarında yıkıldığını yazıyor ve "yani Himyerliler devletinin ortaya çıkışı sırasında" diyor ki bu son ifadesi duruluktan uzaktır; zira Himyerliler İsa'nın doğumu sırasında değil M. Ö. 115 yılında kurulmuştur. Bak. Tarih-i İslâm, 1327 H. Ş. (M. 1948) ss. 26.

(90) Yemen'de Ma'rib seddi veya Arim (=sed) seddi diye bir sedden bahsedilir ve bu, o bölgenin biricik seddi zannedilir. Halbuki Yemen'de daha bir çok sed vardır. Bunlar zaman zaman yıkılmağa yüz tutmuş, onarıp durmuştur. Bunların bir çoğunu Hemdanî, el-İklil adlı eserinde zikretmektedir. Bu barajlardan birinin tamirine ait olup son zamanlarda ele geçmiş bulunan bir kitabe, Habeşlilerin son Yemen işgali devrinde yani yukarıda sözü edilen zamandan çok sonra yazılmış bulunmaktadır. Burada sözü geçen sed belki Kehlanlıların bulunduğu bir bölgedeki seddir. Âmir oğlu Amr'ın Yemen'den çıkışını, hangi kabilelerin nerelere dağıldıklarını İbn-i Hişam, ayrı bir başlık altında anlatıyor. Bak. İbn-i Hişam, I, 13 vdd.

(91) Kehlanlıların soy kütüğü şöyledir: Kahtan oğlu Ya'rub oğlu Yeşcub oğlu Sebe' oğlu Kehlan.

tarafa göçüp yerleşti: 1) U m r a n b. Â m i r kolu. Bu kol *Umman* bölgesine gidip Umman Ezdlilerini teşkil ettiler.

2) S a ' l e b e t ü l - A n k a b. A m r b. Â m i r kolu, Yesrib'e (Medine) gitmişlerdir, Eys ve Hazrec kabileleri bunlardandır.

3) H â r i s e b. A m r b. Â m i r kolu. Mekke bölgesine gittiler ki Huzaeliler bunlardandır.

4) E z d - u Ş e n u e kolu. Bunlar da Tihame bölgesine göç etmişlerdir (92).

5) C e f n e b. A m r b. Â m i r ki bu, M ü z e y k ı y a 'dır. Bunlar Şam bölgesine gittiler. Gassâniler bunlardandır.

6) L a h m l ı l a r kolu. Bunlar Irak bölgesine göçtüler. Münzür-lüler (Münzür oğulları = Âl-i Münazere) veya Nasr oğulları diye anılanlar bunlardır (93).

Bütün söylentiler bu kuzey Arap devletlerinin Kahtanilerden olduklarını ifade ediyorlarsa da bazı tarihçiler yazı, dil, kişi ve Tanrı adları itibariyle kuzey Arâmî kabilelerine daha yakın görüyorlar ve bunları Adnânilerden saymak gerektiği fikrini ileri sürüyorlar. Bununla beraber, parlak ve bol kazançlı kuzey ticaretinin bu kavimleri yukarıya çekmiş olması da düşünülebilir; çünkü bunlar gerçekten ana ticaret yolları üzerine yerleşmiş bulunuyorlardı.

Gassaniler, İbn-i Hişam'ın bir kaydına göre adlarını Ma'rib seddi yakınlarında bulunan bir pınardan alıyorlar. Yazarlar bu hususta "bu pınar Gavs oğlu Esd oğlu Mazin oğullarına aitti. Bu sebeple bu kabile bu pınarın adıyla anıldılar. Gassan pınarının Cuhfe kasabasının yakınındaki Müşellel dağında bulunan bir pınar olduğu söylenir. Bu pınardan su içerek Gassan adını alanların, Kahtan oğlu Ya'rub oğlu Yeşub oğlu Sebe' oğlu Kehlan oğlu Zeyd oğlu Malik oğlu Nebt oğlu Gavs oğlu Esd oğlu Mazin oğullarından bazı kabileler olduğu söylenir" diyor (94). Yazar, seddin yıkılacağını anlıyan Â m i r oğlu A m r 'ın, malını mülkünü satın

(92) Eys, Hazrec ve Huzaelilerin soy kütükleri için bak. İbn-i Hişam, I, 10 vdd.

(93) Bak. İbn-i Hişam, I, 12. C. Zeydan, el-Arab Kabl el-İslâm, ss. 171. M. Şemseddin (Günaltay), İslâm Tarihi, ss. 297.

(94) Bak. İbn-i Hişam, I, 9-10. M. Şemseddin (Günaltay), C. Zeydan'dan naklen Cefne oğullarının evvelâ Hicaz bölgesindeki Tihame'deki Gassan Suyu yakınlarında oturmuş olduklarını, bu münasebetle kendilerine Gassaniler adının verildiğini, bu yerin, İsa'nın doğumundan evvel eski Yunanlılarca malûm olduğunu söylüyorsa da Cefne oğullarının, Yemen'de oturdukları yerin adını sonradan gelip yerleştikleri bu yere vermiş olmaları da mümkündür. Bak. C. Zeydan, el-Arab Kabl el-İslâm, ss. 172. M. Şemseddin (Günaltay), İslâm Tarihi, ss. 302.

Yemen'den çıkarak göç ettiğini, Ezd kabilesinin de onunla birlikte gittiğini, yolda Akk kabilesinin topraklarına uğradıklarını onlarla, sanucu açık olarak belli olmıyan savaşa giriştiklerini ve sonunda oradan da geçerek başka bölgelere dağıldıklarını, Âmir oğlu Amr oğlu Cefne kolunun, Suriye'ye, E v s ve H a z r e c kabilelerinin Yesrib'e, Huzaelilerin Merr bölgesine, Serat Ezdlilerinin Serat'a, Umman Ezdlilerinin Umman'a yerleştiklerini söylüyor (95).

İ b n - i H i ş a m 'ın bu ifadesi B a t l a m y o s 'un M. ikinci yüzyılda bunların Arap Yarımadasının batı bölgesinde yaşadıklarına dair verdiği habere uyuyor.

Gassaniler gene Batlamyos'un bildirdiğine göre M. ikinci yüzyıl içinde Tihame'de oturmakta idiler; daha sonra buradan kuzeye çıkıp Şam sınırlarında, Belka ve Ezroh bölgesine geldiler ve burada oturmakta olan K u d a e l i l e r 'den Dacaa koluyla savaşmış onları yenerek yerlerine yerleştiler ve Roma'ya bağlı bir devlet kurdular (96). Bazı eski tarihçiler bunların 600 yıl hüküm sürdüklerini, otuzdan fazla hükümdar gelip geçtiğini kaydederse de bu konuda önemli bir kitap yayınlamış olan N o e l d e k e adındaki Alman bilgini bunların ilk hükümdarlarının, M. 500 yılında ölen E b u Ş e m m e r C e b e l e, son hükümdarlarının da, saltanatına M. 636 yılında Halife Ömer b. Hattab devrinde son verilen E y h e m o ğ l u C e b e l e olduğunu söylüyor. Herhalde V. yüzyıldan çok önce kurulmuşlardı amma başkanlarının hükümdar ünvanıyla anılması belki biraz geç olmuştur. H a m z a İ s f a h a n î, Amr oğlu Cefne'nin M. 220 yılında hükümdar bulunduğunu kaydediyor.

İlk başkanlarının adının veya lâkabının Cefne oluşundan dolayı bu devlete, Cefne Oğulları Devleti de denir.

Bizans kaynakları ilk Gassanî hükümdarı olarak C e b e l e 'den bahsediyorlar amma ne babasının adını ne de kendi lâkabını söylemediklerinden hangi Cebele olduğu açık olarak anlaşılamiyor.

C e b e l e M. 497 yılında Bizanslılara yardım ettiğinden mükâfat olarak kendisine filark yani emir ünvanı verilerek Petra bölgesi emirliğine tayin edilmiştir. Bu Cebele, Bizans kaynaklarında kendisinden çok bahsedir-

(95) Bak. İbn-i Hişam, I, 13 vdd.

(96) Cefne oğullarından bahseden Hondmir de bunların Yemen'den, seddin yıkılışı yüzünden kuzeye çıktıklarını, Şam bölgesinde Gassan adındaki bir pınar yakınına konduklarından bu adla anıldıklarını ve Hamzai İsfahani'ye dayanarak, aralarından 32 hükümdar çıktığını, 546 yıl hüküm sürdüklerini kaydediyor. Bak. Habîb üs-Siyer, Tahran, 1333 H. Ş. (M. 1954), I, 261 vdd.

len H â r i s ' in babasıdır. Bu Hâris, M. 528 yılında *Hîre* hükümdarı M ü n z ü r ' ü yenmiştir. Gene bu hükümdar M. 529 yılında Bizans'ın Filistin, filarkı sıfatıyla Samaritenlerin ayaklanmalarını bastırmakta elde ettiği başarıdan dolayı Bazileus ünvanını almıştır.

Bizanslıların başka yerlerde meşgul olmalarından faydalanmak isteyen Sasânîler, Hîre hükümdarı Münzür'e yardım ederek onu, esasen araları açık olan G a s s a n î l e r ülkesine saldırdılar. Bu yüzden Sasânîlerle Bizanslılar arasında kanlı bir savaş başladı. Bu arada H â r i s , H î r e - l i l e r ' e ait bölgelere de saldırdığından, bundan sonra Hîrelilerle Gassanîler arasında savaşlar birbirine ulanıp gitti. M. 544 yılına doğru çıkan bir savaşta Hâris'in oğullarından biri Münzür'e esir düşerek *Uzza* putu önünde kurban edildi. Aynı yılda çıkan ve Ayn-ı Uba savaşı denen savaşta Münzür de öldürüldü; Kinnisrin bölgesi H â r i s ' in eline geçti. Ünlü şair Umru ul-Kays'ın, Bizans imparatoruna gitmesine aracılık eden de bu Hâris'tir. Hâris, M. 569 yılında öldü. Sasânîler M. 613 yılında Suriye ve Filistin'i Bizanslıların elinden aldıkları sırada Gassanîlerin egemenliklerine son verdiler. İslâm tarihçileri Suriye akınları sırasında Cefne hükümdar soyundan Eyhem oğlu Cebele adında bir emîrden söz açmışlardır. Halid b. Velid ile çarpışan ve sonunda islâm olan bu Cebele o sırada Dûmet ül-Cendel'de hüküm sürüyordu. Cebele sonra Mekke'de hac sırasında bir olaya kızarak kaçıp hıristiyan olmuştur. Bu zatın asıl Cefneler soyundan olup olmadığı kesin olarak belli değildir.

Gassanîlerin başşehri Bosra* (eski Bostra) idi (97); bunlar hıristiyan dinine girmişlerdi. Ticarî faaliyet bakımından Gassanîlerin, Tedmurlular, Nabatlular ve bunlardan evvel güney Arabistan'da bu alanda büyük önem kazanmış devletler derecesinde bir rol oynadıklarını göremiyoruz. Esasen bu sırada ticaret, eski takip ettiği yollarda önemli durumunu kaybetmişti. Bununla beraber G a s s a n î l e r uygarlık alanında da epey gayret sarfetmişler, bir çok köşkler, saraylar ve tapınaklar bırakmışlardır (98).

HİRELİLER DEVLETİ

Bunlar Irak'taki Hîre şehri etrafında yerleşmişlerdi ki bu Hîre, Kûfenin üç Arap mili güneyinde, bugünkü *Necef* (Meşhed-i Ali) şehrinin, at ile bir saat güney doğusunda, şimdi aşağı yukarı tamamiyle kurumuş olan Ne-

(97) Hondmir, Haris b. Cebele'nin Belka şehrini başşehir yaptığını yazıyor. Bak. bundan evvelki notta adı geçen eser, I, 262.

(98) Bak. C. Zeydan, el-Arab Kabil el-İslâm, ss. 172 vdd. M. Şemseddin (Günaltay), İslâm Tarihi, ss. 300 vdd.

cef gölünün kıyısındadır. *Hîre* kelimesi Aramecadır ve harfiyyen “çadırılı ordugâh” demektir. Araplar *Hîre* şehrinin kuruluşunu Nabukodonosor devrine kadar çıkarırlarsa da bunu kesin olarak söylemek mümkün değildir. Fakat beşinci yüzyıldan başlayarak büyük dinî toplantılarda yani Sinodlarda, *Hîre* piskoposlarının adı geçer. *Hîre* şehri, Necef ile Fırat nehri arasında, bir çok su kanallarının geçtiği bölgede tahıl tarlalarının ve hurma ağaçlarının çok olduğu bir yerde kurulmuştu. Sağlam havası da çok övülür (99).

Hîre liler de *Gassaniler* gibi Yemen’den, *Arim* selinin barajı yıkılması üzerine kuzeye çıkmışlardır (100). *Hîre* devleti, Yemen’den kuzeye çıkmış olan *Lahm*, *Cüzam* ve *Âmile* üçlü kardeş kabîle gurubundan *Lahm* kolu tarafından kurulmuştur. Bu üç kardeş kabileden *Lahm* kabilesi muhakkak ki en şöhretli, aynı zamanda en eski gurubu teşkil ediyordu. Efsane bunları İbrahim Peygambere kadar götürür. *Yakub* Peygamberin oğlu *Yusuf* Peygamberi, kardeşlerinin atmış olduğu kuyudan, *Lahm* kabilesinden olan bir adamın çıkardığı söylenir. Hicretten 200 yıl önce *Lahm* kabilesinin fazla kısmı, Arap Yarımadasının kuzey taraflarına, Suriye - Filistin bölgesine ve Irak’a akın etmişti ki bunlar orada Suriye *Gassanileri* ile yaptıkları aralıksız kavgalardan sonra, *Hîre* adıyla anılan, İran’a bağlı, yarı özgür devleti kurdular (101).

Gassaniler nasıl Bizansa tâbi bir devlet veya emîrlik idi ise *Hîre* liler veya *Lâhmiler* de Sasânilere tâbi bir devlet veya emîrlik idi.

Lâhmilere, *Al-i Münazere* ve *Nasr* oğulları da denir.

Hîre lilerin tarihi, *Gassaniler*inkinden daha belirlidir; çünkü bunların İranlılarla olan uygarlık bağları, *Gassanilerin* Bizanslılarla olan bağlarından daha sıkı idi. Habeş yayılışı sırasında Yemen emîrlerinden olup *Murre* lâkabıyla anılan *Zu Yezzen* oğlu *Seyf Hîmyerî*’nin, Sasaniler kiralından yardım istemek üzere aracılığını istediği *Hîre* kralı *Münzür* oğlu *Nûmandan* söz açan *İbn-i İshak*, onun, yılda bir defa Sasanî kralının katına çıktığını hikâye ediyor (102). Aynı yazar, *Hîre* lilerin yani *Lahm* kabilesinin soy kütüğünü şöyle sıralıyor: “Sebe’ oğlu *Kehlan* oğlu *Zeyd* oğlu *Yeşub* oğlu *Arib* oğlu *Amr* oğlu *Hemeysa*’ oğlu *Zeyd* oğlu *Uded* oğlu *Murre* oğlu *Hâris* oğlu *Adiy* oğlu *Lahm*” (103). Gene *İbn-i İshak*, *Hîre* hükümdarı *Münzür* oğlu *Nûman*ın, *Maad*

(99) Bak. İslâm Ansiklopedisi *Hîre* maddesi.

(100) Bak. *Hondmir*, *Habib üs-Siyer*, I, 255 vdd.

(101) A. Christensen, bunların, Sasanilerin ortaya çıkışları sırasında devlet kurduklarını söylüyor. Bak. *L’Iran Sous les Sassanides*, p. 37.

(102) Bak. *İbn-i Hişam*, I, 64.

(103) Bak. aynı eser, ss. 13.

oğlu Kunus'un soyundan olduğu söylentisini kaydediyor (104).

Hire devleti tarih sahnesine bir hükümdara sahip olarak, Tedmur melikesi Z e y n e b 'in, oğlu V e h b e l - L â t adına idareyi eline alışı sıralarında (M. 268 - 272) çıkmış görünüyor. M. şemseddin (Gnal-tay)'ın C. Zeydandan naklettiği Hire hükümdarları listesinde ilk Hire hükümdarı Adiy oğlu Amr M. 268 yılında tahta geçmiş gösteriliyor (105). Fransız bilginlerinden Dussaud'nun *Havran* (Nmara)'da ele geçirdiği Nabat harfleriyle ve kuzey Arapasiyle yazılmış M. 328 tarihli bir yazıtta Hire tahtına Amr'dan sonra, oğlu Umru ul-Kays'ın geçtiği yazılmaktadır. Bu yazıtın, Hireden çok uzakta bulunan Nmara'da ele geçmiş olması, Hireliler hkimiyetinin o zamanlar buralara kadar uzandığını gösterir. Dussaud'nun ele geçirdiği bu yazıt Hire kiralı Amr oğlu Umru ul-Kays'ın mezar taşıdır. nemli bir tarihî kaynak olan bu Nmara yazıtında şöyle denmektedir: "Bu mezar, bütün Arapların hükümdarı olan, (hükümdarlık) tacını ele geçiren, E s e d ve N i z a r kabileleriyle mlklarine hükmeden, M e z h i c kabilesini kendi gciyle yenen Amr oğlu Umru ul-Kays'ındır. Bu hükümdar, Necran bölgesinde şemr'in şehri olan Bezci'ye geldi, Maad'ı hükümdar yaptı. Ulusların topraklarını kendi oğullarına paylaştırdı. Hem İranlılar hem de Roma onu vekil kıldılar. Hiç bir hükümdar saltanatı onun mertebesine ulaşamadı. O 7 Aralık 223 yılında öldü. Dünyaya getirdiği kimseler yaşasın (mes'ud olsunlar)" (106).

Hire hükümdarlarının en nlleri II. U m r u u l - K a y s (saltanatı M. 382 - 403) ve bunun oğlu N u m a n e l A ' v e r (saltanatı: M. 403 - 431). Bu Numan bir çok defa şam havalisini istilâ ederek halka şiddetli muamelelerde bulunmuş ve her tarafı çapul ettirip bir sürü esirle Hire'ye dönmüştü. Bu hükümdar, *Havarnak* ve *Sedir* adlarını taşıyan köşk-

(104) Bak. aynı eser, ss. 12.

(105) Hondmir bu şahsı, Hirelilerden taca tahta sahib ilk hükümdar olarak gösteriyor. Bak. Habib s-Siyer, I, ss. 258. C. Zeydan da bu zatı ilk hükümdar ve M. 268-288 yıllarında saltanat sürmüş gösteriyor, bak. el-Arab Kabl el-İşlm, ss. 189. A. Christensen'in, Hirelilerin buraya Umman taraflarından Sasanilerin ortaya ıkışları sırasında geldikleri hakkındaki kaydı için bak. L'İran Sous les Sassanides, p. 87.

(106) Bak. İsrail Velfenson, Tarih al-Lgat al-Samiye, Mısır, 1929, ss. 190. Burada geçen tarih Nabat takvimine göre yazılmıştır. Milâdî yıl hesabıyla karşılığı 328 dir. C. Zeydan bunun saltanatını M. 288-328 olarak kaydediyor. Bak. el-Arab Kabl el-İşlm, ss. 189.

leri yaptırdı (107). Hıristiyan dininde olan veziri Z e y d o ğ l u A d i y y ' i n h ü k ü m d a r a , d ü n y a m a l ı n a v e d ü n y a z e v k l e r i n e b e l b a ğ l a m a n ı n l ü z u m s u z l u ğ u n u t e l k i n e t t i ğ i m e s h u r d u r ; h a t t â s ö y l e n d i ğ i n e g ö r e N u m a n , s a l t a n a t ı , o ğ l u M ü n z ü r ' e b ı r a k ı p , r u h b a n e l b i s e s i g i y e r e k b i r s a v m a a ' y a ç e k i l m i ŝ M . 5 0 4 y ı l ı n d a H ı r e t a h t ı n a H ı r e h ü k ü m d a r l a r ı s ü l â l e s i n d e n o l m a y a n f a k a t I I . N u m a n ' ı n a k r a b a s ı b u l u n a n E b u Y a ' f u r b . A l k a m e e l - D e y l e m i (s a l t a n a t ı : M . 5 0 4 - 5 0 7) a d ı n d a b i r i g e ç m i ŝ t i r . M . 5 0 7 t a r i h i n d e s a l t a n a t , g e n e H ı r e h ü k ü m d a r l a r ı s ü l â l e s i n e y a n ı N u m a n ' ı n o ğ l u U m r u u l - K a y s ' a (M . 5 0 7 - 5 1 4) g e ç t i . B u n d a n s o n r a t a h t a , a n n e s i n i n a d ı o l a n M a i s s e m a l â k a b i y l e a n ı l a n I I I . M ü n z ü r (s a l t a n a t ı : M . 5 1 0 - 5 6 3) o t u r d u . B u , H ı r e h ü k ü m d a r l a r ı n ı n e n ü n l ü l e r i n d e n o l u p İ r a n h ü k ü m d a r l a r ı n d a n K u b a d (s a l t a n a t ı : 4 8 8 - 5 3 1) , H u s r e v (A n o ŝ e r v a n - ı â d i l s a l t a n a t ı : M . 5 3 1 - 5 7 9) v e B i z a n s h ü k ü m d a r l a r ı n d a n A n a s t a s (s a l t a n a t ı : M . 4 9 1 - 5 1 8 , I . J ü s t e n (s a l t a n a t ı : M . 5 1 8 - 5 2 7) v e I . J ü ŝ t i n y e n (s a l t a n a t ı : M . 5 2 7 - 5 6 5) i l e ç a ğ d a ŝ t ı (1 0 8) .

D o z y , k e n d i s i n i h ı r i s t i y a n d i n i n e s o k m a k i s t e y e n m i s y o n e r h e y e t i i l e I I I . M ü n z ü r ' ü n a l a y e t t i ğ i n i k a y d e d i y o r (1 0 9) .

H ı r e t a r i h i , H ı r e h ü k ü m d a r s ü l â l e s i l e b u n a b a ğ l ı A r a p l a r ı n İ r a n l ı l a r l a b i r l i k o l u p B i z a n s l a v e B i z a n s ı n u y r u ğ u b u l u n a n G a s s a n i l e r l e v e b a z a n d a d o ğ r u d a n d o ğ r u y a İ r a n h ü k ü m d a r l a r ı y l e y a p t ı k l a r ı m ü c a d e l e l e r l e d o l u d u r . B u s a v a ŝ l a r ı n h e p s i n d e n p a ç a y ı k u r t a r m ı ŝ o l a n H ı r e d e v l e t i M . V I I . y ü z y ı l b a ŝ l a r ı n d a İ r a k b ö l g e s i n d e k i k e n d i r ı k l a r ı n d a n o l a n A r a p k a b i l e l e r i y l e y a p t ı ğ ı h a r p l e r s o n u n d a g ü c ü n ü ç o k k a y b e t m i ŝ v e e n s o n u n d a İ r a n ' ı n d a i ŝ e k a r ı ŝ m a s ı y l e t a r i h s a h n e s i n d e n s i l i n m i ŝ t i r . B u n a r a ğ m e n L a h m v e C ü -

(107) A. Christensen, Sasaniler hükümdarı Yezdgerd'in, Şapur, Vahram ve Nersi adlarındaki üç oğlundan Vahram'ı, Hıre hükümdarı Münzür b. Numan'ın terbiyesinde, Hırenin güzel havasında büyüme üzere yolladığını ve bu veliahd Vahram'ın Hırede Numan tarafından yaptırılmış olan Havarnak sarayında yaşadığını kaydediyor. Bak. L'İran Sous les Sassanides, p. 274. Kanaatimizce Christensen burada hataya düşmüştür; çünkü Yezdgerd, Münzür b. Numan ile çağdaş değildir. Münzür b. Numan M. 431-473 yılları arasında hüküm sürmüştür. Birinci Yezdgerd ise M. 399-420 yılları arasında hükümdar bulunuyordu. Yezdgerd'in, oğlunu yanına yolladığı ve Havarnak sarayını yaptıran Hıre kralı Numan b. Umru ul-Kays'tır ki saltanatı M. 403-431 yılları arasındadır.

(108) Bak. Hondmir, Habib üs-Siyer, I, ss. 260. C. Zeydan, el-Arab Kabl el-İslâm, ss. 194. Charles Diehl, Bizans İmparatorluğu Tarihi, Tefik Brynkhoğlu ter. ss. 25 vdd.

(109) Bak. Dr. R. Dozy, Tarih-i İslâmiyet, A. Cevdet (Karlıdağ) ter. c. I, ss. 26.

zam kabileleri birlik halinde bir müddet daha fakat özgür olarak değil de bir "Arap kabileler topluluğu" halinde zaman zaman olaylara karışmışlardır. Meselâ islâm fetihlerinin gelişmesi ve Suriye'nin ele geçirilişi sırasında, *Yermük savaşı*'nda, *Sıffin savaşı*'nda, daha sonra Emevî halifelerinden I. Yezid devrinde Mekke ve Medine şehirlerine yapılan seferler sırasında bu iki kabile yani L a h m ve C ü z a m kabileleri, aynı komutan idaresinde ve aynı bayrak altında hareket ettiler.

Hire tarihinin son zamanlarını dikkatle incelersek Hire hükümdarlarının, dinî cereyanların da tesirinde kaldıklarını görürüz; Meselâ doğuda yayılmak için büyük gayretler sarfeden hıristiyanlığa karşı direnmeleri, bazı Hire hükümdarlarını tahtından etmiştir. Çünkü halkın epey bir kısmı hıristiyandı. Meselâ M. 581 yılında, Hire hükümdarı Kabus b. Münzür'ün (saltanatı: M. 578 - 581) ölümü üzerine bunun kardeşi 4. M ü n z ü r tahta geçememiş, Hıreliler, bilhassa hıristiyan Hıreliler 4. Münzürü sevmediklerinden Kabus'un ölümünden sonra ayaklanmışlar hükümet, Nasr oğullarının yani Hire saltanat sülâlesinin elinden çıkıp, İranlı bir vali olması muhtemel olan Z e y d veya S o h r a b adında birinin eline geçmiş, 4. Münzür, bir yıl tahtta kalan bu adamdan sonra saltanatı ele geçirebilmiştir.

Bu 4. M ü n z ü r 'ün oğlu 3. N û m a n (saltanatı: M. 585 - 613) ile Sasaniler hükümdarı 2. H u s r e v P e r v i z (saltanatı: M. 590 - 628) arasında anlaşmazlık çıkmış 2. Husrev Perviz, Nûman'ı İran'a çağırılmış, Numan mallarını ve hazinesini, çocuklarını ve karılarını Beni Şeyban kabilesi başkanı Hânî b. Mes'ud'a emanet ederek İran'a gitmişti. İran hükümdarı, Nûman'ın ellerine ayaklarına bukağı vurdurarak *Hanikîn* zindanına attırdı. Nûman hıristiyan dinine girmişti. Bunun devrinde Hirede sefahat hayatı almış yürümüşü. Esasen galiba anası *Fedek*'li bir Yahudi olduğundan, teb'ası onu soyca aşağı sayıp kendisinden nefret ediyordu.

Bu Nûman devrinde, yukarıda dediğimiz gibi komşu Arap kabileleri ile iki önemli savaş olmuştur: Bunlardan birine " T i f h a s a v a ş ı ", diğeri " S e l a n s a v a ş ı " denir.

Temimlilerden, Yerbu' oğulları ile olan Tifha savaşı ridafe işinden ortaya çıkmıştı. R i d a f e, Hire teşrifatına göre bakanlık derecesinde bir makamdı. Redif olan adam, resmî oturumlarda hükümdarın sağında yer alırdı. Bu yer eskidenberi Yerbu'luların elinde olup büyükten küçüğe geçirdi. Bu 3. Nûman devrinde gene Temimlilerden Dârim oğullarının başkanı, bu mevkiin Dârimlilere verilmesini istedi; Nûman da razı oldu; fakat Yerbu'lular razı olmayıp ayaklandılar. N û m a n, oğlu K a b u s ile kardeşi H a s s a n ' ı, Yerbu'luları bastırmağa yolladı. Basra'dan

Mekke'ye giden yol üzerinde Tifha denilen yerde yapıldığı için "Tifha savaşı" diye anılan savaşta Nûman'ın ordusu bozguna uğradı ve oğlu ile kardeşi tutsak oldular. Nûman, bunları kurtarmak için bin deve vermek ve ridafeti gene Yerbu'lulara bırakmak zorunda kaldı.

Selan savaşı ise Beni Âmir ile yapıldı. Sasâniler hükümdarı 2. Husrev Perviz, her yıl Mekke yakınındaki Ukkaz panayırına bir tüccar kafilesi yolluyordu. Benî Âmirîliler bir defa bu kafileyi vurarak mallarını yağma etmişlerdi. Nûman bunları bastırmak üzere bir ordu yollamış fakat Selan adındaki yerde yapılan savaşta Hîreliler yenilmişlerdi (110).

Nûman M. 613 yılında Hanikîn'de hapiste öldü; kendisinin, Husrev'in emriyle fillere çığnetilerek veya zehirletilerek, yahut da vebadan öldüğü hakkında çeşitli söylentiler vardır (111).

Nûman'ın ölümü, Lahmîler sülâlesinin saltanatı kaybetmesi sonucunu doğurdu. Nûman'ın ölümünden sonra 2. Husrev Perviz, Hîre tahtını, Tay kabilesinden İyas b. Kabisa'ya verdi ki bu zat M. 613 - 618 yılları arasında Hîre tahtında kaldı. Husrev Perviz bunun yanına, kontrol için İranlı bir memur yollamıştı.

Husrev Perviz Hîre hükümdar sülâlesini ortadan kaldırıncaya Arapları daha kolaylıkla kendine bağlayabileceğini sanmıştı. Halbuki onlar o zamana kadar alıştıkları ve tanıdıkları sülâlenin işten uzaklaştırılmasına kızmışlardı. Kisranın şimdi tayin ettiği İyas b. Kabisa da Tay kabilesinden ve Araptı; fakat buna alışmamışlardı.

Nûman, Kisra kendini çağırdığında eşyasını Beni Şeyban'dan Hânî b. Mes'ud'a (112) bırakmıştı. Kisra onları İyas eliyle Hânî'den istedi. Hânî, bunların emanet olduğunu söyleyerek vermedi. Husrev Perviz, Bekr b. Vâil kabilesini yok etmek için Hîreye bir ordu yolladı. Bu ordu Hîre ordusuyla birleşerek Benî Bekr kabilelerine, Zûkar adlı yerde saldırdı. Burada aşağı yukarı M. 614 yıllarında kanlı bir savaş oldu ve İran ordusu yenilip kaçtı (113). Böylece Hîrede bir siyasî kuvvet kalmayıp İran, Irak'taki Arap ka-

(110) Bak. M. Şemseddin (Günaltay), İslâm Tarihi, ss. 351-352.

(111) Bak. aynı eser, ss. 352. Hondmir, Husrev'in emriyle katledildiğini yazıyor, bak. Habib üs-Siyer, I, 261. Taberî ise koleradan Hanikîn'de öldüğünü söylüyor, bak. Milletler ve Hükümetler Tarihi, c. I, ss. 1281.

(112) Bunun künyesi, Hânî b. Mes'ud b. Âmir b. el-Hasin b. Amr el-Müzdelif b. Rebia b. Zuh b. Şeyban Sa'lebe'dir. Bak. Taberî, Milletler ve Hükümdarlar Tarihi, I, 1282.

(113) Bak. M. Şemseddin (Günaltay), İslâm Tarihi, ss. 353. Zûkar savaşının efsane ile karışık tafsilâtı için bak. Taberî, Milletler ve Hükümdarlar Tarihi, I, 1280. Mahmud Esad, Tarih-i Din-i İslâm, Medhal, ss. 207.

bileleriyle karşı karşıya kaldı. Esasen H u s r e v P e r v i z, İ y a s b . K a b i s a ' dan sonra Hîre valiliğine bir Arap tayin etmeğe bile lüzum görmiyerek M i h r i b a n d a z H e m e d a n î o ğ l u B a n i y a n o ğ l u A z a d b e h adlı bir İranlıyı tayin etti ki bu vali, Taberî'nin dediğine göre on yedi yıl valilik etti. M. 628 tarihlerinde Hîre hükümdarları soyundan Münzür b. Nûman adlı bir emîrden bahsedilir ki buna, gururlu anlamına gelen el-Garur lâkabı verilmişti. İslâmiyetin ortaya çıkışının ilk sıralarında Bahreyn Arapları bunu kendilerine başkan seçmişlerdi. Arap tarihçileri bu Münzürü, Hîre hükümdarlar sülâlesinin son mümessili sayarlar. Bu Münzürün idaresi, Halid b. Velid'in İran sınırlarında başladığı savaflara kadar sürmüştü M. 632 veya 633 yılında C u v a s a s a v a ş ı ' nda öldürülmüştür (114).

Hîre şehri H a l i d b . V e l i d ' in Mezopotamya harekâtı sırasında savaflsız teslim oldu ve fazla miktarda bir cizye vermeği kabul etti. Hîre şehri, daha uzun müddet ayakta kalmak ve bazan adı geçmekle beraber artık eski önemini kaybetmişti. A b b a s î l e r burayı oturma yeri olarak kullanmadılar. Kûfe şehrinin inşa edilip büyümesi Hîreyi gölgede bıraktı. Harun er-Reşid kısa bir müddet Hîrede oturdu ve burada yapılar yaptırdı ise de bu durum Kûfelilerin kıskançlığını ve hoşnutsuzluğunu uyardığından, yeniden şehri terkettti. Abbasiler halifesi e l - M u k t e d i r (saltanatı: M. 908 - 932) zamanında *Sevad bölgesi*'nin diğer kısımları gibi Hîre yakınları da bedevî saldırganların yağmalarına uğradığından, hükümet oraya bir ordu göndermeye mecbur oldu. M. onuncu yüzyılın son yarısında Hîre, büyük fakat halkı az bir şehir olarak gösterilmektedir. Sonraları bütün memleketin inhitatı Hîreyi, ortadan kalkacak derecede müteessir etmiştir. Bugün şehrin, eski yeri otlaktır. Orada geçmişi, yalnız alçak tepelikler ve bir sürü yıkıntı hatırlatmaktadır.

HİRE HÜKÜMDARLARI VE TAHTA GEÇİŞ YILLARI :

Amr b. Adiy	Tahta geçişi:	M. 268
Umru ul-Kays b. Amr	" "	M. 288
Amr b. Umru ul-Kays	" "	M. 328
Evs b. Kallâm	" "	M. 377
Umru ul-Kays el-Muhrik b. Amr	" "	M. 382
Nûman el-A'ver b. Umru ul-Kays	" "	M. 403
Münzür b. Nûman el-A'ver	" "	M. 431
Esvd b. Münzür	" "	M. 473

(114) Bak. Taberî, Milletler ve Hükümdarlar Tarihi, I, 1294 vd. M. Şemseddin (Günaltay), İslâm Tarihi, ss. 356 vd.

Münzür b. Münzür	"	"	M. 497
Nûman b. Esved	"	"	M. 500
Ebu Ya'fur b. Alkame	"	"	M. 504
Umru ul-Kays b. Nûman	"	"	M. 507
Münzür b. Umru ul-Kays (İbn-i Maissema) Hâris	"	"	M. 514
b. Amr el-Kindî			
Amr b. Hind	"	"	M. 563
Kabus b. Hind (bundan evvelkinin kardeşi)	"	"	M. 579
Sehreb (veya Suhrab?) (115)	"	"	M. 582
Münzür b. Münzür b. Maissema	"	"	M. 583
Nûman b. Münzür Ebu Kabus	"	"	M. 586
İyas b. Kabisa	"	"	M. 614
Zadiye (veya Zaziye)	"	"	M. 619
Münzür el-Mağrur (veya Gazur) (116)	"	"	M. 630

HİRELİLERDE TOPLULUK HAYATI, DİN VE UYGARLIK

Hîre bölgesi daha L a h m o ğ u l l a r ı buraya gelmeden önce Arap Yarımadasının diğer bölgeleri gibi bir sürü göçebe kabilelerle dolu idi. Bu kabileler şeyhlerin idaresinde yaşıyorlar, tamamiyle göçebe bir hayat sürüyorlardı. Devletleri, kaleleri, başşehirleri yoktu. Gerektiği zaman muhtelif kabileler müşterek bir düşmana karşı birleşerek savaşıyorlar, yenilirlerse çöle kaçıyorlardı.

Yukarıda gördüğümüz gibi M. üçüncü yüzyılda Hîrede güney Arabistan'dan gelen B e n î L a h m kabilesi tarafından bir devlet veya emirlik kuruldu. Hîre ve etrafı, eskidenberi bir şehir olan Hîrede oturan İbraniler'le ve çölden gelip buralara yerleşmiş bulunan Tenûhilerle meskûndü. Bu iki kabileden olmayıp Hîre şehri yakınlarında oturanlara "Ahlâf" deniyordu.

Bir yandan *Tedmur*, öte yandan *Sûriye*, *Filistin* bölgeleri, aşağıda Yemen - Mekke ticaret yollarının ağzında bulunan Hîre şehri, eskidenberi zengin ve gelişkin bir hayat sürüyordu. Hîre dolaylarında, aralarında bir İran kiralı tarafından yaptırılan beyaz hisarın da bulunduğu "İbn-i Bukayla hisarı" ve Kelblerden "Adâsiler hisarı" gibi bir çok hisarlar vardı. Eski şairler Hîre şehrinde yapılan eşya arasında Hîre eyerlerini sayarlar; bu şehirde bir dereceye kadar kültür de gelişmişti. Şairler Hîre kırılları

(115) Bak. Taberî, Milletler ve Hükümdarlar Tarihi, I, 1294.

(116) Bak. C. Zeydan, el-Arab Kabl el-İslâm, ss. 185.

katında iyi bir kabul görüyorlar ve memnuniyetle burada kalıyorlardı. Söylentiye göre yazı burada biliniyordu ve buradan Arabistan'ın diğer yerlerine yayılmıştır.

İran'ın, Mekke yakınındaki panayırlara — Meselâ Ukkaz'a — ve Yemen bölgesine yolladığı ticaret kervanları bunların topraklarından geçiyordu. Hicaz Arapları islâmdan önce İran ile ticarî bağlar kurmuş olup kervanlarla İran'a gidip geliyorlardı. Söylendiğine göre Kureys tüccarlarından Nevfel ve Muttalib, Sasanîlerle özel anlaşmalar yapmışlardı. Bu anlaşmaya göre Sasanîler hükümdarı onlara, İran sömürgelerine gidip gelme iznini veriyordu. M. 606 yılında veya az önce Ebu Süfyan (Sahr), Kureys tüccarları ile Sasanîler devleti başşehri olan *Medayim'e* (Ktezifon) gelmiştir (117).

Hîre kervanlarında Kureyslilerin ücretle muhafızlık ettikleri, Ficar savaşları dolayısıyla, İbn-i Hişam'da uzun uzun anlatılıyor (118).

Hîre bölgesi çok eski zamanlardanberi ticarî bakımdan son derece önemli bir bölge idi. Hindistan'ın batıya yolladığı ve İran'a doğru giden malların bir kısmı deniz yolu ile *Dicle* nehri ağzına geliyor ve *Übülle* (Apoloş)'ye depo ediliyor, oradan Rakka'ya geçiyordu. Übülle bu önemini, Sasanîler devrinin sonuna kadar kaybetmedi. Tüccarlar buradan Fırat nehri takip ederek yukarı doğru çıkıyorlar ve Sasanîler nüfuz bölgesini aşmadan Hîre şehrine kadar geliyorlardı. Hîre M. III. yüzyıldan VII. yüzyıla kadar ticaret alanındaki bu büyük önemini muhafaza etti. Yılda bir defa olmak üzere burada büyük bir panayır kuruluyordu. Bu devir ticaret tarihi ile uğraşan yazarlar Hîrelilerin ticaret alanındaki büyük başarılarını o kadar ileri götürüyorlar ki, Hîreli kayıkların Hind mallarını getirmek üzere ta *Seylan adası*'na ve *Hind limanları*'na kadar gittiklerini kabul ediyorlar (119).

Hîre, Sümerlilerden alınıp geliştirilmiş olan İran medeniyetinden ve onun faydalandığı medeniyet dairelerinden faydalanmıştır. Bu itibarla özel bir Hîre medeniyetinden bahsetmek müşküldür. Bir İranlı yazar daha ileri giderek, Hîreye ait idarî işlerin, Sasânîler sarayında Hîre işlerine memur bir kimse tarafından görüldüğünü, ancak 3. Nûman devrinde Adiyb. Zeyd adında birinin ilk defa Sasânî sarayında Hîre işlerini Arapça yazdığını kaydediyor ve bu ödevi gören kimsenin ücretinin de Hîre hü-

(117) Bak. Muhammed Muhammedi, *Ferheng-i İrani*, Tahran, 1323 (H. Ş.) ss. 159 vd.

(118) Bak. İbn-i Hişam, *Sire*, I, 194.

(119) Bak. W. Heyd, *Histoire du Commerce du Levant au Moyen-âge*, Leipzig, 1923 I, 7 sqs.

kümdarları tarafından aynı olarak, et, taze ve kuru hurma ve deri verildiğini söylüyor ki fikrimizce bu, çok mübalâğalı ve indî bir mütalâadır; esasen o, bu iddiasına delil de göstermiyor (120).

Havran yakınlarındaki *Nmara*'da (Şam'ın doğu güneyinde) ele geçen, Hîre hükümdarı *U m r u u l - K a y s*'in mezar kitabesinden anlaşıldığına göre Hîrelilerin kullandıkları takvim, o zamanlar Suriye bölgesinde kullanılan *Bosra* takvimi idi. Bu takvim, *Bosra* şehrinin Roma hâkimiyetine geçtiği M. 105. yıldan başlar. Bu, belki de M. 106 yılında Romalılar tarafından ortadan kaldırılan Nabathlar devletinin yıkılışına da işaretir.

Din itibarıyla Hîrelilerde de, ilk sıralarda bütün Araplarda olduğu gibi çok Tanrılı bir puta tapıcılık hâkimdi. Hîre hükümdarı *A m r b . A d i y*, Mani dinine girmiş olanları himaye ediyordu (121). Milâdî beşinci yüzyıl ortalarında hıristiyanlık doğuda, *Y a k û b î*, *N a s t u r î* ve *M e l k i t l e r* adlarıyla üç kola ayrıldığı zaman, Irak ve Fars bölgesindeki hıristiyanların çoğu gibi İbadiler de Nasturî mezhebine girip Hîre şehrinde bir topluluk meydana getirmişlerdi.

Hîreliler daha önce puta tapıcı idiler ve *e l - U z z a* adlı putları ünfü idi. Milâdî altıncı yüzyılın ikinci yarısına kadar hüküm süren *M ü n z ü r b . U m r u u l - K a y s*, tutsakları, Tanrı *e l - U z z a* adına kurban ediyordu (122). Anlaşıldığına göre Hîre hükümdarları hıristiyan misyonerliğinin gayretlerine karşı epey direnmişler, ilk olarak M. 563 yılına doğru tahta geçen *A m r b . H i n d*, hıristiyan dinine girmişti. Bunun anası Hind, hıristiyan dininde olduğundan belki de oğlunu hıristiyan dini telk'inleriyle terbiye etmişti. Amr'ın ölümünden sonra Uzza putuna tapma âdeti tekrar başlamış, sonunda M. 586 yılında tahta geçen *N ü m a n b . M ü n z ü r E b u K a b u s* hıristiyan dinine girmişti amma bu da Sasaniler kralı Husrev'in kininin kurbanı oldu. Söylendiğine göre *H u s r e v*, *B e h r a m Ç o b a n*'in önünden kaçarken Nümanı yanına çağırmış, kızını istemiş o da gitmemiş ve kızını vermemişti. M. 595 - 604 yılları arasında Husrev, Nüman'ı zindana attırdı ve Hîre emirliğini Lâhmiler hanedanından alıp İyas Tâî'ye verdi ve bir İranlı murakıbbı onun üzerine dikti (123).

Kuzey Araplarından bazılarının, hıristiyanlığı gerçek olarak değil de

(120) Bak. Muhammed Muhammedi, *Ferheng-i İrani*, Tahran, 1323 (H. Ş.), ss. 83 vd.

(121) Bak. A. Christensen, *L'İran Sous les Sassanides*, p. 201.

(122) Bak. İgn. Guidi, *L'Arabie Anthéislamique*. Paris, 1921. p. 34.

(123) Bak. A. Christensen, *L'İran Sous les Sassanides*, p. 452.

seklî olarak kabul ettikleri hususunda Dr. R. Dozy'nin sözleri ve anlattığı şu hikâye enteresandır. Dozy, Arabistan'ın her tarafında Araplar, hıristiyan dinini gerçek olarak değil, dış görünüşü itibariyle kabul etmişlerdi diyor ve "Orta Arabistan, hıristiyan etkisinden ya pek az müteessir olmuş veya hiç olmamıştı. Genel olarak o zamanki hıristiyanlık, mucizeleriyle üçlü (teslis) inancıyla ve çarmıha gerilmiş Tanrısı hakkında naklettiği hikâyelerle zekî ve alaycı Arap için pek az çekici idi. M. 513 yılına doğru Hîre hükümdarı üçüncü Münzür'ü hıristiyan etmek istemiş olan piskoposlara bu gerçek pek iyi gösterildi. Kırıl piskoposları dikkatle dinliyordu. Subaylarından biri yanına geldi, kırılın kulağına eğilerek bir şey söyledi. Bunun üzerine kırıl derin bir üzüntüye gömüldü, piskoposlar saygı ile bu durumun sebebini sorunca o, — Çok yazık! Şimdi melek Mikâil'in öldüğünü öğrendim — cevabını verdi. Papaslar — Sayın kırıl bu olamaz! Sizi aldatıyorlar, melekler ölümsüzdürler — dediler. O zaman kırıl Hz. İsa'nın çarmıha gerilmesini telmihle — Tamam! Siz kendiniz, bizzat Tanrının öldüğüne beni inandırmaya çalışıyorsunuz — cevabını verdi." diye ilâve ediyor (124).

Hîre hükümdarlarından hıristiyan dinini kabul edenler, Hîre şehrinde bir sürü kiliseler yaptırmışlardır. Bunlardan üçüncü Münzür'ün karısı olup hıristiyan dinine girmiş bulunan Hînd, bir manastır ve bir kilise yaptırmıştı ki şüphe götürmeyen bir kesinlikle doğru olan fakat aslı değil de muhtevası elimize geçen bu kilisenin kitabesinde "Bu kilise Hucr oğlu Amr oğlu kırıl Hâris'in kızı ve kırıl Münzür'ün oğlu Amr'ın anası, İsa'nın hâdimi ve ona inananların anası, ona hizmet edenlerin kızı Hînd tarafından, şahlar şahı Husrev Anoservan'ın saltanatı ve Efram'ın (Ephrêm) şehir piskoposu bulunduğu sırada yaptırılmıştır" deniyor. Kilise tarihlerinin bildirdiklerine göre Hîre M. 410 yılından beri bir piskoposluk merkezi idi (125).

Sasanîler hükümdarlarından Kubad (saltanatı: M. 488 - 531) ile çağdaş olan Münzür b. Maïssema, Kubad tarafından Mezdek mezhebine girmeğe zorlanmış, Münzür bunu kabul etmeyince saltanattan uzaklaştırılıp yeri, ötedenberi Hîrelilere rakib olup Sasanîler himayesini arıyan ve bu defa bu himayeyi temin maksadı ile Kubad'ın tekليفini kabul eden Kinde emîri Hâris b. Amr'a verilmişti. Kubadın ölümün-

(124) Bak. Dr. R. Dozy, Tarih-i İslâmiyet, Abdullah Cevdet (Karlıdağ) ter. ss. 26. İgn. Guidi, bu Münzür'ün hıristiyan sayıldığını kaydediyor. Bak. L'Arabie Anthéislamique, p. 34-35.

(125) Bak. İgn. Guidi. Bundan önceki notta adı geçen eseri, ss. 35 vd.

den sonra Husrev, Mezdek taraftarlarını ve mezhebini dağıttığından, Münzür gene tahtına geçmiştir (126).

Mezdek adında Nişabur'lu biri tarafından kurulup esasları mal ve kadın ortaklığı ve hayvan kesme yasağına dayanan Mezdek mezhebini, Hire'de az veya çok taraftarlar bulduğunu sanmıyoruz (127).

KİNDELİLER (Benî Kinde)

Bunların asılları da Hireliler ve Gassanilerinki gibi şüphelidir. Yani Kahtanilerden midirler yoksa kuzey Araplardan mıdır? Kesin olarak bilinmiyor; Arap tarihçileri bunları, Kahtanilerden ve onların Kehlan kolundan sayıyorlar (128). Söylendiğine göre bunlar önceleri *Bahreyn* ve *Yemame* bölgelerinde *el-Muşakkar* denilen yerde oturuyorlardı. Bir müddet sonra buradan sürülerek otuz bin kadar olan halkı evvelâ *Hadramavt*'taki *Kinde* denilen yerde yerleşmiş, sonra *Mehre* adı verilen günlük kıyılarındaki Demmon taraflarında yurt tutmuşlardı. Himyerliler hükümdarları Kindelilerin doğruluklarını, kahramanlıklarını çok beğendiklerinden onları önemli işlerde, meselâ ordu hizmetlerinde ve sair işlerde kullanıyorlardı. Himyerliler hükümdarı *Hassan b. Es'ad* (saltanatı: M. 420 - 425) zamanında Kindelilerin başında *Hucr b. Amr* bulunuyordu. Hassan ile Hucre arasında ana tarafından akrabalık olduğundan Hucre'nin Himyer sarayında önemli bir yeri vardı. Hassan, kuzey Arabistan'a savaşa gittiği sırada bu Hucre da Kindeli süvarilerle onun yanında

(126) Bak. Müneccimbaşı Ahmed, *Sahayif ül-Ahbar*, C. I, ss. 470. A. Christensen bu hususta şunları kaydediyor: "M. 529 yılında Mezdek taraftarları ortadan kaldırıldılar. Kubad'ın (Kâvus Pizîşarşah) adındaki, Mezdek mezhebinde bulunan oğlunu veliahd yapmak ve Husrev'i tahtından indirmek istemesi bardağı taşıran damla oldu" bak. *L'İran Sous les Sassanides*, p. 359. Gene A. Christensen aynı eserinde "Mezdek taraftarları ortadan kaldırılınca, tarihçi Prokop'un, "Alamoyndaros Osakkikes" şeklinde kaydettiği el-Münzür b. eş-Şakika, Kindeli gâsıp emir Hâris b. Amr'ın elinden kendi tahtını geri aldı" bak. ss. 361.

(127) Mazdek dininin esası, İranda yayılışı, takib edilişi ve ortadan kaldırılması hakkında mufassal bilgi için bak. Hondmir, *Habib üs-Siyer*, I, 239.

(128) Mısırlı Prof. Muhammed Mebruk Nafi', bunların güneyden gelme olduklarını söylüyor. Bak. *Asr-ı Makabl el-İslâm*, Kahire, 1952, ss. 143.

bulunuyordu (129). Hassan, kuzey bölgesi Araplarını itaat altına aldıktan sonra Hucr'u, Maad kabileleri üzerine emir tayin ederek orada bıraktı. Böylece emîrliğe yükselen Hucr milâdî beşinci yüzyılın ilk yarısında Bekr b. Vail kabilelerini de hâkimiyeti altına alarak *Necid bölgesi*'nde bir devlet kurdu (130).

İbn-i Hişam burada adı geçen Hucr b. Amr'ı, Tiban oğlu Hassan'ın (Hassan b. Es'ad) kardeşi olarak kaydediyor ve birlikte kuzeye *Bahreyn* bölgelerine çıktıklarını, yürüyüşe devam etmeyip ailelerinin yanına Yemen'e dönmek isteyen Yemenlilerin ona "kardeşin Hassan'ı öldür, seni kendimize hükümdar yapalım" demeleri üzerine Hucr'un, kardeşi Hassan'ı öldürüp Yemenlilerle Yemen'e döndüğünü, fakat kardeşini öldürdüğü için Tanrı tarafından kendisine uyku uyuyama hastalığı verildiğini ilâ. zikrediyor (131).

Hucr'un, Hassan'la birlikte savaş için kuzeye çıktığı muhakkak olmakla beraber Hassan'ı öldürüp öldürmediğini bilmiyoruz; yalnız, bu olaydan söz açan tarihçilerin çoğu, Kinde devletinin ilk hükümdarı olarak Hucr b. Amr'ı kaydediyorlar. Bu hükümdarın *Necid*'de *Batn-ı Akıyl*'de yerleştiği sıralarda bu bölge halkının ekserisi, bilhassa Bekr b. Vail kabilesine ait bulunan Arap Irakı bölgesi Hîrelilere bağlı bulunuyordu. Hucr bu bölgede yerleşebilmek için Hîrelilerle çarpışmak zorunda kaldı. Bu Hucr'a, Âkil ül-Murar (132) lâkabı verilmiştir ki bu lâkabın verilışı ile ilgili sebepler hakkında bir sürü söylentiler nakledilir.

(129) İslâm Ansiklopedisinde Kinde maddesini yazan F. Krenkow, Âkil ül-Murar lâkabını taşıyan Hucr b. Amr'ın Kinde hükümdarı Hassan Tubba'nın öveği kardeşi olduğunu ve Himyerliler kırıllarının âdetine uyararak bu şahsın oğlu Amr b. Hucr'u sarayında nedim ve rehine olarak alıkoymakta olduğunu, Hassan Tubba'nın orta Arabistan kabileleri üzerine yürüyüp onları itaat altına aldıktan sonra Yemen'e döndüğünde oraların idaresini üvey kardeşi Hucr'a bıraktığını, Yemamede oturan Cedis kavmine karşı açılan bir sefer sonunda Hassan Tubba'nın, kardeşi Hucr'un teşviki ile katledildiğini, Hucr'un, Hassan'ın kız kardeşlerinden birini oğlu Amr ile evlendirdiğini ve Hucr ölünce oğlu Amr'ın orta Arabistan kabilelerinin hükümdarı sıfatıyla babasının yerine geçtiğini söylüyor. Bak. *Encyclopédie de L'İslâm*, Kinde maddesi. Burada iki noktayı açıklamamız gerekiyor: bir kere makalede Hassan Tubba' deniyor ki bu, yanlıştır, Tubba', Hassan'ın lâkabıdır; künyesi Hassan b. Tiban Es'ad Ebu Kerib'tir. Bak. İbn-i Hişam, *Sire*, I, 28 vd. İkinci nokta, maddede iki yerde yanlış olarak Hucr yerine Amr yazılmıştır.

(130) Bak. Muhammed Mebruk Nafi', *Asr ma Kabl el-İslâm*, 2. tab. Mısır, 1952, ss. 144. M. Şemseddin (Günaltay), *İslâm Tarihi*, ss. 361 vd. C. Zeydan, *el-Arab Kabl el-İslâm*, 1939, ss. 201 vd.

(131) Bak. İbn-i Hişam, *Sire*, C. I, ss. 29 vd.

(132) Murar, acı bir çöl otunun adıdır. Münecimbaşı bu olayı naklederken bu bitki hakkında bilgi vermektedir. Bak. *Cami ül-Düvel*, C. I, ss. 470.

Hucr, M. 450 yılında ölünce yerine oğlu Amr geçti (ölümü: M. 490). Bundan sonra tahta, Hâris b. Amr (saltanatı: M. 490 - 540) geçti. Haris b. Amr, Sasaniler hükümdarı Kubad ile ve Hîre hükümdarı Münzür b. Maïssema ile çağdaştı. Önceleri Kindeliler, Hîrelilere karşı Yemen'deki Himyerlilere dayanıyorlardı. M. 525 yılında Habeşliler Yemen'i istilâ edip bu dayanaklarını kaybedince bu defa Sasanilerin gözüne girmeğe çalıştılar. Bu sırada bu hususta bir fırsat da çıktı. İran'da Mazdek adlı Nişaburlu biri ortaya çıkıp kadın ve mal ortaklığına ve et yememeğe dayanan bir mezhep ortaya attı. Halk üzerinde nüfuzları çok artmış, hükümdara bile etki yapmak durumuna girmiş olan Zerdüşt din adamlarının, burunlarını kırmak için Sasaniler hükümdarı Kubad, bu mezhebi kabul etti. O sırada İran'a tâbi Hîre tahtında bulunan Münzür b. Umru ul-Kays'ı da bu mezhebe girmeğe zorladı. Nûman kabul etmeyince azledip yerine, Mezdek mezhebini kabul eden Kindeliler emîri Haris'i getirdi.

Haris'in Hîre tahtına geçişi, onun, İrak ve kuzey Arabistan Arap kabileleri arasında şerefine artmasına sebep oldu; hattâ Maad kabileleri Haris'e yaranmak için oğullarını üzerlerine emîr tayin etmesini ondan rica ettiler. Haris de, oğullarından Huçr'u, Benî Esed, Benî Gatafan ve Kinane kabilelerine; Şurahbil'i, Bekr b. Vâil kabilesine; Ma'dikerib'i, Kays-Aylan kabileleri üzerine; Seleme'yi, Tağlib ve Nemr kabileleri üzerine emîr tayin etti ki böylece bütün İrak bölgesindeki Arap kabileleri kendine bağlanmış oldu (133).

Hâris'in bu yükselme devri uzun sürmedi. Kubad öldükten sonra Sasanî tahtına geçen Husrev Nuşirevan-ı Âdil, Mezdek mezhebinin aleyhinde olup Hâris'i Hîre tahtından uzaklaştırarak Münzürü tekrar eski tahtına oturttu. Hâris ise Benî Kelb kabilesine sığındı ki sonunda Kelbliler onu katlettiler. Hîre hükümdarı Münzür, Hâris'in ölümünden sonra onun her biri bir kabile üzerine emîr olmuş olan oğulları arasına nifak soktu (134).

(133) Bak. Muhammed Mebruk Nafi', *Asr ma Kabl el-İslâm Kahire*, 2. baskı, 1952, ss. 145. C. Zeydan, *el-Arab Kabl el-İslâm*, ss. 203.

(134) Ünlü Sasaniler devri tarihçisi Arthur Christensen, Mazdek taraftarlarının önceleri iyi başarılar elde ettiklerini fakat, eski din yani Mazdeizm aleyhine yapılan bu harekete karşı memleketin nüfuz sahiplerinin cephe aldıklarını, Mazdek taraftarı olan hükümdar Kubad'ın, oğlu Kâvus'u veliahd yapmak istemesi üzerine bu davranışın, bardağı taşıran damla vazifesini gördüğünü, bunun için M. 529 yılı başlarında Mazdek taraftarlarının ortadan kaldırıldıklarını ve Mazdek mezhebinin hâkim olduğu devirde Hîre hükümdarlığından atılmış olan Münzür'ün, gaasıp Kinde emîri Hâris b. Amr'ı uzaklaştırıp tekrar tahta oturduğunu kaydediyor. Bak. *L'İran Sous les Sassanides*, Copenhague, 2. éd. 1944, p. 358-361.

Sonunda Benî Esed kabilesi, emirleri Hucr'a karşı ayaklandılar. Esed kabilesi eskidenberi Hucr'a vergeldikleri vergiyi vermekten kaçındılar. Hucr, Benî Rebia kabilesi ile kardeşi Seleme taraftarlarından önemlice bir kuvvetle Beni Esed üzerine yürüdü. Savaş, Hucr'un üstünlüğü ile sona erdi. Hucr, Beni Esed ileri gelenlerini öldürtmek istedi. Bir şairin söylediği dokunaklı bir şiir üzerine affetti; fakat, Esed kabilesi karşılaştıkları bu alçalışa dayanamıyarak M. 550 yılında Kindelilere saldırıp Hucr'u öldürdüler. Bu Hucr, ünlü şair U m r u u l - K a y s 'ın babası idi.

Umru ul-Kays, babasının Beni Esed kabilesi ile savaştığı sırada avlanmak üzere Yemen'e gitmiş bulunuyordu. Babasının başına gelen olayı düşününce, onun öcünü alıncaya kadar içki içmemeğe, koku sürünmemeğe, et yememeğe, karlılarıyla yatmamağa and içti, başına, öc alma alâmeti olan kara sarık sardı ve bu hususları terennüm eden şiddetli ve dokunaklı şiirler söylemeye başladı. İleride iki kabile arasında yeniden bir savaşın alevlenmesinden korkan E s e d l i l e r , tarziye vermek ve barışmak üzere Umru ul-Kays'ın yanına bir heyet yolladırsa da teklifleri kabul edilmedi; kendilerine, öc alınıncaya kadar mücadeleye devam edileceği cevabı verildi. Öte yandan B e k r ve T a ğ l i b kabileleri, Umru ul-Kays'a, yardım edeceklerini bildirdiler. Umru ul-Kays taraftarları ile Esedliler arasında savaş başladı; evvelâ Esedliler yenildiler. Umru ul-Kays, Esedlileri tamamiyle yok etmek istiyordu fakat yardımcıları Tağliblilerle Bekr oğulları, işin daha ileri götürülmesine razı olmayıp yurtlarına döndüler. Şair Umru ul-Kays bu defa da Yemen'e gidip yardımcı kuvvetler topladı. Esedlilerin üstüne yürüdü onları gene yendi. U m r u u l - K a y s 'ın, Benî Esed kabilesini yok etmek arzusunu anlıyan Hireliler de Benî Esed tarafını tuttular ve bu iş için İran'dan yardım istediler. İran'ın yolladığı yardımcı kuvvetler Umru ul-Kays taraftarlarını yendiler. İşin içine İran ordusu da karışınca Arap kabileleri artık saire yardım etmeğe cesaret edemediler. Umru ul-Kays bu durumdan çok müteessir olup, çocuğunu, çoğuğunu ve silâhlarını, Teyma vadişinde bir kalenin sahibi bulunan Yahudî şair Samoel'in yanına emanet koyup yardım temin etmek üzere Bizans kayserinin katına vardı.

Söylentilere göre Bizans imparatoru şairin, Sasaniler himayesindeki Hîre emirliğine karşı kullanmak üzere istediği bu yardım dileğini iyi karşılamış, hattâ yardım birlikleri ayırıp yanına katarak yollamış iken Esed oğullarının gizlice İstanbul'a gönderdikleri bir adam imparatora şair aleyhinde sözler söyleyerek onu bu fikrinden caydırmış ve kendisinden, altun işlemeli fakat zehirlenmiş bir kaftan alarak o sırada Ankara'ya gelmiş olan şairin yanına vararak bu gömleği vermiş, bu durumdan habersiz

olan Umru ul-Kays zehirli kaftanı giyip ölmüş. Bizans tarihçileri ise şairin Ankara'da çiçek hastalığı cinsinden bir hastalığa tutulup öldüğünü yazıyorlar. Şairin kendisinin, Bizans'a gidişi hakkında o sıralarda yazdığı şiirlerden ise, Benî Esed kabilesinin yolladığı adamın çiçek nevinden bir hastalığa tutulmuş olup bu hastalığını şaire buluşturduğu anlaşılıyor. Umru ul-Kays, M. 560 - 565 yılları arasında yani Bizans imparatoru Justinien devrinde Ankara'da öldü.

Umru ul-Kays'ın ölümünden sonra Kinde hükümdarları soyundan Kays - Aylan kabilesinin başkanı bulunan Ma'dikerib ile diğer bazı kabilelere başkanlık eden bir iki emirden başka kimse yetişmedi. İslamiyetin ortaya çıkışı sırasında bunların kalıntılarından bazı küçük emirlikler *Necran*, *Bahreyn* ve *Dûmet ül-Cende'*de mevcuttu (135).

(135) Muhammed Mebruk Nafi', *Asr ma Kabl el-İslâm*, Kahire, 1952, 2. bas. ss. 143 vd. M. Şemseddin (Günaltay), *İslâm Tarihi*, İstanbul, 1338-1341, ss. 361 vd. Umru ul-Kays'ın, soyu soyu, gençliği ve siyasi hayatı, teşebbüsleri, şiirleri ve muallakası hakkında çok önemli ve geniş bilgi için bak. Mehmed Fehmi, *Tarih-i Edebiyat-ı Arabiye*, İstanbul, 1917, ss. 561-640.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HİCAZ BÖLGESİ

Güneyde ve kuzeyde kurulmuş Arap devletlerini gözden geçirdikten sonra şimdi Hicaz bölgesinin siyasî durumunu yani burada eskiden, islâmiyetin ortaya çıkışına kadar teşekkül etmiş siyasî toplulukları ele alabiliriz. Zaten İslâm Tarihi için Arabistan'ın en önemli bölgesi de burasıdır; zira islâmiyet, bu bölgenin iki önemli şehriden biri olan *Mekke*'de doğmuş, ikinci önemli şehri olan *Yesrib* (Medine)'de gelişip yayılmıştır. Bu itibarla Hicaz bölgesi tarihi deyince bu iki şehir ile *Taif* dolaylarında gelişen siyasî tarih ve burada yaşamış toplulukların durumları anlaşılır. Tarihin bize bildirdiği çok eski zamanlardan beri — Hiç olmazsa Milâttan önce iki bin yıldan beri — Kâbe'nin burada kurulmuş olması Mekke bölgesinin, dinî ve bu sebeple de kutsal bir bölge halini almasına sebep olmuştur. Kâbe'nin bütün Arap Yarımadası halkı için dinî bir merkez oluşu ve Kâbeyi tavaf âdeti, burada senenin belli aylarında panayırlar kurulmasını sonuçlandırmış, bu durum bu bölge halkını daha üstün bir mevkie yükseltmiştir.

Medine'ye gelince: Medine, hem şehrin tabii durumu, hem de halkının kendilerini Mekke halkından başka menşeli saymaları yüzünden ayrı, fakat Mekke'nin dinî iktisadî etkisinden tamamiyle uzak olmıyarak bir topluluk hayatı sürdürmüştür. Hattâ Mekke'nin, — ziraî bakımdan Medine'den çok kötü durumda olmasına rağmen — dinî ve iktisadî üstünlüğü, Medinelilerin kendilerini rakib olarak görmeleri sonucunu doğurmuştur.

Şimdi burada evvelâ Mekke bölgesini inceledikten sonra Medine çevresini incelemek suretiyle Hicaz'ın genel durumunu tasvire çalışacağız.

A — MEKKE BÖLGESİ

Mekke bölgesi tarihini incelerken karşımıza evvelâ burada oturan halkın menşei meselesi çıkar. O halde Mekke halkının aslı nedir?

Arabistan Yarımadasının güneyinde oturan halka Yemenli veya *Kah-tânî* dendiği gibi kuzeyde oturan halka, daha önce de dediğimiz gibi Nizarî veya Maaddî, yahut da *Adnanî* denir. Bu ayırım kesin değildir. Hz.

M u h a m m e d zamanında bile güneye gidip yerleşmiş N i z a r i topluluklar olduğu gibi kuzeye çıkmış Kahtani kavimler vardı. Meselâ *Yesrib* (Medine) halkının bir kısmı Mekkelilerle tamamiyle ayrı asıldan, yani güneyden gelmediler.

Bugün Mekke şehrinin bulunduğu bölgede çok eski zamanlarda, A m a l i k a, Â d ve S e m u d kavimlerinin kalıntısı olan C ü r h ü m l ü l e r oturuyordu. Bunların büyük bir kısmının burada bir müddet oturduktan sonra bir âfet sebebiyle mahvolduğu, daha sonraki şairler ve yazarlar tarafından ifade ediliyor ve L i h y a n î l e r 'in, bu Cürhümlüler soyundan, olduğu söyleniyor. Lihyanilerin Cürhümlüler soyundan olduğu meselesi tartışmalı bir konudur. Hangi adla anılırlarsa anılsınlar Cürhümlülerden arta kalan halk burada oturmakta iken Hz. İ b r a h i m, cariyesi Hâceri ve ondan doğma oğlu İ s m a i l 'i buraya getirdi. Onun buraya gelişi tarihini E b ü ' l - F i d a, hicretten, 2793 yıl önce gösteriyor ki (136) bu, gerçek tarihî belgelerin verdiği bilgilerle 200 - 250 yıl kadar farklıdır. Tevrat Hz. İbrahim'i, Babil kralı Hamurabi ile çağdaş gösteriyor (137). Tevrat metnini ve Babil yazıtlarını karşılaştıran H. Philby, Hz. İbrahim'i, Babil kralı D a m k ı - İ l i ş u olarak gösteriyor; zira Babilcede D a m k ı - İ l i ş u (Tanrının sevgilisi yani Halilullah) mânasına imiş (138). Gerçek tarihî bir şahsiyet olan Damkı - ilişu da H a m u r a b i 'den 10 - 15 yıl sonra hüküm sürmüş bir kraldır (139), yani yaşama zamanları birbirini tutuyor amma biz, sadece bir ünvan benzeşiminden böyle bir hükme varmanın doğru olmadığı kanaatındayız.

Tevrata ve islâm rivayetine göre Hz. İbrahim aşağı yukarı Milâttan iki bin yıl önce (140) Mezopotamya'daki Ur şehrinde doğmuştur. Babası, put yapıp satan Â z e r veya T a r e h 'tir. (141). Tivrattaki kayıtların hesabından İ b r a h i m peygamberin, N u h T u f a n ı 'ndan sonra 1263 yıl sonra dünyaya geldiği anlaşıldığına ve Nuh Tufanı (Gilga-

(136) Bak. İmadeddin İsmail Ebi'l-Fida, al-Muhtasar fi Tarih al-Beşer, C. I, ss. 104.

(137) Bak. Tevrat, Tekvin, XIV. bab, 1. Tivratta Hamurabi, Sinar (Sinear) kralı Amrafel şeklinde geçiyor. Taberî, islâmî kaynaklarda Nemrud olarak zikr edilen bu zatı Dahhak olarak kaydetmektedir. Bak. Milletler ve Hükümdarlar Tarihi I, 337.

(138) Bak. Muhammed Mebrük Nafi', Tarih ül-Arab Asr ma Kabl el-İslâm, ss. 149. Hz. İbrahim, Tivratta bir hükümdar gibi gösteriliyor ve 318 hassa askeri olduğu kaydediliyor. Bak. Tekvin, bab. XIV, 14.

(139) Bak. M. Şemseddin Günaltay, Yakın Şark, Ankara, 1937, ss. 521.

(140) Encyclopedia Britanica, 1953 baskısı, Hamurabi maddesinde bu hükümdarı M. Ö. 2067-2025 yılları arasında, M. Şemseddin Günaltay, M. Ö. 2003-1961 yılları arasında saltanat sürmüş gösteriyor (bak. Yakın Şark, ss. 512). Hz. İbrahim, Hamurabi ile çağdaş sayıldığına göre bu tarihlerde yaşamış olması lâzımgelir.

(141) Tivratta Hz. İbrahim'in babasının adı Terah olarak zikredilmekte, ayrı-

meş destanı şeklinde) kıssasına, M. Ö. dördüncü binin sonlarına ait olayları anlatan Sümer tabletlerinde rastlandığına ve İbranîlerin, Hz. İbrahim'in idaresinde Mısır'a gidişleri de XII. Firavun sülâlesi devrinde yani M. Ö. 2000 - 1787 yılları arasında olarak kabul edildiğine göre H a m u r a b i ile İbrahim Peygamberin çağdaş bulunmaları keyfiyeti tarihî olaylara uygun düşer görünmektedir.

H z. İbrahim'in, tek Tanrıya tapma inancını savunması yüzünden N e m r u d ' l a (galiba Hamurabi) arası açılmış, Nemrud onu ateşe attırdığı halde Tanrının kendine yardımı ile sağ salım kurtulup Halilullah ünvanını alarak kendine inananlarla birlikte Kudüs bölgesine gelmiştir (142). Hz. İbrahim, dinini Kudüs bölgesinde yaymağa çalıştı; burada uzun

ca Nahor ve Haran adlarında iki kardeşi bulunduğu kaydedilmektedir. Gene orada, Lût Peygamber, Hz. İbrahim'in kardeşi Haran'ın oğludur denmektedir. Bak. Tekvin, Bab XX, âyet, 27-28.

(142) Taberî'nin birkaç şeklini kaydettiği, diğer islâmî kaynaklarda da görülen bir rivayete göre Hz. İbrahim'in doğumu, tek Tanrı inancını savunuşu, put kırıcılığı hikâyesi şöyledir: Nemrud'un saltanatı sırasında gökte, aydınlığı aydan, güneşten üstün olan bir yıldız peyda oldu. Nemrud çok korktu; bunun üzerine sihirbaz, kâhin, falcı ve iz bilgisinde usta olanları çağırttı. Onlardan, bu olayın iç yüzü nedir? diye sordu. Onlar, ülkende biri ortaya çıkacak, senin mahvına ve devletinin yıkılmasına sebep olacaktır. diye cevap verdiler. Nemrud, Kûfe civarındaki Babil'de oturuyordu. Onların bu cevabını duyunca başka bir şehire taşındı; erkekleri oradan çıkararak yalnız kadınları bıraktı. Yeni doğacak her erkek çocuğun öldürülmesini emretti. Bu durumu gören İbrahim'in annesi Uşa, oğlunu bir mağarada doğurdu ve orada gizlice büyüttü. İbrahim daha, küçük yaşta iken, tek Tanrıya tapmak gerektiğini, putların hiçliğini ilân etmeğe başladı. Bir gün kavmi, bir kurban merasimi için şehirden dışarı çıktılar. İbrahim, hasta olduğunu bahane ederek şehirde kaldı; eline bir balta alıp, üstü yiyeceklerle dolu olan ziyafet masalarının bulunduğu puthaneye gitti. Putlara hitaben "niçin bu yemekleri yemiyorsunuz?" dedikten sonra bu putlardan kiminin elini, kiminin ayağını, kiminin kafasını kesip baltayı en büyük putun eline verip bütün yemekleri onun önüne koydu. Şehir halkı geri döndüklerinde bu durumu görünce İbrahim'den hesap sordular. O da şu cevabı verdi: "Bana kalırsa bu işi herhalde en büyük put yapmıştır; eğer konuşabilirse kendisinden sorun".

Bunun üzerine ahali: "Biliyorsun ki onlar konuşamazlar" deyince İbrahim: "Demek ki siz Tanrıdan gayri öyle şeylere tapıyorsunuz ki size ne faydaları, ne zararları dokunabilir öyle mi? Size de ibadetinize de yazıklar olsun" der. Bunun üzerine müşriklerin başkanı Nemrud, ceza olarak İbrahim'i ateşe attırır, orada üç veya yedi gün kaldıktan sonra sağ salım çıkar.

Böylece Nemrud tamamen mağlûp olduktan sonra, İbrahim, Halilullah (Tanrının sevgilisi) ünvanını alarak kendine inananlarla birlikte oradan ayrılp Kudüs bölgesine gelir. Kıssanın çeşitli şekilleri için bak. Taberî, Milletler ve Hükümdarlar Tarihi, C. I, ss. 338 vd. Kıssa Kur'an-ı Kerim'in Enbiya süresinin 65 vd. âyetlerinde de geçer.

müddet kaldı, yaşı epey ilerledi, karısı Sara da yaşlanmış, fakat hiç çocukları olmamıştı. XII. Firavun sülâlesi zamanında Mısır'a gidip geldi. Karısı Sara'nın Hâcer adlı Mısırlı bir cariyesi vardı. Sara, bir çocukları olması için İbrahim'e, onunla münasebette bulunmasını söyledi. O şekilde hareket eden İbrahim Peygamber'in H â c e r ' den bir oğlu oldu, adını İ s m a i l koydu. Böyle olmakla beraber Sara, gene de kendinin bir oğlu olmasını çok arzu ediyordu. Çok yaşlı bulunmasına rağmen Tanrının lüt-füyle bir oğlan doğurdu (143) adını İshak koydular. Bu ad İbrancada gül-mek mastarından gelir. Sonradan Peygamberlikle görevlendirilen Hz. İ s h a k , baba bir ana ayrı kardeşi olup sonra o da Peygamber olacak olan Hz. İsmail'den ondört yaş kadar küçüktür. Hz. İbrahim, çocuğu olma-dığı zamanlarda, "bir oğlum olursa Tanrı adına kurban edeceğim" diye söz verdiğinden, İsmail doğduktan ve biraz büyüdükten sonra onu kurban et-meğe götürdü (144). Tanrı İbrahim Peygamber'e, İsmail'in yerine iki koç gönderir; böylece İsmail kurban edilmekten kurtulmuş olur. Sarâ bu defa cariyeden olan İsmail'i kıskanır ve kocasına, İsmail'i ve anası Hâcer'i ya-nından uzaklaştırmasını söyler. İşte bu olay üzerine Hz. İbrahim onları alıp Hicaz bölgesine götürür ve Hicaz sıra dağlarından Faran adındaki ye-re bırakır, kuzeye döner.

Hâcer sonra oğlu ile birlikte Mekke'nin hemen yakınındaki Keda da-ğından, B e y t - i H a r a m ' ın yerine vardı. İşte yukarıda zikredilen bir felâkette büyük bir kısmı yok olup bir kısmı kalan Cürhüm kabilesi o sırada burada oturuyordu. Hâcer onlarla birlikte Zemzem kuyusunun bu-lunduğu bölgeye gelip yerleşti (145). Hz. İbrahim onları buraya getirdik-ten sonra arasıra Hicaz'a gider, Hacer'i ve oğlu İsmail'i ziyaret ederdi. Kur'an-ı Kerim'in, Al-i İmran, Hac ve Bakara sûrelerindeki bazı âyetler-den anlaşıldığına göre İ b r a h i m Peygamber Hicaz bölgesinde dinini yaymak için faaliyet göstermiş, daha sonra bu bölgedeki Peygamberlik

(143) Tevrat'ta Sara'nın gebe bırakılması, tıpkı Meryem'in gebe bırakılışına benzer bir şekilde anlatılmaktadır. Bak. Tekvin, bab XXI, âyet I vd.

(144) Hıristiyanlar, bu adağın, nikâhlı karısından doğacak çocuk olması lâzım geldiği fikrinde olduklarından, islâmî inancın tersine olarak kurban edilmek üzere Hz. İsmail'in değil, Hz. İshak'ın götürüldüğünü söylerler. Bugün ellerdeki Tevrat'ta da kurbanlık, İshak yazılıdır. Bak. Tekvin, XXII, 2 vd.

(145) Zemzem kuyusunun, çok küçük yaşta bulunan İsmail'in, susuzluktan topuklarını yere vurmasıyla fışkırdığına dair bir rivayet vardır. Hz. İsmail'in buraya gelişinde 14 yaşından daha büyük olması ve Zemzem kuyusunun 40 metre-den daha derin bulunması, bu rivayetin uydurma olduğunu gösterir.

ödevi Tanrı tarafından kendisine verilmiş bulunan oğlu Hz. İsmail ile birlikte Kâbeyi bina etmiştir (146).

Söylentiye göre Hz. İsmail burada evvelâ, Cürhüm kabilesi başkanı Mudad'ın kızı Seyyide ile, daha sonra Amr kızı Ra'le ile evlenmiş, bunlardan oniki oğlu doğmuştur. Bu suretle Arap kavmine yabancı olan İbrahim oğullarının kanı karışmış, İsmailîler, Adnanîler, Maaddiler veya Nizarîler adıyla anılan bir topluluk vücuda gelmiştir. İşte yüzyıllar sonrası islâm dinini tebliğe memur edilen Hz. Muhammed'in cediti olan Kureyş kabilesi, İsmail Peygamberin, Cürhümlülerden birkaç kadınla evlenmesinden çoğalan topluluktan çıkmıştır.

İsmailîler yani Hz. İsmail'in zürriyetinden olanlar çoğalıp ayrı bir topluluk halinde yaşamağa başladılar. Başkanlık gene Cürhümlülerin ellerinde idi. Kâbe hizmetlerine bakmak, Mekke dışından gelen hacılarla ilgilenmek ödevleri hep bunlarda idi; fakat bunlar gitgide, Harem bölgesinin yabancılara ziyet edilmemesine göz yummuşlar, dışardan Mekke'ye gelen yabancılara zulmetmişler, hacılardan, fazla ücret almışlar, Kâbeye hediye edilen şeyleri kendilerine maletmişlerdi (147); bu yüzden, hacca gelenler azaldı; hâkimiyetleri zayıfladı. Bu sırada büyük Ezd kabilesinin bir kolu olan Huzaelilerin başkanı Amr oğlu Sa'lebe, Cürhümlülerden, çobanları başka yerlerde iyi bir otlak buluncaya kadar "harem" bölgesinde kalmak müsaadesini istedi. Cürhümlüler bu müsaadeyi vermek istemediler. Bunun üzerine Sa'lebe, müsaade edilsin edilmesin bu bölgede kalacağını söyledi; aralarında savaş başladı. Kinane oğlu Abdumenat oğlu Bekr Boyu ile Huzae kabilesinden Gubşan Boyu birlik olup Cürhüm kabilesine savaş açmaya ve onları Mekke'den sürüp çıkarmaya karar verdiler. Günlerce süren savaş sonunda Cürhüm kabilesi yenildi. Huzaeliler üstün gelip Mekke hâkimiyetini ellerine geçirdiler ve Cürhümlülerle yaptıkları savaşa karışmamış bulunan ve sayıları az olan İsmail oğullarının, kendileri ile birlikte ve aralarında oturmalarına müsaade ettiler. Mekke'ye hâkim oldukları yıl Huzaeliler arasında bir humma salgını yayıldı. Yenilmiş olmakla beraber Cürhümlülerin Mekke bölgesini hemen terkedip gitmedikleri, olaylardan anlaşılıyor. Zira Huzaelilerin başkanı Amr oğlu Hârise oğlu Rebia, Kâbe muhafızlığını meşru hale getirmek için, Cürhüm kabilesinin son başkanı Mudad oğlu Hâris oğlu

(146) Bu hususta daha geniş bilgi için "Din Yolu" dergisinde çıkan "Hacın Tarihi" (Cilt I, s. 14 vd.), "Hicazda İslâmdan önce tek Tanrı İnancı" (Cilt I, s. 16 vd.) başlıklı yazımıza bakınız.

(147) Bak. İbn-i Hişam, Sîre, C. I, ss. 19.

Amr oğlu Âmir'in kızı Führeye ile evlendi, böylece bögenin en önemli bir şahsı oldu. Bu Rebia, hac yöntemlerini düzene koymuş ve Kâbeyi ziyaret eden hacıların emniyeti ile uğraşmıştır. Bununla beraber aynı zamanda putları Kâbenin etrafına sıralayan ve bilhassa Elcezire'deki Hit kasabasında bulunan Hübel putunu Mekke'ye getirmiş olan da gene odur (148). Rebia ve neslinden üreyenler oldukça uzun müddet Kâbe muhafızlığını ellerinde tuttular. Huzaelilerin son başkanı Amr oğlu Kâab oğlu Selül oğlu Hubşiye oğlu Huleyl, kızı Hubbey'i, Kinane kabilesinin bir kolu olan küçük Kureyş kabilesinin (149) başkanı olan Kilab oğlu Kusay (Zeyd) (150) ile evlendirdi. Huleyl ihtiyarladığı

(148) İbn-i Hişam bu putu, Luhay oğlu Amr'm getirdiğini söylüyor ve bu hususta aynen şunları naklediyor: (Bilgi sahibi bazı kimseler bana şunları anlattılar: Luhay oğlu Amr bir gün bazı işlerini görmek üzere Mekke'den çıkıp Suriye'ye uğramış, o zaman Amalikalıların oturduğu Belka ülkesindeki Moab'a varmış. —Amalika, Nuh oğlu Sam oğlu Lâvuz oğlu İmlak soyundandırlar; İmlak'a İmlik de denir— orada Amalikanın putlara taptıklarını görünce: "Taptığınızı gördüğüm bu putlar nedir?" diye sormuş. Onlar da "Bunlar bizim taptığımız putlardır. Onlardan yağmur yağdırmalarını dileriz yağar; bize yardım etmelerini dileriz yardım ederler" cevabını vermişler. Bunun üzerine Amr onlara "Arap ülkesine götürmek üzere ve orada arapların tapmaları için bu putlardan birini bana vermez misiniz?" demiş. Onlar da kendisine Hübel adındaki putu vermişler. Amr bu putu Mekke'ye götürüp dikmiş ve halka, ona tapmalarını ve ululamalarını emretmiş) Bak. İbn-i Hişam, Sîre, c. I, ss. 79, İbn-i Hişam eserinde, Huzae kabilesinin, İlyas oğlu Kamaa oğlu Luhay oğlu Amr'm soyundan olduğunu söylediklerini de naklediyor, Bak. aynı eser, ss. 78.

(149) Hz. Muhammed'in islâmiyeti tebliğe memur edildiği sırada Mekke'deki topluluğun tek cediti kabul edilen Kureyş'in asıl adının Fihr olduğu; yahut da Nadr olduğu söylenir. Kureyş kelimesi, köpek balığı mânasına geldiğine göre bu belki de totemizm devirlerinin bir kalıntısıdır. Genel olarak Kureyş kabilesi Kinane kabilesinin bir koludur. Kureyş kabilesi Hz. Muhammed zamanında on koldan müteşekkildi: Nevfel, Zühre, Mahzum, Esed, Cumah, Sehm, Ümeyye, Haşim, Teym ve Adiy. Bak. İslâm Ansiklopedisi Kureyş maddesi. Ayrıca bak. P. H. Lammens, La Mècque a la veille de l'hégire, Beyrouth, 1924, p. 53. Adı Fihr veya Nadr olan ve Kureyş lâkabiyle anılan şahıstan itibaren Hz. Peygambere kadar gelen soy kütüğü şöyle sıralanır: Kureyş - Galib - Lüey - Kâab - Mürre - Kilab - Kusay (Zeyd) - Abdümenaf - Haşim (Amr) - Abdülmuttalib (Şeybe) - Abdullah - Hz. Muhammed.

(150) Kusay'ın asıl adı Zeyd'dir ve, Lüey oğlu Kâab oğlu Mürre oğlu Kilab'ın küçük oğludur. Doğuşundan kısa bir zaman sonra babasını kaybetmiş, Ozre kabilesinden bir kimse ile evlenen anası Seyel oğlu Sa'd kızı Fatıma, oğlu Kusay'ı, yeni kocasının kabilesinin bulunduğu Tebük veya Yermük taraflarına götürmüş, burada asıl adı olan Zeyd yerine "uzaklaşmak" anlamına gelen (kusay) kelimesi kökünden "Kusay" lâkabını almıştır. Kusay büyüdükten sonra anasının babasının soyunu öğrenince Hicaz bölgesine gelmiştir. Bak. İbn-i Hişam, Sîre, I, 130. Tarih-i Sîstan sahibi, Kusay'a bu lâkabın verilmesi sebebini, onun bütün batıl şeylerden uzak durması şeklinde kaydediyor. Bak. Tarih-i Sîstan, Tahran, 1314 H.Ş. ss. 51.

için Kâbe muhafızlarının imtiyazı olan ödevleri yerine getirmek üzere bazan Kâbenin anahtarlarını kızına veya damadına vermek adetindeydi. Huleyl ölürken üzerindeki Kâbe muhafızlığı ödevini kızı ile damadına bıraktı. Huleyl'in damadı Kusay bu hakkı kendisine maletmek istediği zaman bütün Huzae kabilesinden şiddetli bir muhalefet gördü; Huzaeliler Kâbe anahtarlarını Hubbey'den zorla geri aldılar ve Huzae oğullarının ulularından E b u G u b ş a n S ü l e y m b . A m r b . L ü e y b . M e l k â n 'a verdiler; Kâbe hizmetiyle haciblik ve sadınlık işlerini de ona havale ettiler.

O sırada Kâbenin bakımı ve korunması işini Beni Huzae kabilesi üzerine almış olmakla beraber, hac mevsiminde hacıların *Arafat*'tan inme ve taşlama müsaadesini verme işi Cürhümlülerin kalıntısından olan Sûfe kabilesine, *Müzelife*'ye gitme müsaadesini verme işi de cedleri Advan b. Amr b. Kays b. Aylan'a varan bir kabileye ait bulunuyordu. Bu Sûfe kabilesi, Mudar kabilesinden bir topluluğun neseb yönünden babaları olan Gavs b. Mürre b. Tâbiha b. İlyas b. Mudar'a mensuptu. Sûfeliler ve Advanlılar bu ödevleri kabilenin eşrafına verirler, o ölüncü yerine geçen kabile başkanına verirlerdi. Bunlar hacılara Arafattan inme, taşlama ve Müzelifeye gitme müsaadesini verme işinde o kadar istibdada varmışlardı ki Sûfe kabilesi taşlama işini, Advan t a i f e s i Müzelifede durmayı tamamlamayınca diğer hacılardan hiç bir kimse Arafata çıkamaz, Müzelifeye gidemezdi. Hattâ Mekke'ye dönüleceği gün Sûfe kabilesi Mina boğazını keser, kendileri tamamen buradan geçmedikçe diğer kabilelerin hacılarına yol vermezlerdi.

Hacıların Arafattan hareket ve taşlamaya başlamalarına izin verme sırası G a v s ' ın ölümünden sonra oğullarına ve torunlarına geçmiş, bu kabile inkızaza yüz tutunca iz'n verme işini Beni Sa'd b. Zeydu Menat b. Temim oğulları ele geçirmiş, bu ödev Beni Sa'd'ın eline geçinceye kadar Gavs oğullarından gelen cemaat başkanları Sûfe lâkabiyle anılmıştır.

B e n i S a a d denen topluluk Âl-i Safvan b. Şihne b. Utarid b. Avf b. Kâab b. Saad b. Zeydu Menat b. Temim'e varan bir kabiledir. Bu Âl-i Safvan'ın hacılara iz'n verme hususundaki istibdatları da Sûfe kabilesi başkanlarınıninkinden aşağı değildi. Hacılar, Âl-i Safvan topluluğundan evvel Arafattan dönüp Mina sahrasında taş atmağa başlayamazlardı.

Hacılar şeytan taşlama günlerinde Beni Safvan ileri gelenlerine "aman vakit geçiyor" diye yalvardıkça "yok yok daha erkendir, hele güneş batmağa yaklaşsın" gibi yersiz sözler söylerler, hacılar ne kadar yalvarıp yakarsalar o kadar geç kalırlardı. Safvan oğullarının istedikleri ve uygun buldukları vakit geldiğinde dahi halk çabuk izin alamazdı. Â l - i S a f -

v a n bu zamanda dahi acaiplik ederek evvelâ Mina boğazını tutarlar, ağır ağır kendi adamlarını ve Hindiflileri geçirip ondan sonra halkın geçmesine izin verirlerdi.

İşte hacılara yapılan bu eziyete çok içerliyen, K u d a a k a b i l e - s i 'nden ve Harem sahasının etrafına yerleşmiş bulunan Kinanelilerden pek çok dostu olan K u s a y, hem bunlarla birleşmiş hem de Suriye'de bulunan ana bir kardeşi Rizah b. Rebia'yı yardıma çağırmış, R i z a h b . R e b i a 'nın kâfi kuvvetlerle Mekke'ye gelişi hac mevsimine denk geldiğinden K u s a y, Huzaelileri Harem bölgesinden uzaklaştırmağa karar vermiş, buna vesile olmak üzere açıktan açığa bu kötü müsaade verme âdetinin kaldırılması lâzımgeldiğini ilân etmiş hattâ Mina'dan Mekke'ye geri dönüleceği gün Mina boğazını tutup hacıların geçişini önlemek isteyen Sûfe kabilesi ulularına dönüp "ey Sûfe kabilesi! Arap soy bilginleri iyi bilirler ki benim soyum, Kaydar b. İsmail b. İbrahim'e varır; bu itibarla bu izin verme salâhiyetinin bana ait olması lâzım gelir. Benim fikrime göre ise bu âdet lüzumsuz ve halka eziyetten başka bir şey değildir; onun için kaldırılmak gerektir. Bugünden itibaren Mina boğazını herkes istediği zamanda geçebilmek hakkını haizdir. Bu durumu şimdiden açıklar, bana uyacak olan gençleri yanıma alıp sizden evvel Mina boğazını geçmek niyetinde olduğumu bildiririm" demişti. Bunun üzerine B e n i K u d a a kabilesi askerlerini alıp Mekke'ye doğru yöneldi. S û f e k a b i l e s i gençleri her ne kadar Kilab oğlu Kusay gurubuna yol vermemek istedilerse de, Kusay taraftarları zorla geçip gittiler.

Bu durum üzerine Huzae kabilesinin ileri gelenleri bu vaziyetten son derece kuşkulanıp ileride Mekke reisliğinin de ellerinden çıkacağını anlayıp Beni Bekir kabilesi ile birleşip "vadii Ebtah" denen yerde K u s a y taraftarlarını takip edip asılsız bir sebep uydurarak savaşa tutuşup döğüştiler, epey telefât verdiler. Hac için *Yemen* ve *Mısır* taraflarından gelmiş olan Arap hacıları bu durumu seyrediyorlardı. Sonunda H u z a e l i l e r barışa yanaştılar ve Ya'mur b. Avf b. Kâab b. Amr b. Leys b. Bekir b. Abdumenaf b. Kinane'yi hakem tayin etmek istediklerini Kusaya haber yolladılar. K u s a y kabul etti. Ya'mur, iki tarafın askerlerini toplayıp aralarına girdi ve gerek Kâbe sidanetinin gerek Mekke emirliğinin Kusayın elinde bulunmasının, Beni Huzae ve B e n i B e k i r ulularının ellerinde bulunmasından daha doğru olduğunu bildirdi. Bu karar herkesçe kabul edildi ve diğer kabileler başkanlarının teklifleriyle bir sulhname kaleme alınıp bunun tasdikli bir nüshasının Kusay'da kalmasına karar verildi.. Bu barış şartlarında şu hususlar yazılı idi: Harem sınırları içinde hiç bir taraftan zulüm ve eziyete müsaade edilmeyecek. Huzae kabilesinden olan hiç bir

topluluğun hiç bir ferdi Batn-ı Mer'den Mekke tarafına geçmeyecek; fakat istiyenlerinin, Mekke'ye girmemek üzere Mekke dağlarında oturmalarına mâni olunmayacak.

Barışın bu şartları, H u d e y b i y e b a r ı ş ı ' na kadar devam etmiş, Hz. M u h a m m e d Hudeybiye barışında Huzaelilerin ricası üzerine bunların ittifak tekliflerini kabul etmiş hattâ Mekkeli müşriklerle yapılan Hudeybiye barışı anlaşmasında Beni Huzae topluluğunun Mekke'ye girmelerine müsaade edilmesine dair özel bir madde koydurmuştu (151).

Mir'at-ı Mekke adlı eserin yazarı E y u p S a b r i paşa, Huzaelilerin K u s a y ' dan önce, Mekke ve Kâbe başkanlığında 300 yıl kaldıklarını ve Şa'rayı Yemâni denilen yıldıza taptıklarını kaydediyor (152).

Huzaelilerle yaptığı bu mücadeleden sonra Kusay, Kâbeye bakmayı ve Mekke'yi idare etmeği kendi eline aldı. O, kavmini kondukları yerden kaldırıp Mekke'ye getirdi. Huzaeliler de Kureyslilerle birlikte Harem sahasında oturmak müsaadesini aldılar. Bu olay, Huzaeliler egemenliğinin sonu, Kureys egemenliğinin başlangıcı oldu. Böylece Mekke'nin, hâkimi ve Kâbenin muhafızı olan Kusay, Kâbeyi yeniden onartarak hac yöntemlerini düzenledi. Daha önce dağınık bir durumda olan Kureys kabilesinin kollarını birleştirdi ve bu sayede şehrin, ileride de onlar tarafından yönetilmesini sağladı. Hattâ söylentiye göre kavmini bir araya toplaması yüzünden ona "Mücemmi" lâkabı verildi. Kusay hac işleriyle ve Kâbe ile ilgili ve diğer bazı Arap kabilelerinin ellerinde bulunan ödevleri, gene onlarda bıraktı; çünkü o, bunların, değiştirilmemesi gereken bir din geleneği olduğuna inanıyordu. Meselâ Safvan oğullarını, Advan boyunu, hac aylarını düzenleme ödevini gören kimseleri (Neseeleri) ve Avf oğlu Mürre'yi, bu şekilde eski ödevlerinde bıraktı.

Böylece Lüey oğlu Kâab boyunda ilk defa başkanlığı ele geçiren ve kavmi tarafından kendisine itaat edilen kişi K u s a y olmuştur. Kusay, Mekke'de Hicabe, Sikaye, Rifade, Nedve ve Liva ödevlerini kendi üzerine aldı; bu suretle de Mekke'nin bütün önemli ve şanlı işlerini elinde toplamış oldu. Kusayın Kâbe muhafızlığını, bu ödevi elinde tutan E b u G u b - ş a n adındaki bir Huzaeliden, onun sarhoş olduğu bir sırada bir tulum sarap karşılığında aldığı şeklinde de bir söylenti varsa da bu, yukarıda

(151) Bak. İbn-i Hişam, Sire, I, 116 vd.

(152) Bak. Eyub Sabri (paşa), Mir'at-ı Mekke, ss. 299.

naklettığımız söylentiden daha zayıftır (153).

Kusay, Kureys kabilesini etrafına topladıktan sonra Mekke'yi ve çevresini kavmine paylaştırdı; herkes kendi payına düşen yere yerleşti. Halkın dediğine göre Kureys kabilesi o sırada kondukları yerlerdeki Harem bölgesinin ağaçlarını kesmekten çekinmişler fakat Kusay ve adamları kendi elleriyle bu ağaçları kesmişler. Kusay ayrıca, aşağı yukarı M. 440 yılında "Dar ün-Nedve" denen toplantı yerini yaptırıp kapısını Kâbeye doğru açtırmış, Kureys kabilesi bütün önemli işlerini burada konuşup kararlaştırırdı (154). Kusay'ın, M. 400 yılı civarında doğduğu tahmin ediliyor (155). Ölümü de takriben M. 480 yılındadır (156).

Kusay'ın, Kâbe ziyareti ve hac yöntemlerinde, düzenlerinde bazı değişiklikler yapmasını, çocukluk ve delikanlılık çağlarından bir kısmını kuzeyde Suriye bölgesinde geçirmesi ve orada gördüğü bazı şeylerden istifade etmiş olmasıyla ilgili görenler vardır (157). Hakikaten Huzaelilerin putu Hübel ibadetine, el-Uzza ve Menaf-Menat ibadetleri de katılmıştır ki bunlar hakkında bilhassa Kuzey Arabistan'da kesin delillere rastlanır. Kusay o zaman oldukça harap durumda olan Kâbeyi yeniden onartmıştır.

Kusay öldüğü zaman onun üzerinde bulunan ödevler, oğulları Abdüddar, Abdümenaf (asıl adı Mûgîre'dir), Abdüluzza ve Abdükusay'a geçti. Bunlardan Abdumenaf, Hz. Muhammed'in dedesi Abdülmuttalib'in dedesidir. Kaynakların bize bildirdiğine göre Ku-

(153) Bu rivayete göre, sarhoş tabiatlı olan Ebu Gubşan Taif'te bulunduğu bir sırada arkadaşlarıyla bir hayli şarap içtikten sonra şarap tükenince yanındakilere "şimdi elimdeki Kâbe anahtarını bir kadeh şarapla değiştirim" demiş, bunu duyan Kusay, derhal bir tulum şarap alıp gelerek Ebu Gubşan'a vermiş ve karşılığında, birkaç kişi huzurunda Kâbe anahtarını alıp büyük oğlu Adüddarı geceleyin Mekke'ye yollayıp durumu ahaliye duyurup fiilen ve hukukan Kâbe anahtarlarına sahip olmuş. Ebu Gubşan ayıldıktan sonra itiraz edip Kâbe anahtarlarını geri almak istemişse de hazır olan şahitlerin de şahadetiyle haksız olduğunu anlamış ve anahtarlar kat'i olarak Kusay'da kalmış. Bak. Eyub Sabri paşa, Mir'at-ı Mekke, ss. 285 vd.

(154) Kusay'ın Huzaelilerle çatışması ve Kâbe'ye ait ödevleri, bölgenin başkanlığını ele geçirmesi hakkındaki tafsilât için bak. İbn-i Hişam, Sîre, cilt I, ss. 130 vd. İslâm Ansiklopedisi, Kureys, Kusay ve Mekke maddeleri.

(155) L. Kaetani, Kusay'ın doğumunu M. 365 olarak kaydediyor; bak. İslâm Tarihi, H. Cahit (Yalçın) ter. I, 232. Halbuki o, gene aynı eserin aynı cildinin 209. sahifesinde, Kusay'ın babası Kilab'ın M. 358 de doğduğunu yazdığına göre baba ile oğul arasında 7 yaş fark hasil oluyor ki bu imkânsızdır. Ayrıca Kusay'ın nesebi hakkında yazdığı garazkârane ifadeler indî ve mesnedsizdir. Bak. aynı eser, I, 220.

(156) Bak. M. Şemseddin (Günaltay), İslâm Tarihi, ss. 395.

(157) Bak. İslâm Ansiklopedisi, Kusay maddesi.

say'ın oğulları bu beş önemli ödevi ortaklaşa görmemişler, en büyükleri olan Abdüddar, başkanlığı üzerine almıştı. Abdüddar öldükten sonra Kureys kabileleri iki bölük oldu: Kusay oğlu Abdüluzza oğlu Esed oğulları, Kilab oğlu Zühre oğulları, Kâab oğlu Mürre oğlu Teym oğulları ile Nadr oğlu Mâlik oğlu Fihri oğlu Hâris oğulları, Abdümenaf oğullarının tarafını tuttular. Gene Kureys kabilesinden Mürre oğlu Yakaza oğlu Mahzum oğulları, Kâab oğlu Husays oğlu Amr oğlu Sehm oğulları, Kâab oğlu Husays oğlu Amr oğlu Cumah oğulları ile Kâab oğlu Adiy oğulları, Abdüddar oğullarının tarafını tuttular. Kureys kabilesinden Lüey oğlu Âmir oğulları ile Fihri oğlu Muharib oğulları hiç bir tarafa yanaşmayıp tarafsız kaldılar.

Abdümenaf oğulları, içi kokulu su dolu bir kazana ellerini batırmak suretiyle bir andlaşma yaptıklarından bunlara " e l - M u t a y y e b u n " dendi. Öte yandan Abdüddar oğulları ile yanaşmaları da Kâbe önünde and içip, birbirlerinden ayrılmamak ve birbirlerini yalnız bırakmamak üzere andlaştıklarından bunlara da "el-Ahlaḫ" dendi.

İki taraf ayrılıp birbirleriyle savaşmağa karar vermiş bir durumda iken bir uzlaşmaya varılması fikri ortaya çıktı. Sikaye ödevi ile Rifade ödevinin Abdümenaf oğullarına verilmesi, Hicabe, Liva ve Nedve ödevlerinin de Abdüddar oğullarının elinde kalması şart koşuldu. İki taraf bu şartı kabul edip barıştılar ve savaş yapmaktan vazgeçtiler; fakat her iki taraf aralarında kurdukları ilk andlaşmaları da islâmiyetin ortaya çıkışına kadar devam ettirdiler. Hz. M u h a m m e d bu barış hakkında "Cahiliye devrinde yapılan herhangi bir anlaşmayı islâmiyet ancak pekeştirir" buyurmuştur (158).

Kureys kabilesi kolları arasında barış kurulduktan sonra Rifade ve Sikaye ödevlerini A b d u m e n a f o ğ l u H a ş i m üzerine aldı; çünkü A b d ü ş e m s Mekke'de fazla durmayan ve çoğu zaman seyahate çıkan bir adamdı; üstelik biraz yoksul olup çocuğu da çoktu. Haşim ise zengindi. Söylendiğine göre Kureys kabilesinin kış seyahatı (Yemen'e) ve yaz seyahatı (Suriye taraflarına) diye anılan iki büyük ticarî kervan kafilesini ilk tertip eden ve Mekke'de fakir hacılara ilk defa tirit yapıp dağıtan Haşim'di. Bu itibarla asıl adı Amr olduğu halde, ufalayan doğrayan anlamına gelmek üzere, halka tirit yapıp yedirdiğinden, Haşim lâkabı kendisine verildi. H a ş i m, ticaret için gittiği kuzey seyahatlarından birinde Gazza şehrinde öldü. Daha önce Haşim bir ara Medine'ye gelerek orada Neccar oğlu Adiy boyundan Amr'ın kızı Selma ile evlenmiş, bu kadından Ş e y b e (Abdümuttalib) doğmuş ve bu çocuk Medine'de

(158) Bak. İbn-i Hişam, Sire, c. I, ss. 140. Ayrıca bu hususlar için bak. İbn-i Hişam, aynı eser, aynı cilt, ss. 138 vd.

kalmıştı; Haşim öldükten sonra kardeşi Muttalib, büyüyüp delikanlı olmuş olan yeğeni Şeybeyi Medine'den alıp Mekke'ye getirdi. Muttalib, Şeybe'yi Mekke'ye getirirken, devesinin arkasına bindirmişti; halk onu, Muttalib'in kölesi sandığından veya, bu kimdir? diye sorduklarında şaka olarak, kölemdir demesi yüzünden Şeybe'ye **A b d ü l m u t t a l i b** (Muttalibin kölesi) demişler ve Şeybe bundan sonra hep Abdülmuttalib adıyla anılmıştır.

Haşim'in ölümünden sonra Rifade ve Sikaye ödevleri, kardeşi Muttalib'e geçti. Muttalib de sonra gittiği Yemen'de Redman adlı yerde öldü. Muttalib öldükten sonra Sikaye ve Rifade ödevlerini bu defa Abdülmuttalib üzerine aldı. Abdülmuttalib (Şeybe) evvelce dedeleri tarafından *Kâbe* avlusundaki tabanı deri kaplanmış havuza dışarıdan tulumlarla veya bakraçlarla su getirip dökerek yerine getirmeğe çalıştıkları Sikaye ödevini daha kolaylıkla yerine getirebilmek için düşünce yeri kendine haber verilen, Cürhümlülerin toprak doldurarak harap ettikleri *Zemzem Kuyusu*'nu yeniden kazdı meydana çıkardı. Söylendiğine göre Zemzem kuyusunun durumu ve yeri Abdülmuttalib'e bildirilince, kazmasını eline alıp o zaman biricik oğlu olan Hâris'i yanına alıp kazmaya başlamış. Kuyunun ağzına kapatılan büyük taşlara raslayınca **A b d ü l m u t t a l i b** tekbir getirmiş. Tekbir sesini işiten Kureyşliler, Abdülmuttalib'in amacına ulaştığını anlamışlar, kalkıp yanına gelerek "Ey Abdülmuttalib! Bu kuyu ceddimiz İsmail'in kuyusudur; bunda bizim de hakkımız vardır, buna bizi de ortak saymalısın" demişler. Abdülmuttalib "hayır yapamam, bu iş aranızdan ancak bana verildi" dedi ise de Kureyşliler "hakkımızı vereceksin, yakanı bırakmayız, yoksa seninle mahkemeleşiriz" demişler. O zaman Abdülmuttalib "istediğiniz kimseyi bu iş için aramızdan hakem seçin" demiş. Kureyşliler, Suriye çölünün dağ kısmında yaşayan Sa'd-u Huzeym boyunun kâhini aramızda hakem olsun demişler. Abdülmuttalib kabul etmiş, yanında kendi kolu olan Abdümenaf oğullarından bazı kimseler olduğu halde kâhin kadının yanına varmak üzere yola çıkmış; Kureyş kabilesinin diğer kolalarında da birkaç kişi Abdülmuttalib'in arkasından gitmiş; yolda su sıkıntısı çekip de Abdülmuttalib'in devesinin yattığı yerde su kaynağı peyda olunca diğer taraf iddialarından vaz geçip Sikaye ödevini *Zemzem Kuyusu* suyu ile yerine getirme hakkını Abdülmuttalib'e tanıyarak geri dönmüşler.

Abdülmuttalib Zemzem kuyusunu kazarken iki altun ceylan heykeli buldu. Bu iki heykel, Mekke'den çıkışları sırasında Cürhüm kabilesinin buraya gömdükleri heykellerdi. Bundan başka Abdülmuttalib, kal'î kılıçlarla bir takım zırhlar da buldu. Kureyşliler bunlara da ortak olmak istediler. Abdülmuttalib, kılıç ve zırhları bir tarafa, altun heykelleri bir tarafa

ayırarak kendisi, Kureyşliler ve Kâbe arasında kur'a çekmeği teklif etti. Hübel putunun önünde kur'a çektiler, ceylân heykelleri Kâbe'nin hissesine, kılınc ve zırhlar Abdülmuttalib'in payına düştü; Kureyşlilere bir şey düşmedi. Abdülmuttalib, kendi payına düşen kılıncları erittirip Kâbe'ye kapı yaptırdı. Kâbe'nin payına düşmüş olan iki altın ceylân heykelini de erittirip bu kapıyı süsletti. Bundan sonra Abdülmuttalib hacılara Zemzem suyunu içirmeğe başladı (159).

Abdülmuttalib, Zemzem kuyusunu kazdığı sıralarda Kureyş kabilesinin kendine yaptığı kötülükleri görünce, on oğlu doğup yetişerek kendisini koruma durumuna gelirlerse içlerinden birini Tanrı adına Kâbe'nin önünde kurban edeceğini adamıştı; sonradan on oğlu olup artık kendisini koruyabilecek duruma geldiklerini anlayınca bir gün içlerinden birini kurban etmek için kur'a çekmek üzere çocukları ile birlikte Kâbe'nin içinde bulunan Hübel putunun önüne geldi. Hangisinin kurban edileceği hakkında kur'a oku çekti, kur'a en çok sevdiği, en küçük oğlu Abdullah'a çıktı. Bunun üzerine Abdülmuttalib, Abdullah'ı elinden tutarak kılıcını eline alarak kesmek üzere İsaf ile Naile putlarının önüne götürdü. Bunu gören Kureyşliler toplandıkları yerden kalkıp koşarak Abdülmuttalib'in yanına geldiler ve "ey Abdülmuttalib! Ne yapmak istiyorsun?" dediler; o da "kurban edeceğim" deyince, bütün Kureyşliler ile Abdülmuttalib'in oğulları hep bir ağızdan "Tanrıya and içeriz ki Abdullah ile onun diyeti olan develer arasında kur'a oku çekmeden onu kesemezsin; çünkü sen Abdullah'ı kesersen artık herkes oğlunu kurban edeceğini adar ve onu keser. İş bu kerteye varırsa insanlar ne diye yaşıyorlar" dediler ve bu diyet kur'ası çekmek için Hicaz bölgesinde oturan kâhin kadına danışmasını tavsiye ettiler. Kâhin kadın, kurban edilecek adamla on deve arasında, kur'a, develerin yazılı olduğu oka çıkıncaya kadar kur'a çekmelerini tavsiye etti. Kur'a develere, onuncu çekilişte çıktığından Abdullah'ın yerine, babası Abdülmuttalib yüz deve kurban etti (160).

Abdullah bu şekilde kurban edilmekten kurtulduktan sonra Abdülmuttalib onu, Zühre boyunun ulusu olan Kilab oğlu Zühre oğlu Abdümenaf oğlu Vehb'in kızı Âmine ile evlendirdi. Abdullah'ın alnında nur gibi ak bir ben'in parladığı bir sırada, Nevfel oğlu Vekaka'nın Hıristiyan dininde bulunan ve okuduğu kitaplarda Abdülmuttalib soyundan bir peygamberin geleceğini anlayan kız kardeşi, Abdullah'tan bir çocuk doğurmak kasdiyle ona münasebette bulunmak teklif etmiş, Abdullah buna

(159) Bak. bundan önceki notta adı geçen eser, ss. 143-156.

(160) Bak. aynı eser, ss. 160 vd.

yanışmamış, Âmine ile evlenmiş ve alındaki parlaklık, kendisinden gebe kalan Âmine'nin çocuğuna geçmiş ki bu çocuk, ileride islâm dinini bütün insanlığa tebliğ edecek olan ve peygamberlikle görevlendirilen Hz. Muhammed Mustafa'dır (161).

B — YESRİB (MEDİNE) ŞEHİRİ

Hicaz bölgesinin incelenmesine ayırdığımız bu bölümde Mekke şehrinin tarihini, islâm dininin tebliğine memur edilen Peygamberimiz Hz. Muhammed'in doğumuna kadar gözden geçirdikten sonra bu bölgenin ve İslâm Tarihi'nin Mekke'den sonra en önemli şehri olan Yesrib'in (Medine) durumunu da, eski devirlerden itibaren incelememiz gerekir.

Medine eski zamanlarda *A m a l i k a k a v m i*'nin yurdu idi. Onların, dağılıp ortadan kaybolmalarından sonra M. Ö. VI. yüzyıl başlarında Babil kralı *N a b u k o d o n o s o r* (saltanatı: M. Ö. 597 - 558)'un *Kudüs*'ü işgal edip oradaki Yahudileri Babil'e götürdüğü (Babil esareti) sırada kaçıp kurtularak güneye, Hicaz'a gelen Yahudiler tarafından *Hayber*, *Vadi ül-Kura*, *Fedek* gibi yerlerle birlikte Medine de yurd edinilmişti. Yahudiler Yesrib'de yerleştikten sonra o zaman da çok gelişkin olan kuzey Arabistan ticaretini ellerine alarak çok zenginleşmişlerdi. Medine ve civarı, *K u r e y z a*, *N a d î r* ve *K a y n u k a*' Yahudi kabilelerinin merkezi oldu. Bu Yahudiler ziraatle, kuyumculukla, demircilik ve silâh yapıcılıkla meşgul idiler. Romalılar devrinde ve bilhassa hıristiyanlığın Suriye'de iyice yayılmasından sonra Suriye ve Filistin'deki Yahudiler şiddetli takibat ve tazyiklere uğratılınca bunlardan bir kısmı, daha güneyde Hicaz'daki dindaşlarının yanına geldiler (162).

İslâm dininin ortaya çıkışı sırasında Medine'de üstün durumda bulunan Evs ve Hazrec Arap kabileleri buraya çok sonra, belki milâdî ikinci veya üçüncü yüzyılda gelmişlerdir. *Ezd kabilesi* *S a l e b e b*. *A m r* başkanlığında Yemen'den çıkıp Suriye'ye gelerek Gassan bölgesine yerleşmişti; fakat Salebe'nin ölümünden sonra başkanlık meselesinden gücenen Sa'lebe oğlu Hârise, diğerlerinden, kendine taraftar olan kabile ile birlikte Hayber bölgesine gelmişti. Hâriseden sonra Evs ve Hazrec adlarıyla ikiye ayrılan bu kabile daha sonra *Yesrib*'e (Medine) gelmiş ve Yahudilerin baskısı altında burada yaşamaya başlamıştı. Hattâ Yahudilerin başkanı *F a y t o n*, evlenen Arap kızlarının ilk geceyi kendisiyle geçirmelerini is-

(161) Bak. aynı eser, ss. 164 v. d.

(162) Bak. Abbas Şuşteri Mehrin, Hâtem ün-Nebiyin, Tahran, 1324 H.Ş. ss. 75.

teyecek kadar ileri gitmişti. Bunun üzerine E v s ve H a z r e c k a - b i l e l e r i akrabaları olan Gassanîlerden yardım istediler. Gassanîler yardım etmek üzere Yesrib üzerine yürüyüp Yahudi başkanını öldürdüler. Bu zamandan itibaren Yahudiler eski kuvvetlerini kaybettiklerinden Yesrib'de üstünlük Evs kabilesine geçti.

Medine (Yesrib) şehri bir vadi üzerinde 25 derece 20 dakika kuzey enlemi ile 37 derece 3 dakika doğu boylamı arasında kuzeyde *Uhud dağı*, doğuda volkanik dağlar ile çevrilidir. Mekke'nin 400 - 450 Km. kadar kuzeyinde ve Kızıl denizin 100 km. doğusundadır (163). Eskiden şehrin dağlara dayanmayan tarafı sağlam bir hisarla çevrili idi ve ancak dar bir tarafı girişe elverişli idi ki Hendek savaşında şehrin düşmandan korunması için kazılan hendek işte bu kısımda açılmıştı. Gene o zamanlarda şehrin beş giriş kapısı vardı. Meşhur *Baki'* mezarlığı da şehrin güneyindedir. Medine'ye Osmanlı Sultanı *K a n u n î S u l t a n S ü l e y m a n* tarafından mükemmel bir su yolu yaptırılarak Kuba'dan şehre yeter derecede su akıtılmıştır. Şehrin kuyuları da boldur.

Mekke şehri islâmiyetten önce sık sık komşu göçebelerin veya kabilelerin saldırısına uğradığından, şehir halkı çoğu, evlerini, sağlam koruganlar şeklinde yapıyorlar ve bunların üzerlerine kuvvetli kuleler kuruyorlardı. Medine'nin bu şekildeki yapılarına "utum" deniyordu. O zamanın umumî barınakları da bu einsten olup utum'a nazaran daha sağlam kulelerden müteşekkil olmak üzere her kabilede birer ikişer tane bulunuyor, savaş veya kabileler arası kavgalarda yenilen kabile bunların içine kapanıp düşmanlarına karşı kendilerini uzun müddet koruyabiliyorlardı; çünkü buralara sığınan kimselere yetecek kadar yiyecek bulundurulur ve her kabile bu

(163) Medine şehri halkının menşei hakkında mufassal bilgi için bak. Eyub Sabri Paşa, *Mir'at-ı Medine*, ss. 293 v. d. Eskiden Mekke'den Medine'ye deve ile giden hacılar genel olarak şu yolu takib eder ve şu duraklardan geçerlerdi: 1 — Mekke - Vadii Fatıma köyü (deve yürüyüşü ile altı saat). 2 — Vadii Fatıma - Bi'r-i Ofsan (Ofsan kuyusu) 12 saat. 3 — Ofsan Kuyusu - Huleys köyü: sekiz saat. 4 — Huleys köyü - Kadıyme: 12 saat. 5 — Kadıyme - Râbiğ: 16 saat. Bu Râbiğ'den Medine'ye bir çok yollar ayrılır ki bunların en işleğine "Tariyki Sultanî" denir. 6 — Râbiğ - Mestûre: altı saat. 7 — Mestûre - Bi'r-i Şeyh: oniki saat. 9 — Safra köyü - Hamra köyü: üç saat. 10 — Hamra köyü - Havbe Ceyye: altı saat. 11 — Havbe Ceyye - Bi'r-i Abbas: beş saat. 12 — Bi'r-i Abbas - Bi'r-i Şerbufi: oniki saat. 13 — Bi'r-i Şerbufi - Şüheda: dört saat. 14 — Şüheda - Medine: on dört saat. Râbiğ'den kalkıldıktan sonra altıncı gün muhakkak Medine'ye ulaşmak âdeti. Mekke'den Medine'ye giden Gâyir adlı hır yol daha vardır ki bu yoldan iki şehir arası beş günlüktür amma dağlık ve emniyetsiz olduğundan yolcular çoğu vakit Tarik-i Sultanî denen yolu takib ederler. Bak. Eyub Sabri Paşa, *Mir'at-ı Ceziret ül Arab*, ss. 229.

hissarlara güvenerek birbirlerine saldırır veya saldırıya uğrayanlar kendilerini korumaya çalışırlardı.

Medine'de *Zubab* adlı yerin doğusunda Şam yönünde bulunan Râtic adıyla anılan müstahkem bir mahalle vardı ki burası *Abdüleşhel* ve kardeşi *Zaura oğulları*'nın mahallesi idi, Hattâ Abdüleşhel oğulları, Hendek savaşında bu mahallenin Harre yönüne denk gelen bölümünde hendek kazmağa memur edilmişlerdi. Bu savaşta müstahkem kalelerin bulunmadığı tarafta hendek kazıldı ki bu hendek Bathan deresinin üst tarafından batıya ve batı Harre'den Hz. Muhammed'in bayram namazı kıldıkları yere ve oradan Mescid ül-Feth'e, buradan Bathan deresinin batı yönünde bulunan iki küçük dağa kadar derin ve geniş bir şekilde kazılmıştı. *İbn-i Sa'd* ile *Beyhakî*, bu hendeğin, Abdüleşhel oğullarının yanaşığı olan Benî Hârise boyu mahalleleri yani doğu Harre'den başlayıp batı Harre'ye yani Mescid ül-Feth ile Beni Ubeyde Dağı eteğindeki Beni Seleme mahallesi yanına kadar kazıldığını söylüyorlar.

Medine şehri, Abbasî halifelerinden *et-Tâyi'l'illah* (hilâfeti: M. 974 -991) zamanında civar kabilelerin saldırmasına uğradığından, bu halife tarafından sağlam bir sur içine alınmıştır ki bu sur, Hicaz, Osmanlı İmparatorluğuna geçtikten sonra *Kanunî Sultan Süleyman* zamanında yeniden onartılmıştır. Şehir, M. 1807 yılında şimdi işgallerinde tutan *Vehhabîler* (İbn-i Suud hükûmeti) tarafından işgal edilmişse de Mısır valisi *Mehmed Ali Paşa* tarafından 1812 yılında geri alınmıştır; fakat daha sonra gene Vahhabîler işgal etmişlerdir.

Medine halkı eskidenberi daha çok ziraatle geçinirlerdi. Yukarıda da temas ettiğimiz gibi evvelce şehir hayatında daha ziyade Yahudiler hâkim durumda olup ticaretle de meşgul iken gitgide iki büyük Arap kabilesi olan *Evs* ve *Hazrec* kabileleri arasında çıkan anlaşmazlıkları körüklemişler, bunları birbirlerine düşürmüşler ve *Evs* ve *Hazrec* kabileleri arasında bir sürü savaşlar çıkmıştır. Bu savaşların ilkinin adı "*Vak'ai Sümeyr*" dir ki *Evs* kabilesinden *Sümeyr* adında birinin sebep olmasından dolayı bu ad verilmiştir. Bundan sonra "*Yevm ür-Rehabe*", "*Yevm üs-Serare*", "*Yevm-i Fâriğ*", "*Yevm-i Ficar-ı sanî*", "*Yevm-i Buğas*" ilâh.. gibi savaşlar olmuştur ki Hz. *Muhamed*'in Medine'ye göç edeceği sırada yani *Resul-ü Ekrem*'in bazı Medinelilerle Akabe biati yaptığı sıralarda bu savaşların sonuncusu yatışmak üzere idi. Bu iki kabile arasında vuku bulan savaşlardan "*Yevm-i Hadâik*" denen savaşta

Hazrec kabilesinin başkanı, A b d u l l a h b . Ü b e y b . S e l ü l idi. Abdullah b. Übey, Yevm-i Hadâik savaşından sonra patlak veren Buğâs savaşında tarafsız kalmış bu sebepten hem Evslilerin hem de Hazreçlilerin sevgisini kazanmıştı; bu itibarla Hz. Muhammed'in Medine'ye göç edeceği sırada her iki kabile Abdullah b. Übey'i kendilerine başkan yapmaya hazırlanmış durumda idiler. Bu, onun Medine emiri olması demek oluyordu. Tabii Hz. Muhammed'in Medine'lilerle Akabe'de yaptığı anlaşmalar sonunda Medine'ye göç etmesi üzerine Abdullah b. Übey b. Selül'ün başkanlığı ve emirliği meselesi de suya düşmüş oldu. Bu sebeple islâm cemaatı Medine'de çoğalıp büyük başarılar kazanmağa başlayınca, Abdullah, her ne kadar islâm dinine girdi ise de, gizliden gizliye müslümanlar aleyhine cephe aldı ve bu durumu ona, munafıkların başkanı denmesine sebep oldu (164).

Medine'deki bu E v s ve H a z r e c kabileleri birbirleriyle yaptıkları savaşlarda burada yaşayan Yahudi kabilelerinden bazılarıyla Evsliler, bazılarıyla de Hazreçliler birleşiyordu. Meselâ bir defa Evsliler, Mekte'deki Kureyşlilerle, Hazreçliler de Beni Kurayza ve Beni Nadir Yahudi kabileleriyle birleştiler. Bu savaşlarda çoğu vakit Hazreçliler üstün geliyordu. Hz. Muhammed'in Medine'ye göç edeceği yıllarda vuku bulan Buğâs savaşından sonra, Hazreçlilerle Evsliler arasında bir savaş olmamıştır.

C A H İ L İ Y E Ç A Ğ I

Buraya kadar, güney Arabistan'da, kuzey Arabistan'da kurulmuş eski devletlerin tarihini ve Hicaz bölgesinin iki önemli şehrinin (Mekke ve Medine) durumunu kısaca gözden geçirdik. Kitabımızın ikinci cildinde veya İslâm Tarihinin birinci cildini teşkil edecek olan eserde inceleyeceğimiz islâmî çağı ve onun azametini iyice anhyabilmemiz için "Cahiliye Çağını" yani islâm dininin ortaya çıkışından önceki çağı, bu devirde yaşayan Arapların, bilhassa Hicaz bölgesi halkının âdet ve geleneklerini, dinî inançlarını, ticarî ve içtimâî durumlarını gözden geçirmemiz gerekmektedir.

Hız Peygamberin islâm dinini halka bildirme ve yayma ödevi ile görevlendirilmesinden önceki zamanda yaşayan Arapların durumunu ifade eden "Cahiliye Çağı" iki bölüme ayrılır: İlk cahiliye çağı, son cahiliye çağı.

İlk cahiliye çağı, XIX. yüzyılın sonlarında batılı bilginler tarafından Arabistan yarımadasında yapılan kazılar sonunda çıkarılan yazıtlardan ve

(164) Bak. Eyub Sabri, Mir'at-ı Medine, ss. 320 v. d. ayrıca bak. Ali Ekber Feyyaz, Tarih-i İslâm, Tahran 1327 H. ş. ss. 63.

ele geçirilen diğ er eserlerden önce tamamiyle meçhul'yet içinde idi. Ancak XIX. yüzyılın sonlariyle XX. yüzyılın başlarında bu devir biraz aydınlanmıştır ki bu kitabımızda, son buluntulara ve bilgilere dayanarak bu ilk cahiliye çağı dediğimiz çağda yaşamış olan Araplar hakkında bilgi vermeğe çalıştık.

İslâmiyetin doğuşundan az önceki çağa yani, M. V. yüzyıldan, Hz. Muhammed'in islâm dinini tebliğ edişine kadar geçen zamana da ikinci cahiliye devri denir ki şimdi, cahiliye çağı başlığı altında bu çağı ele alacağız.

Buradaki "Cahiliye çağı" terimi, Arapların din ve toplum hayatının bazı sakat âdet ve geleneklerini ifade eder; yoksa — kitabımızın başındanberi gördüğümüz gibi — bu çağda yaşayan Araplar bütün bütün medeniyetten mahrum bir durumda değildiler.

Şimdi bu devir Araplarının muhtelif alanlardaki faaliyetlerini ve durumlarını ayrı ayrı görelim:

A) CAHİLİYE ÇAĞINDA İDARİ VE SİYASİ DURUM

Burada cahiliye çağı terimi, son cahiliye çağını ve Hicaz bölgesini, daha ziyade Mekke dolaylarındaki durumu ifade edecektir. Tabii zaman zaman ve yer yer *Medine, Taif* gibi şehirler halkına ve yarımadaanın diğ er halkına da temas edilecektir.

Hicaz bölgesinin eski tarihini incelerken gördüğümüz gibi çok eski çağlardanberi *Mekke* ve etrafındaki toplulukların idari ve siyasi durumundan söz açıldığında buralarda, yarımadaanın güney yani Yemen dolaylarında ve kuzeydeki devletlerde olduğu gibi, bir emirin veya hükümdarın mevcut olmadığını gördük. Hicaz bölgesinde, burada yaşayan halkın tanıdığı bir genel başkan bulunuyordu; fakat bunun başkanlığı, birlikte yaşadıkları topluluk üzerinde kesin ve geniş salâhiyetli bir mahiyet taşımıyordu. Kabileler ve klanlar, şahsi meziyetlerinden ve zenginliklerinden dolayı kendiliklerinden bazı kimseleri başkan tanıyorlardı. Çoğu zaman babadan oğula geçen bu başkanlığın, her defa ayrı bir sınama ile yeniden kazanılması lâzımdı. Genel toplantılarda ve konuşmalarda her ne kadar herkesten ziyade bu başkanlar dinlenirdiyse de bunların özel bir imtiyazları yoktu. Böyle olduğu halde bunların ödevleri çok ağırdı. Herkes onların savaşlarda, kavgalarda hayatlarını, barışta zenginliklerini ortaya atmalarını bekledi. Şeyh adı da verilen bu başkanın çadırı yanına dikilen harbe, kabile veya aşiretin egemenlik alâmeti sayılırdı; kabile veya aşiret de bazan bu şeyhin adıyla veya lâkabıyla anılırdı.

Bu başkanlık az önce de söylediğimiz gibi bir sülâlede büyükten büyüğe geçerek birkaç nesil devam edebilirse de hiçbir vakit veraset şeklini almamıştı. Bu başkanlık işi kabilenin isteğine bağlı olup başka bir sülâleden olan bir kimse de başkanlığa seçilebilirdi. Bu şeyhlerin başlıca imtiyazı, barış veya savaşa ait konuşmaları idare ve kabilesini düşmana karşı sevk etmekten, göç sırasında çadır kuracak yani yerleşilecek yerleri seçmek ve konuk ağırlamaktan ibaretti; bununla beraber o, bu gibi işlerde dahi kabilesinin meyil ve isteklerine uyardı. Başkanın (Şeyhin) çadırı daima kabilenin konduğu yerin giriş noktalarına kurulurdu.

Bazan bir kabile ikinci veya üçüncü derecede kollara ayrılırdı. Bu halde gene de aralarındaki bağlar manevî yönden muhafaza edilir ve hepsinin üstünde genel başkan (şeyh ül-Meşayih) adıyla anılan biri bulunurdu; buna bazan emîr ünvanı da verilirdi. Emîr, taştan yapılmış bir hisarda oturur veya sürüleriyle çölde çadırda yaşardı.

Kabileyi teşkil eden kimseler arasında mal yüzünden çıkan anlaşmazlıklar veya kavgalar, her gün yapılan toplantılarda bir uzlaşmaya bağlanırlar, kabileye yabancı kimselerle çıkan anlaşmazlıklarda ise bir hakim adama veya kâhine başvurulurdu; fakat bunların verdikleri hükümlerin yerine getirilmesi, kavga edenlerin iyi niyetlerine veya bunlardan birinin üstün kuvvetine bağlı bulunurdu. Kabile başkanının icra kuvveti olmadığı için de cinayetlere ait hukukî kaideler yoktu. Yakınlarından birinin malı çalınan veya öldürülen herkes, bu hırsıza veya kaatile karşı kendi haklarını kendisi almak durumunda idi. Bir aşiret veya klanın oturduğu yerde, bilinmiyen biri tarafından öldürülmüş biri bulunduğu ve, bu klana bağlı kişilerin birinden şüphe edildiği zaman, bütün klan, bunun için bir, kendini temize çıkarma yemini eder, fakat bu yeminin tesirini, öldürülen kimsenin klanı yeni bir yeminle izale edebilirdi. Öldürme olayının öcünü almak, öldürülenin en yakın mirasçısının ödevidir. Yalnız çok defa kaatil, kendi klanı tarafından korunduğundan, dökülen kanın öcünü alma, ekseriya nesillerce süren ve yeniden bir sürü adam öldürmelerin ortaya çıktığı kanlı savaşlara, çarpışmalara sebep olurdu. Adam öldürme şüphesiz diyet olarak de ve vermekle de yatıştırılabılırdı. Bu gibi durumlarda bir uzlaşma temini kabile başkanlarının ödevidir; amma onlar buna ancak aracılık edebilirler, uzlaşmaları gereken kimseleri zorlayamazlar. Çoğu zaman klanlar bu uzlaşmaya, uzun süren savaşlarla bitkin bir hale geldikten sonra yanaşabilirler. Bazan da bir kabile, uzun bir savaş sonunda mahvolma derecelerine geldikten, gücü kuvveti kesildikten sonra kendini korumak üzere başka bir kabileye katılırdı. Haksızlığa uğrayan bir kimse kendi kabilesinin

gücünün ve etkisinin yetersiz bir duruma düştüğünü görünce başka bir kabileden bir kimse ile dostluk kurar, bu suretle bu dostunun kabilesinin bütün haklarını kazanmış ve bütün ödevlerini kabul etmiş olurdu.

Adam öldürme olaylarında kaatil, klanı tarafından, tecavüze uğrayarlara, öçlerini almak üzere gönül rızası ile teslim edildiği zaman kan dâvalarının, öç almaların önüne geçilirdi; amma bu şekil, o kadar şerefsiz bir iş sayılırdı ki bu durumda onlar çoğu zaman, kaatili kendileri öldürmeği tercih ederlerdi; çünkü bedevinin bütün işlerini tayin eden yüksek şeref duygusu, onun ahlâk prensibinin esasını teşkil ederdi.

Bu çöl hukuku, bütün Hicaz şehirlerinde, *Taif* (Vecc), *Mekke* ve *Medine* (Yesrib)de de aynı idi. Bedevilerin kendi çadırlarında oturdukları gibi bu şehirler halkı da kendi klanlarına mahsus mahallelerde, özgür ve egemen, hiç bir kimsenin emrine bağlı olmadan otururdu. Çölde ekseriya çok sert ve fazla olarak duyulan şeref hissi Mekke'de, Kâbeye karşı duyulan genel ilgi ve ona bağlı refah sayesinde biraz yumuşamış bulunduğu muhakkaktır; herkesin, müşterek ticarete payı olduğundan, bu durum onlara iktisadî bir üstünlük veriyordu. Başlıca geçim yolu, tarla ürünleri ve hurmacılık olan, Medine'de münasebetler daha basitti. İslâmiyetin ortaya çıkışı sırasında Medine'de kan dâvaları o hale gelmişti ki, hemen hemen hiç kimse, kendi barınak haline getirilmiş çiftliğinden, tehlikesizce dışarı çıkamazdı.

Mekke ve Yesrib (Medine) halkı, bilhassa Mekke halkı, ticarî ve içtimaî durumları itibariyle, Arap kavminin en nüfuzlusu vaziyetinde bulunuyordu; fakat Hicaz ve Necid Arapları onların hâkimiyetlerini kabul etmezlerdi. Arap kabilelerinden çoğu, gelip Kâbeye ziyaret ve tavaf ederler, haccı ifa ederlerdi; fakat o devir Arap Yarımadasında Kâbeye rakabet etmek isteyen yüz kadar tapınak vardı ki Kâbeye yapıldığı gibi onlara da saygı gösterir ve etrafını tavaf ederler, hediye verir, kurban keserlerdi. Onların da bakıcıları (kayyum) ve muhafızları (hâcib) vardı. Esasen bugün de gördüğümüz gibi Arap Yarımadası halkının biricik isteği, hareketlerinde serbest olmaktır. Yarımada oturan her Arap, kendine kim hâkim olmak isterse ona kin ve düşmanlık besler, onunla mücadeleye girer ve öç almağa çalışır. İşte Araplardaki bu özgürlük ve egemenlik aşkı, onların sürekli ve muntazam bir hükümet kurmalarına, puta tapıcılığı bırakarak toplu olarak Yahudî veya hıristiyan dinlerine girmelerine mâni olmuştur. Yarımada Araplarının çoğuna göre asıl hayat çöl hayatıdır. Onlar şehirlere hapisane gözüyle bakarlar. Arap, şîrinin zenginliğiyle, atının çevikliğiyle, kılıcının parlaklığı ve keskinliğiyle, yay ve oku ile öğrenir.

Bir Arap küçük yaştanberi savaşla, avla uğraşır; bununla beraber onlar, silâhlarını hep birbirleri aleyhine kullanmışlardır. Ficar savaşları ve diğer “Eyyam-ı Arap”, yani Arap kabilelerinin birbirleriyle yaptıkları savaşlar, bunu açıkça göstermektedir.

Mekke şehri, yukarılardanberi açıkladığımız özel durumu dolayısıyla Hz. M u h a m m e d ' in beşinci göbekten dedesi olan K u s a y ' dan itibaren, onun koyduğu bazı kaideler ve, Hâciblik, Sikaye, Rifade, Nedve, İlâh.. gibi Kâbe ile, onu ziyaret ve hac için gelen hacılarla ilgili ödevler ile bir şehir cumhuriyeti durumunu ve çehresini almıştı. Şehir ve Kâbe işleri ile ilgili ödevler Kureys kabileleri arasında taksim edilmişti. Hz. Peygamberin doğumu sırasında şehirde en nüfuzlu kimse muhakkak ki onun dedesi A b d ü l m u t t a l i b (Şeybe) idi. Bazı hıristiyan yazarların Abdülmuttalib'i önemsiz bir şahıs gibi göstermek istemeleri, garazkârlıktan başka bir şey değildir. Abdülmuttalib Zemzem kuyusunun yerini bulup onu tekrar kullanılır bir hale getirmek ve Kâbe hizmetlerinde büyük rol oynamak suretiyle bu itibarı ve saygıyı hem fiilen kazanmış, hem de babadan, dededen miras olarak almış bulunuyordu.

Abdülmuttalib'in ölümünden sonra ise, V e l i d b. M u g i r e, S a f v a n b. Ü m e y y e, A b b a s b. A b d ü l m u t t a l i b, E b u C e h i l, E b u S ü f y a n (Sahr) b. H a r p, E b u L e h e b (Abdül'uzza) b. A b d ü l m u t t a l i b, E b u B e k i e (Abdullah) b. E b u K u h a f e (Osman), Ö m e r b. H a t t a b, S ü h e y l b. A m r nüfuzlu kimseleri teşkil ediyorlardı. İslâmiyetin ortaya çıkışında bunların bir kısmı islâm dinine girmiş, bir kısmı müslümanlara karşı direnip savaşmış ise de Medine'ye göç edildikten sonra, cahiliye çağı âdet ve geleneklerini ortadan kaldıran Hz. Peygamberin etrafında toplanan müslümanlar bütün Arabistan'ı ele geçirip bir islâm devleti kurmuşlardır.

B) CAHİL İYE ÇAĞINDA DİNİ İNANÇ

1) Tanrı İnancı ve Puta Tapma:

Hicaz halkı, Hz. İ b r a h i m, oğlu Hz. İ s m a i l ile ve İsmail'in annesi Hacer ile birlikte Hicaz bölgesine gelip Kâbeyi yaptığı, Tanrının birliğini kendilerine bildirdiği zaman, onun şeriatını kabul ve sözlerine uydular. Hz. İbrahim'den sonra bu bölgede peygamberlik ödevi kendisine verilen Hz. İsmail de, babası Hz. İbrahim'in tebliğ ettiği akideleri onlar arasında yaymağa devam etti fakat Hz. İsmail'den sonra uzun zaman ge-

çirice gitgide sapıtıp putlara tapar oldular. Bu sapıklık devri islâmiyetin ortaya çıkışına kadar sürüp gitti.

Bütün Arap Yarımadası halkının olduğu gibi Hicaz bölgesi Araplarının da islâmdan önceki dinî hayatları çok iptidai bir durumda idi. Onlar kendilerini çevreleyen tabiatın, insanlarınkine üstün fakat özel vasıtalarla kendi hizmetlerine alınabilen kuvvetlerle dolu olduğuna inanıyorlardı. Bu kuvvetler cinlerdi ve bu cinleri, Tanrının kızları sayıyorlardı, uçsuz bucaksız çöller, ulu dağlar bu neviden varlıklarla dolu idi. Suların buharlaşması ve havanın güneş ışığında kırılışı o kadar garip bir durum alırdı ki Araplar, âdeta cinlerin seslerini işittiklerini, onların acaip ve garip şekillerini gördüklerini sanırlardı. Cinler onlara göre insan oğulları gibi özel bir nevi teşkil eder, insanlar gibi yer yüzünde dağılırlardı; fakat onların gövdeleri insan yapısına benzemeyip, ateşten veya havadan yaratılmış kabul edilirdi. Onun için, onlar esasen insan gözüne görünmezler, ancak pek nadir hallerde görünürlerdi. Cinler, hayır ve şer işler yapmağa da muktedir sayılırlardı. Bu sebeple onların teveccühünü kazanmak, onlara saygı göstermek ve ibadet etmek icabederdi. Her cinin belirli bir yeri olduğu ve kayaları, ağaçları ve putların içini mesken yaptıkları kabul edilirdi. Her kabilenin, veya birkaç kabile topluluğunun özel bir cini, bir kayası, bir ağacı, veya bir heykelin bulunup, bunun yakınında belli bir topluluk ikamet eder ve dinî ödevi yerine getirirdi. Esasen yalnız Araplar değil, bütün samî uluslar, bu düşüncelerle ulu ağaçların, mağaraların, pınar başlarının ve büyük kaya parçalarının, ruhlarla, cinlerle meskûn olduğuna inanıyordu. Esasını kurban kesmenin teşkil ettiği bir âyin yoluyla putlar, kendilerine tapanların kabilesiyle bir kan akrabalığına dahil olurlar ve böylece de bu kabilenin koruyucusu, çoğu zaman da dip cedit olurlardı.

Aşağıda sözü geçecek olan İbn-i İshak'ın da kaydettiği gibi, her kabile kendi özel Tanrısına tapar, fakat başka kabilelerin Tanrılarının da kendi bölgelerindeki kudretini tanırdı. Tanrılarının yerleri değişmez; onlar burada, kabile göç ettiği zaman, onların yerine gelenler tarafından da aynı saygı ile sayılırlar, göç edenler yılda bir veya iki defa bayramlarda eski yerlerine gelip bu Tanrılarını ziyaret ederler. Bunlardan başka, biraz aşağıda kaydedeceğimiz gibi, bir takım kutsal yerler meselâ Mekke, Ukkaz ve daha başkaları, özel surette halkı kendilerine çekme kudretine maliktiler.

Araplar, Peygamber Hz. İ b r a h i m ' in ve onun oğlu İsmail'in dinini unuttuktan sonra putlara tapmağa başlamakla beraber kâinatın yaratıcısı ve yüce bir koruyucu olan Tanrıya da inanıyorlar ve hac zamanında onun adına telbiye ediyorlardı. Onlara göre Tanrı, insan gibi bir benli-

ğe malikti. Tanrı kâinatın, dışında olup bütün yaratıklar ona tâbi idi; bütün varlıkların yaratıcısı ve ulu hâkim olup yağmur yağdırır ve her şey onun emrindedir; böyle olmakla beraber Arapların, gerçek kulluğu öğretecek dinî başkanları olmadığı gibi Tanrıya ibadet için bir ibadethaneleri de yoktu. Arapların, Tanrıyı tanıdıklarına, Kur'an-ı Kerim tanıklık etmektedir (165).

İ b n - i İ s h a k, eserinin, İsmail oğullarının İbrahim Peygamberin dinini bırakarak putlara tapmaya başlayışlarını anlatan kısmında bu hususta şöyle diyor: Mekke, İsmail oğullarına dar gelip diğer bölgelerde bir yurt aramak için Mekke'den ayrılan herkes kutlu tapınağa (Kâbe) saygı sebebiyle oradaki taşlardan bir tanesini yanında alıp götürürdü. Mekke'den ayrılanlar, indikleri veya gittikleri yerde bu taşı bir yere koyar ve Kâbenin etrafında dolaştıkları gibi, bu taşın etrafında dolaşırlardı; bu suretle yavaş yavaş hoşlarına giden veya beğendikleri başka taşlara tapma âdeti ortaya çıktı. Bundan sonra nesiller birbirini takip etti, eski dinlerini unuttular, Hz. İbrahim ile Hz. İsmail'in dinini başka bir dinle değiştirmiş oldular, putlara taptılar ve daha önceki milletlerin düştükleri sapıklıklara düştüler. Bununla beraber azalarında tâ Hz. İbrahim zamanından beri devam edegelen bazı kalıntılar vardı ki bunlar Hz. İbrahim'in dininden olmyan bazı şeyleri bu dinle akırtırmakla beraber Kâbeye saygı göstermek, onun etrafında dolaşmak (tavaf), ona hac ve umre amaciyle gitmek Arafe ve Müzdelife dağlarında durmak, kurban kesmek üzere develer götürmek, hac ve umre zamanlarında telbiye etmek gibi Hz. İbrahim'in dini icabı olan gelenekleri yerine getirmeğe devam ettiler. Meselâ Kinane ve Kureys kabileleri telbiye sırasında: (Lebbeyke'llahumme lebbeyke, lebbeyke lâ şerike lek, illâ şerikun huve lek; temlikihu ve mâmelek = yani: sana geldik ey

(165) Bak. Kur'anı Kerim, Mü'minin sûresi 85. âyet. Bu âyette: "Onlara de ki yer yüzü ve onun üstündeki yaratıklar kimindir? Eğer bilerseniz söyleyiniz. Hemen derler ki: Yüce Tanrındır. Sen de ki: O halde siz fikr edip düşünmez misiniz? Onlara de ki: yedi göğün ve koca arş'in sahibi kimdir? Onlar hemen cevap verirler: Yüce Tanrıdır. Sen de ki: Öyle ise o Tanrıdan korkmuyor musunuz? Onlara de ki bütün eşyanın padişahlığı kimin elindedir ki istediğini himaye eder ve hiç kimse onun azabını men edemez. Eğer bilerseniz söyleyiniz. Onlar derhal cevap verirler: yüce Tanrının elindedir. De ki öyle ise niçin işfalata kapılıyorsunuz?" buyruluyor. Keza Ankebut sûresinin 63. âyetinde de "Eğer onlara, gökten yağmur yağdırıp onunla yerî ölü durumdan diriltlen (canlandıran) kimdir? diye sorsan, Tanrıdır diye cevap verirler..." deniliyor. Gene Zümer sûresinin 8. âyetinde: "İnsana bir zarar eriştiği vakit Ulu Tanrıya rücu ile ona dua eder, sonra yüce Tanrı ona o zarara karşılık nimet verdiğiinde duayı unutup halkı islâmdan men için Tanrıya ortak koşar" buyruluyor.

Tanrımız sana geldik; sana geldik ki senin bir ortağın yoktur; ancak senin hükmünde olan bir ortağın vardır; sen ona hükmedersin o ise sana hükmedemez) derler (166). Bu suretle bu iki kabile telbiyede Tanrının birliğini tanı, sonra putlarını ona ortak koşar fakat bu putları, Tanrının hükmü altında sayarlardı.. Kutlu ve yüce Tanrı, elçisi Muhammed'e Kur'anda şöyle der: (Onların çoğu Tanrıya ancak ortak koşarak inanırlar) (167). Ya bunlar hak olduğumu tanımak için ancak yaratıklarımın birini bana ortak koşarak birliğimi tanırlar. Nuh kavminin de taptıkları bir takım putları vardı. Bu putların hikâyesini kutlu ve yüce Tanrı, elçisine Kur'anda şöyle anlatıyor: "Dediler ki Tanrımızdan vazgeçmeyin Vedd (erkek şeklinde idi), Suva' (kadın şeklinde idi), Yağus (arslan şeklinde idi), Yauk (at şeklinde idi) ile Nesr (kerkelez kuşu şeklinde idi) (168) putlarını da bırakmayın dediler ve böyle diyenler nice kimseleri doğru yoldan saptırmışlardır" (169).

İsmail soyundan ve başka soylardan olan ve İsmail dinini bırakıp bu putlara taparak bu putların adlarıyla anılan Arap kabileleri şunlardır:

1 — Mudar oğlu İlyas oğlu Müdrike oğlu Hüzeyl kabilesi; bunlar Ruhât bölgesinde Suva' adlı putu benimseyip taptılar.

2 — Kudaa topluluğunun bir kolu olan Vebre oğlu Kelb kabilesi; bunlar da Dûmet ül-Cendel'de Vedd putunu benimseyip taptılar.

3 — Tay kabilesinin bir kolu olan En'um boyu ile Mezhic kabilesine mensup Cures halkı, Cures'te Yağus putunu benimseyip taptılar.

4 — Hemdan kabilesinin bir kolu olan Hayvan boyu, Yemen'de Hemdan bölgesinde Yauk putunu benimseyip taptılar.

5 — Hımyer kabilesinden Zü'l-Kûla' boyu, Hımyer bölgesinde Nesr (veya Nesir) putunu benimseyip taptılar.

6 — Havlan boyunun, Havlan bölgesinde Umyanis adında bir putları vardı (170). H a v l a n b o y u, davarlarından ve mahsullerinden bu puta bir pay ayırırlardı ve iddialarına göre bu pay, put ile Tanrı arasında

(166) İslâmdan önce telbiye, Kâbeyi tâzim, tavaf, hac, umre, Arafe ve Müzdehifede vakfeler hakkında bak. Hişam b. Kelbi (İbn-i Kelbî); Kitab ül-Asnam, Ahmed Zeki Paşa neşri, Kahire, 1914, ss. 6 v. d.

(167) Bak. Kur'an-ı Kerim, XII, 106.

(168) Bu putlar hakkında bak, Hişam b. Kelbi; Kitab ül-Asnam, ss. 10, 11. Hüzeyl b. Müdrike kabilesi Yenbu'da bulunan Suva' adlı bir puta taparlardı. Bu put kadın şeklinde idi. Bu putun sidaneti Benu Lihyanlılarda idi.

(169) Bak. Kur'an-ı Kerim, LXXI, 23.

(170) Bak. Hişam b. Kelbi; Kitab ül-Asnam, ss. 43.

ortaklıktı; fakat Tanrının payından Umyan's putunun payına düşeni bu puta verirlerdi; halbuki Umyanis'in payından Tanrının payına düşeni gene puta bırakırlardı. Bunu yapanlar Havlan boyundan e l - E d i m k o l u d u r . D e d i k l e r i n e g ö r e k u t l u v e y ü c e T a n r ı b u n l a r h a k k ı n d a ş u â y e t l e r i i n d i r m i ş t i r : (b u n l a r T a n r ı n ı n y a r a t t ı ğ ı e k i n v e d a v a r l a r d a n T a n r ı y a b i r p a y a y ı r ı r l a r , ş u T a n r ı n ı n , ş u d a o r t a k l a r ı m ı z ı n d ı r — p u t l a r ı m ı k a s t e d i y o r l a r — d e r l e r f a k a t o r t a k l a r ı i ç i n o l a n T a n r ı y a u l a ş m ı y o r , T a n r ı i ç i n a y ı r ı l a n i s e o r t a k l a r ı n a u l a ş ı y o r d u . B u n l a r n e k ö t ü h ü k ü m v e r i y o r l a r) (1 7 1) .

7 — Mudar oğlu İlyas oğlu Müdrike oğlu Huzeyme oğlu Kinane oğlu Milkân boyunun, Sa'd adında bir putu vardı. Bu put, uzun bir kaya olup bu boyun topraklarında bulunuyordu.

8 — Devs kabilesinde Humame oğlu Amr ed-Devsî'ye ait bir put vardı.

9 — Kureys kabilesi Kâbenin içinde bulunan bir kuyunun yanına bir çikilmiş bir putu benimseyip taparlardı. Bu putun adı Hubel idi, Bu put, Kâbe ve Hicaz başkanlığı Huzaelilere geçtikten sonra Huzaelilerin başkanı olan Amr b. Luhay tarafından Suriye topraklarından getirilmiştir. Söylentiye göre Amr, daha Hicaz'a puta tapıcılık girmediği bir sırada oralara gittiğinde ora halkının bir takım putlara taptığını görmüş, bu putlara niçin taptıklarını sormuş onlar da: (bunlara taparız, ne vakit yağmur istesek yağdırırlar, bir hususta yardım dilesek yardım ederler) demişler. Amr, böyle her derde deva putlardan bir tane de kabilesine götürmek üzere kendisine vermelerini rica etmiş, onlar da bu H u b e l ' i v e r m i ş l e r . A m r o n u g e t i r i p K â b e ' y e y a k ı n v e Z e m z e m k u y u s u n u n ü s t t a r a f ı n a y e r l e ş t i r m i ş v e h e r k e s i b u n a t a p m ı y a t e ş v i k e t m i ş . S ö y l e n d i ğ i n e g ö r e b u p u t k ı r m ı z ı a k i k t e n y a p ı l m ı ş v e i n s a n Ő e k l i n d e ' o l u p Ő a ğ e l i k ı r ı k i m i Ő . O n a a l t ı n d a n b i r e l t a k m ı Ő l a r v e t a p m ı y a b a Ő l a m ı Ő l a r k i o n a g ö Ő t e r d i k l e r i Ő a y ğ ı *Hacer-i Esved'e* gösterdikleri saygı kertesine varmış (172). Sonra bu Hübél putunu K u s a y , K â b e n i n i ç i n e a l m ı Ő .

10 — Gene Kureys kabilesi Zemzem kuyusunun yanında bulunan İsaf ve Naile adlarındaki iki puta taparlar ve bunların önünde kurbanlar keserlerdi. Söylendiğine göre İsaf, Bağy oğlu İ s a f a d ı n d a b i r a d a m , N a i l e d e D i k k ı z ı N a i l e (1 7 3) a d ı n d a b i r k a d ı n o l u p *Kâbe* içinde zina ettiklerinden dolayı Tanrı onları taş etmiş. Gene İbn-i İshak'ın dediğine göre (Hz. Ayşe'den naklen) İsaf ve Naile, Cürhümlüler topluluğundan bir er-

(171) Bak. Kur'an-ı Kerim, VI, 136.

(172) Bak. Hişam b. Kelbî; Kitab ül-Asnam, ss. 29 v. d.

(173) Bak. bundan önceki notta geçen eser, ss. 9. İbn-i Kelbî, bunların Cürhüm kabilesinden Ya'la oğlu İsaf ile Zeyd kızı Naile olduklarını kaydediyor.

kekle bir kadın olup Kâbe içinde zina ettikleri için Tanrı tarafından taş edilmişlerdir.

Bunlardan başka her aile bir put edinip kendi evine koyarak tapıyordu. Bir adam yola çıkmak istediği zaman hayvanına binmeden önce evindeki bu puta elini ve yüzünü sürerdi. Bu iş onun, yola çıkmadan önce en son yaptığı iş olurdu; yolculuktan döndüğü zaman da yine o puta elini yüzünü sürerdi. Bu iş de o adamın, döndükten sonra ailesini görmeden yaptığı ilk iş olurdu." (174).

2) Arapların Mekke'den başka Tapınakları:

Arapların putlardan başka, Tağut denilen tapınakları vardı. Tağutlar Kâbe'den ayrı olup Hicaz'da ve diğer yerlerde yüz kadar vardı. Araplar Kâbeye gösterdikleri gibi onlara da saygı gösterirler, etrafını tavaf ederler, önlerinde kur'a okları çekerler, hediyeler sunarlar ve kurbanlar keserlerdi. Bu tağutların da bakıcıları ve kapıcıları bulunurdu. (Sâdin ve Hâcib). Böyle olmakla beraber Kureysliler Kâbenin bütün tağutlara üstün olduğunu bilirler ve Hz. İbrahim'in mescidi olduğunu tasdik ederlerdi. Bu tağutların başlıcaları ve ait oldukları kabileler şunlardır:

El-Uzza:

Bu, Kureys kabilesiyle Kinane kabilesinin özel tağutu idi. Mekke dışında, Batn-ı Nahle denen yerde bulunuyordu. Bu tapınağın bakıcıları ve kapıcıları Beni Süleym kabilesinin Şeyban boyu'nda idi (175). Bu tapınak, Mekke feth'inden sonra Halid b. Velid tarafından tahrip edilmiştir.

Taif şehrinde ve civarında oturan Beni Sakif kabilesinin Lât adında bir tağutu vardı. Bunun, er-Rabbe adıyla da anıldığı Tac ül-Arus'ta zikrediliyor. Bu tapınağın bakıcıları (sâdin) ve kapıcıları (hâcib), Sakif kabilesinden Muattib boyunda idi (176).

El-Menat:

Menat tapınağı, Evs ve Hazrec kabileleriyle Yesrib (Medine) halkından bunların dinine bağlı olan kimselerin tapınağı idi. Bu tapınak deniz kıyısında Müşellel dağına yakın bulunan Kudeyf adlı yerde idi Hz. M u -

(174) Burada geçen putlar ve Tanrı inancı için bak. İbn-i Hişam; Sire, cilt I, ss. 80 v. d. ve İbn-i Kelbî, Kitab ül-Asnam, muhtelif yerler.

(175) Bak. İbn-i Hişam, Sire, I, 86. ve İbn-i Kelbî; Kitab ül-Asnam, ss. 18 - 27.

(176) Bak. İbn-i Hişam, Sire, I, 87. ve İbn-i Kelbî; Kitab ül-Asnam ss. 16, 17, 27, 43.

h a m m e d, Ebu Süfyan b. Harb'i Menat tapınağına gönderip yıktırdı. Başka bir söylentiye göre bu tapınağı yıkmağı gönderilen E b u S ü f - y a n değil Ali b. E b u T a l i b 'tir. (177). İranlı yazar Nasrullah Felsefi, bunun Hindistan'daki Sumenat putu ile aynı olduğunu, L â t ve U z z a ile birlikte Kâbenin içinde bulunduğunu, Hz. Muhammed diğer putları kırdığı zaman bu Menat'a tapanların, bunu ortadan kaldırıp deniz yoluyla Hindistan'daki *Gücerat*'a götürdüklerini ve orada insan şeklinde olan bu Menat için bir tapınak yaparak onu rengârenk cevahirle süslediklerini ve putun kendi kendine denizden geçip buraya geldiği haberini yaydıklarını bu hususta hiç bir kaynak zikretmeden kaydediyor (178).

Zülhalasa Tapınağı:

Devs, Has'am ve Becile kabileleri ile bunların yurdu olan *Tebale* bölgesinde yaşayan Arapların tapınağı idi. İbn-i Hişam bunun önünde kur'a okları çekildiğini bir misalle zikrediyor (179).

Fels Tapınağı:

Tay kabilesi ile *Selma* ve *Aca* dağlarında oturan bu kabileye bağlı olan kimselerin taptıkları tapınaktı. Söylendiğine göre Hz. M u h a m m e d, A l i b. E b u T a l i b 'i buraya gönderip bu tapınağı yıktırmış. Hz. Ali tapınağın içinde, birine er-Resub öbürüne el-Mihzen denen iki kılıç bulmuş ve bunları Hz. Muhammed'e getirmiş, o da onları Ali'ye hediye etmiş (180).

Himyer kabilesi ile Yemen halkının, San'ada, R i a m adlı bir tapınakları vardı. Onlar bu yapının yanında kurban keserler, yapının içinden kendilerine seslenen birinin sesini duyarlardı. Yemen hükümdarı T u b -

(177) Bak. İbn-i Hişam, Sire, I, 88. ve İbn-i Kelbi; Kitab ül-Asnam, ss. 13 - 15, 27.

(178) Bak. Nasrullah Felsefi, Heşt Makale, Tahran, 1330 H. ş. ss. 9. Bu hususta en eski kaynaklar olan İbn-i Hişam ve İbn-i Kelbi'nin eserlerinin verdikleri ve yazarın sözlerinin aksine olarak bu putların Kâbe içinde değil başka başka yerlerde olduklarına dair bilgi onun bu husustaki incelemesinin sathiliğini gösterir. Menat putunun Hindistan'a götürülüşü hakkındaki rivayet için de hiç bir delil zikretmiyor. Böyle önemli bir konu hakkında delilsiz ve mesnetsiz hüküm verilmesi kanaatimizce bir kıymet ifade etmez.

(179) Bak. İbn-i Hişam, Sire, I, 89. ve İbn-i Kelbi, Kitab ül-Asnam, ss. 34 - 36, 47.

(180) Bak. İbn-i Hişam, Sire, I, 89. İbn-i Kelbi, Kitab ül-Asnam, ss. 15, 59, 61.

ba'ın izniyle iki Yahudi hahamı eski devirde bu tapınağın içinden bir kara köpek çıkarıp kesmişler sonra yapıyı da yıkmışlar.

Ruda' Tapınağı:

Bu, Temim oğlu Zeydumenat oğlu Sa'd oğlu Kâab oğlu Rebia kabilesine ait bir tapınaktı. İslâmi devirde Sa'd oğlu Kâab oğlu Rebia oğlu Şair Mustavgyr bu tapınağı yıkmıştır (181).

Zülkâabat Tapınağı:

Bu, Sendad mevkiinde bulunan ve Vâil oğulları, Bekr ve Taglib kabileleri ile İyad kabilesi'nin tapınağı idi (182).

Araplar bu tağutların bazısını hem tapınak hem birer Tanrı gibi telâkki ediyorlardı. Hz. Muhammed'in peygamberlikle görevlendirildiği sıralarda doğan Ebu Reca Umran el-Utaridî'den naklen Darîmî'nin "Müsned" inde kaydettiği şu ifade Arap puta tapıcılığının çok düşük bir durumda olduğunu gösteriyor. Ebu Reca şöyle demiş: "Biz taşlara tapardık. Düzgünce bir taş bulduğumuzda eskisini atıp ona tapardık. Taş bulamadığımız zaman bir tarafa kum yığar, sütlü bir deveyi o yığının üstüne oturtur sütünü oraya sağlar orada kaldığımız müddetçe ona tapardık." Başka bir rivayetinde yine o "toprağı koyun sütü ile karıştırarak ondan bir put yapardık" demiş (183).

Yukarıda kaydettiğimiz tapınaklardan her biri hem bir dinî ziyaret merkezi hem de ticaret merkezi idi; bu itibarla az çok Kâbeye rekabet ediyorlardı. Bilhassa Taif tapınağı ile Yemen'de bulunan ve Arapların "Yemen Kâbesi" dedikleri tapınak gerek dinî gerek ticarî bakımdan Kâbeye rakib idiler. Esasen Habeşlilerin Kâbeyi yıkmak üzere Mekke üzerine yürüdükleri sırada bazı Arap kabilelerinin memnun oluşlarının hattâ Taiflilerin Ebu Rıgal adında bir kılavuzu Habeşlilerin yanına katmalarının sebebi bu idi (184). Habeşliler de aynı maksatla Yemen'de *Kulleys* adında bir tapınak yapmışlardı (185).

(181) Bak. İbn-i Hişam, Sire, I, 28, 89. İbn-i Kelbî, Kitab ül-Asnam, ss. 11 - 13.

(182) Bak. İbn-i Hişam, Sire, I, 90. İbn-i Kelbî, Kitab ül-Asnam, ss. 30.

(183) Bak. İbn-i Hişam, Sire, I, 91.

(184) Bak. R. Dozy, Tarih-i İslâmiyet, c. I, ss. 21.

(185) Bu Hicaz bölgesi ilâhlarının eski Güney Arabistan halkı dinindeki putlar ve ilâhlarla benzerliği için bu kitapta 31. sahifedeki Güney Arabistan devletlerinde din kısmına bakınız.

Araplar bir sürü putlara ve tapınaklara tapmakla beraber bunlara karşı duydukları saygı tam ve kesin değildi. İşlerine geldiği ve duaları tesadüfen isteklerine uygun şekilde sonuçlandığı zamanda memnun olurlar, isteklerine uygun çıkmadığı zamanlarda onlara hakaret, hattâ küfrederlerdi. İbn-i İshak, ünlü eserinde bu hususta bir çok misal vermektedir. Onların bu putlara salt saygı göstermemelerinin sebebi, kendilerinin, bu putlardan başka Hz. İbrahim'in tanıdığı ve onların cedlerine tanıttığı gerçek Tanrıya inanmalarındır. Meselâ Namad oğlu Şair M a l i k e l - H e m ' d a n î, Yauk putu hakkında şu beyti söylemiştir: "Bu dünyada Tanrı kimine iyilik, kimine kötülük eder; Yeuk ise ne iyilik ne de kötülük yapabilir" (186).

Mudar oğlu İlyas oğlu Müdrike oğlu Huzeyme oğlu Kinane oğlu Milkân boyunun, Sa'd adında bir putları vardı. Bu put uzun bir kaya olup bu boyun topraklarında bulunuyordu. Bir gün bu boydan birisi bu puttan bereket dilemek üzere besili develerini bu Sa'd putunun önüne getirmiş, develer çok besili olup binek develeri değilmiş. Bu putun üzerine, kurban edilen hayvanların kanları akıtılırdı. Develer putu, üzerine kan sürülmüş bir durumda görünce ürküp etrafa dağılmışlar. Milkân boyundan olan develerin sahibi bu duruma sinirlenerek yerden bir taş alıp puta doğru fırlatmış ve "Allâh belânı versin, develerimi ürkütüp dağıttın" deyip develerin ardından giderek onları toplamış ve develer bir araya toplandığı zaman da şu beytleri söylemiş: "Sa'd'ın yanına, bizi bir araya toplansın diye geldik fakat Sa'd ne iyiliğe ne de kötülüğe yarıyan, çölün ortasına atılmış bir kaya parçasından başka bir şey değildir" (187) .

Mekke ile Yemen arasında *Tebale* adlı yerde bulunan ve sidaneti Bâhile b. A'sur'dan Beni Umame kolunda olan Zulhalasa tapınağına, bir gün babasının öldürülmesinden dolayı öğ alma isteğinde bulunan biri gidip fal oku çektirdi (188). Çıkan okta öğ alması menediliyordu. Üç defa kur'a işini tekrar ettirdi hep aynı cevabı aldı. Sonunda, okları eline alıp kaya şek-

(186) Bu Kulleys tapınağı hakkında bak. İbn-i Kelbi, Kitab ül-Asnam, ss. 46, 47. Tapınağın şekli ve cesameti hakkında tafsilât için bak. Eyub Sabri, Mir'at-ı Mekke, ss. 468.

(187) Bak. İbn-i Hişam, Sire, I, 81.

(188) Bak. İbn-i Hişam, Sire, cilt I, ss. 83. İbn-i Kelbi, Kitab ül-Asnam, ss. 37.

linde olan putun üstüne fırlattı ve "Ey sefil! Senin baban öldürülseydi öcünü almaktan beni alakomazdın ya" diye bağırdı (189).

Keza Beni Hanife kabilesi, un, hurma ve süttten, kendileri için bir put yapmışlardı. Buna uzun müddet taptıktan sonra bir kıtlık sırasında onu yediler. Bunun üzerine "Araplar arasında Beni Hanife kadar putlarından faydalanan olmadı" sözü, ata sözü haline gelmiştir.

Arapların putları Tanrıdan daha kudretsiz görüşleri, Tanrı ve putlar adına ayırdıkları hisselerin dağıtımında da göze çarpar: Kâhinler, toprak ürünleriyle hayvanların bir kısmını güya Tanrı ile putları arasında bölüştürürler ve çoğu zaman putların, daha doğrusu kendilerinin (kâhinlerin) hak ve menfaatlarını Tanrı hakkına üstün tutarlardı. Meselâ ekinlerinin arasına bir çizgi çekip, bu, yüce Tanrının, bu da putlarımızın hissesidir; derlerdi. Hayvanları da böyle bölüştürürlerdi. Tanrının hissesine düşeni yoksullara ve konuklara, putun hissesini, puthaneye hizmet edenlere tahsis ederlerdi. Şayet ilerde Tanrı hissesi daha verimli ve fazla olursa onu putun hissesi ile değiştirirler, putun hissesi fazla olursa dokunmazlardı. Putun hissesinde ziyan ve eksilme olursa Tanrı hissesinden alıp tamamlarlar ve "Tanrı zengindir, ihtiyacı yoktur, putumuz ise fakir ve muhtaçtır" derlerdi (190).

(189) Bu hikâyeyi, R. Dozy de, Tarih-i İslâmiyet adlı eserinde naklediyor. Bak. Abdullah Cevdet (Karlıdağ) ter. ss. 22 v. d. Zulhalasa tapınağı hakkında bak. İbn-i Kelbî, Kitab ül-Asnam, ss. 34 v. d.

Araplar bir puttan bir arzuları olduğu veya dua edecekleri zaman puta kurban veya para takdim ederlerdi. Tabii bu verilen şeyleri sonra o putun bakıcıları alırdı. Meselâ biri bir husus için puta bir koyun adasa o iş olduktan sonra koyun yerine, kıymetçe daha düşük olan bir geyik kurban eder ve "bir taş parçası öyle şeylerin farkına varmaz" derlerdi. Kâbenin içinde bulunan ve önünde kur'a oku çekilen, Kureyşlilerin en büyük putu Hübel için bu adak bazı işler için muayyendi. Meselâ Araplar bir çocuğu sünnet etmek, birinin nikâhını kıymak, bir ölüyü gömmek, birinin soyundan şüphe edip bunu belirtmek istedikleri zaman ona, yüz dirhem para ile bir genç deve sunarlardı. Bak. İbn-i Hişam, Sire, c. I, ss. 161 ve L. Kaetano, İslâm Tarihi, H. Cahit (Yalçın) ter. C. I, ss. 217.

(190) Bak. Mahmud Es'ad, Tarih-i Din-i İslâm, Medhal. ss. 547. Bu hususa Kur'an-ı Kerim'de de işaret edilmektedir. Bak. VI, 136. Bu âyette şöyle buyruluyor: "Yüce Tanrının yarattığı ekinden ve hayvanlardan hisseler tayin ederler. İnançlarına göre — Bu yüce Tanrının, bu da ona ortak saydığımız putların hissesidir — derler; bu hisseler zaman icabı eksiklik veya fazlalık gelse, putlarının fazla olan hissesinden yüce Tanrı için sarf etmezler amma Tanrının fazla olan hissesinden putlarına sarfederler ve böylece fena hükmetmiş olurlar."

4) Kâbe ve Kâbeye saygı ile ilgili görevler:

Kâbe'nin, yüce Tanrının emriyle Hz. İ b r a h i m ve oğlu Hz. İ s m a i l tarafından yapıldığını ve Tanrının evi olarak, Hz. İbrahim'in halka tebliğ ettiği dinî kaideler arasında tavaf ve ziyaret edildiğini, sonraları Hicaz halkının Hz. İbrahim'in dinini unutarak puta tapıcılığa sapmalarına rağmen bu ziyaretin Hz. Muhammed devrine kadar devam ettiğini daha evvel tafsilâtı ile görmüştük. Bu ziyaret islâmiyetin ortaya çıkışı sırasında puta tapıcılık âdetleri ile ilk şeklini kaybetmiş, içi putlarla doldurulmuş olan *Kâbe*, hicretin sekizinci yılında (M. 630) Mekke'nin, Hz. Peygamber tarafından fethi üzerine putlardan temizlenmiş ve ziyaret usullerinde değişiklikler yapılmıştı.

Bilhassa eski zamanlarda Hicaz ve Mekke halkının Kâbeye büyük önem verişlerinin sebebi, buranın hac mevsimlerindeki ticarî durumu idi. Hac ve ticaret için Arap Yarımadasının bir çok yerlerinden bir sürü halkın Mekke'ye ve yakınlarına üşüşmeleri Mekke'lileri yarımada halkının, imtiyazlı ve âdil saymalarına sebep oluyordu. Kureysliler şehir hayatı yaşamakta ve ticaretle meşgul bulunmakta idiler. Ticaret vasıta ve kaynaklarından biri, güneye (Yemen'e) ve kuzeye (Suriye'ye), Bahreyn bölgesine ve İrana sevkettikleri ve bazan mallarını 2500 devenin taşıdığı ticaret kervanlarından elde ettikleri kâr olmakla beraber, ondan daha az önemli olmıyan bir başkası da, yılın belirli zamanlarında Kâbeyi ziyarete gelen hacılar dolayısıyla hasıl olan gelirdi. Bunun için hacılara kolaylık göstermek ve onların hacca ilgilerini arttırmak gerekiyordu. Cahiliye çağı denen islâmiyetten önceki zamanlarda, haram aylarında (Zilkade, zilhicce, muharrem ve recep ayları) (191) Ukkaz, Zü'l-Mecaz ve Mecenne'de panayırlar kurulurdu. Arapların, bunlardan başka, Dûmet ül-Cendel, Taif, Bosra vesaire gibi, ticaret mallarının alınıp satıldığı meşhur pazar yerleri de olmakla beraber daha yaygın, kalabalık ve uzun süreli olanı Ukkaz'daki idi. Bu umumî pazara halk, her taraftan koşup gelerek hurma ağaçlarının gölgelerinde çadırlar kurup alış veriş ederlerdi. Halkın bu panayıra ve hacca fazla ilgi duymasını temin ve teşvik maksadiyle şiire, güzel ve dokunaklı söz söyle-

(191) Haram ayları bu dört ay olmakla beraber Mürre boyuna karşı sekiz ay olarak tanınmıştı ki onların bu hakkına "el-Besl" denirdi. Söylendiğine göre "el-Besl", savaş edilmemesi gereken sekiz aydır. Bu hak bütün Araplar arasında her yıl ancak bu kabileyeye karşı tanınırdı. Bütün Araplar Mürre boyunun bu haklarını tanırlar, inkâr etmezler ve bozmazlardı. Mürreliler bu hakka dayanarak bu sekiz aylık süre içinde hiç bir şeyden çekinmiyerek Araplar arasında istedikleri yere g'derlerdi. Bak. İbn-i Hişam, Sire, c. I. ss. 107.

meğe (hitabet) vesair insan kaabiliyetlerini ortaya çıkarmağa, hattâ dâva ve şikâyetlerin görülmesine mahsus yerler ve bunlara bakacak hakemler ve hâkimler tayin edilirdi ki bir taraftan alış veriş edilirken diğer taraftan şiirler, nutuklar söylenir ve bunların en iyileri halka duyurulur, esiri olanlar onu kurtarmağa, şikâyeti olanlar hallettirmeğe çalışırdı. Arap edebiyatında yedi askı adıyla anılan meşhur kasidelerin, bu panayırlarda beğenilerek ün aldıkları söylenir. Bu panayırlara gidiliş sırası ve bunların süreleri şöyle idi: Her sene zilkade ayının başında U k k a z p a n a - y ı r ı kurulur, yirmi gün devam ederdi (192). Halk yarımadanın her tarafından hattâ bazan İran ve Bizans'tan buraya akın akın gelir, mallarını satar, ihtiyaçlarını satın alırdı. Buradan 20 zilkadede Macenne panayırına gidilirdi. Bu panayır 20 zilkadeden 30 zilkadeye kadar on gün sürer, bu M e c e n n e p a n a y ı r ı da sona erdikten sonra Zülmeceaz panayırına gidilir, burada zilhicce ayının başından onuna kadar kalınır, on zilhiccede Mekke'de toplanılır, Kâbe tavaf edilir ve hac ödevi yerine getirilirdi.

Bu suretle panayırlar bittiken sonra Mekke'ye gelen hacılara hac ettirmek yani hacca başlamak üzere *Müzdelife*'den inme iznini vermek, haram aylarını ve hac zamanlarını tayin etmek, hacılara yiyecek ve su temini ve Kâbenin anahtarlarını üzerinde taşıma ödevleri çok eskidenberi büyük önem taşımış ve bu ödevleri ele geçirmek, kavgalı tartışmalara sebep olmuştur.

Araplar cahiliye çağında, yılın dört ay süren haram aylarında savaş ve kavga etmeden kendi işleri ile veya ticaretle uğraşırlardı. Bu kural İbrahim ve İsmail Peygamberlerin şeriatları iktizasındandı. Onlar böylece, bilhassa zilkade ayı başından safer ayı başına kadar üç ay sürekli olarak savaşız, kavgasız ve çapulsuz durmağa tahammül edemiyorlardı. Bu durumun farkına varan, Kinane kabilesinden K a l e m m e s adında biri bir hac mevsiminde devesine binip halka "Ey Araplar! Tanrınız bu senenin muharrem ayını size helâl edip onun haramlığını safer ayına bıraktı." yollu bir hutbe okudu. Halkta, sevinç ve bu fikri kabul eden bir istek gördüğünden ertesi yıl hac mevsiminde gene hitabet kürsüsüne çıkıp, Tanrının, muharrem ayının haramlığını safer ayına aktardığını yani, mu-

(192) Ukkaz panayırının Fil olayından onbeş yıl sonra kurulmaya başlandığı söylenmekte ise de gerçekte çok daha evvel başlamış olmalıdır. Bu panayır hicretin 129. (M. 746 - 747) yılına kadar devam etmiştir. Hicri 129 yılında Mekke'ye karşı ayaklanan Muhtar b. Avf'ın yordakçıları Ukkazı tahrip ettiler. Bak, Mehmet Fehmi, Tarih-i Edebiyat-ı Arap, İstanbul, 1332, ss. 93.

harrem ayının helâl, safer ayının haram olduğunu bildirdi; onun bu teklifi, orada bulunan bütün Araplarca kabul edildi. Böylece K a l e m m e s, her yılın hac mevsiminde hitabet kürsüsüne çıkarak istediği ayın haramlığını istediği aya bırakmayı âdet edindi. Bundan sonra harâm aylarının yerlerini değiştiren kimselere, geciktiren ve artıran kimseler anlamına gelmek üzere "Neseeler" dendi. Bu ödevi, Kalemme lâkabıyla anılan Huzeife'den sonra, oğlu A b b a d yerine getirdi; Abbad'dan sonra bunun oğlu K a l a ' ; bundan sonra Kala' oğlu U m e y y e ; Umeyye'den sonra Umeyye oğlu A v f ; Avf'dan sonra Avf'ın oğlu E b u S ü - m a m e C ü n â d e yerine getirdi ki bu adam Neseelerin sonuncusudur; islâm dini bunun zamanında ortaya çıktı (193).

Cahiliye çağında bu harâm aylarının yerlerini değiştirme işinden başka, bir de, hac mevsiminin değişmez, ılık ve meyvelerin bol olduğu bir zamana denk getirilmesi ve hiç değiştirilmeden hep bu zamanda yapılması teşebbüsü vardır. Bu, gök aylarına göre hesaplanan yılın, güneş yılına çevrilmesi demek oluyordu. Bu iş için her kabileden bir kişi seçilip görevlendirildi. Bunlar, hac mevsimini sabit ve uygun bir zamana koydular; fakat gök aylarına göre hesaplanan yıl, güneş yılından oniki gün kadar eksik geldiğinden hac mevsimleri gittikçe harâm aylarının dışındaki aylara denk gelmeğe başladı. Bu defa halk arasında kullanılan gök ayı yılını güneş yılına uydurmak için, bazan iki bazan üç yılda bir, Arapların kullandığı gök aylarına bir ay ekleyip yılı, on üç ay hesap eder oldular. Bu karma karışık durum, Hz. M u h a m m e d ' in islâm dinini tebliğ etmeğe başladığı zamanlara kadar sürdü. Bu âdet, Hz. Peygamberin vedâ haccı sırasında, az önce nâzil olan iki âyet hükmüne göre eskî şekline, yani on'ki aylık gök ayı yılına göre hesaplanması şekline döndürüldü (194).

Haram aylarının yerlerinin değiştirilmesi ve hac mevsiminin sabit bir zamana alınması olayından başka bir de hacca başlama izni verme ve H u m s l ü l e r (imtiyazlı bir gurup) meselesi vardı. Panayır yerlerindeki işler bittikten sonra hac yapmak için Mekke bölgesine gelindiğinde hacca başlamak iznini almak da ayrı bir müşkülâtı. Bu izni, Kudaa kabilesinden biri verirdi. Bu kabileden, Arafat dağından hacca başlama iznini ilk defa vermeğe başlayan adam: Mudar oğlu İlyas oğlu Tâbiha oğlu Udd oğlu Murr oğlu Gavs idi. G a v s ' tan sonra onun soyundan gelenler bu ödevi üzerlerine aldılar. Böylece Gavs ile onun soyundan gelenlere Sûfeliler lâkabı verilmişti. Bu Murr oğlu Gavs'ın hacca başlama iznini verme öde-

(193) Bak. İbn-i Hişam, Sîre, c. I, ss. 45 - 46.

(194) Bak. Kur'an-ı Kerim, Tevbe sûresi, 37 - 38. âyetler.

vini üzerine alması şöyle olmuştur: Gavs'ın anası, Cürhümlülere kabilesinden bir kadındı. Çocuğu olmuyordu; bunun için, bir oğlu olursa onu köle olarak hizmet etmek için Kâbe'ye bağışlayacağını Tanrıya adadı. Kadın bundan sonra Gavs'ı doğurdu. Gavs büyüdüktan sonra dayıları olan C ü r h ü m k a b i l e s i 'nin hâkimiyeti sırasında Kâbeye hizmet etti; sonra Kâbedeki bu durumuna dayanarak halka, Arafat dağından hacca başlama iznini verme ödevini üzerine aldı. Soyundan gelenler, dölllerinden kimse kalmayınca kadar bu işe devam ettiler (195).

Söylendiğine göre M u r r o ğ l u G a v s, halka, hacca başlama iznini verdiği zamanlar şu sözleri söylemiş: "Ey Tanrım! Ben ancak bir geleneğe uyuyorum. Bir günahım varsa bunun sorumluluğu Kudaa kabilesine düşer" bu ibare bize bu ödevin, daha önce de mevcut olduğunu anlatıyor.

Gavs soyundan gelen Sûfeliler halka, Arafat dağından hacca başlama iznini verirler, Mina tepesinden aşağıya inmeğe de müsaade ederlerdi. Mina tepesinden aşağıya inme günü geldiği zaman halk taş atmak için toplanır, Sûfelilerden biri evvelâ taşlamağa başlar sonra halk da onun arkasından taşlardı. Sûfeli kimse başlamadan, hiç kimse başlayamazdı. İvedi davranmak isteyen bazı iş sahipleri o Sûfeliye gelip "haydi kalk taşla da biz de taşhıyalım" derler, o ise "hayır, güneş batmaya yüz tutmadan bu işi yapamam" derdi; fakat ivedi davranmak isteyen iş sahipleri onun ardını bırakmazlar ve kendisini harekete getirmek için onu taşhıyarak "kahrolasıcak kalk da taşlamıya başla" derler, Sûfeli kimse ise onların bu sözlerine aldırmış etmezdi. Güneş batmaya yüz tuttuğu zaman kalkar, taşlamaya başlar, halk da arkasından taşlardı.

Halk bu taşlama işini bitirip Mina tepesinden aşağı inmek istedikleri zaman Sûfeliler vadinin iki tarafını tutup onların inmelerine müsaade etmezlerdi. Bu sırada "Ey Sâfeliler! İzin verin de inelim" sesleri duyulur, kütün Sûfeliler vadiden geçmeden hiç bir kimse geçemezdi. Sûfeliler geçip gittikten sonra yol açık kalır, halk da arkalarından giderdi.

Sûfeliler, soyları sona erinceye kadar bu ödevi yerine getirmeye devam ettiler. Onlardan sonra soy yakınlığı dolayısıyla Temim oğlu Zeydumenat oğlu Sa'd boyu bu ödevi üzerine aldı. Bu ödevi bu boydan Şicne oğlu Hâris oğlu Safvan ailesi yerine getirdi. Safvan'dan, oğlu Kerib'e geçti ki bunun zamanında islâmiyet ortaya çıktı (196).

(195) Bak. İbn-i Hişam, c. I, ss. 125.

(196) Bak. İbn-i Hişam, Sire, c. I, ss. 125 - 127

Müzdelifeden inme iznini de bir başka kabile, *Advan kabilesi* verirdi. Advan kabilesi bu ödevi babadan oğula aktarırdı. Bunların sonuncusu, Ebu Seyyare lâkabiyle anılan *Âzel oğlu Umeyle'* -dir ki islâmiyet bunun zamanında tebliğ edilmiştir (197).

Humslüler meselesine gelince: Bu da fil olayından yani Habeşlilerin Mekke'ye saldırılarından önce veya o sıralarda ortaya çıkmış bir bid'attir. Bunu Kureyş kabilesi ortaya atmıştır. O zaman Kureyşliler kendi kendilerine "Biz Hz. İbrahim'in soyundan gelen, kutlu yerin halkı olan, Kâbeye hizmet eden ve onu koruyan, Mekke'de barınan kimseleriz. Bunun için hiç bir Arap kabilesi, bizim hak ettiğimiz bu şeref mertebesine ulaşamaz. Araplar bize tanıdıkları hakları başka hiç bir kabileye tanımazlar. Bundan dolayı haram bölgesine gösterdiğimiz saygıyı bu bölge dışındaki hiç bir yere göstermiyelim; çünkü eğer böyle yapmazsak Araplar bizim saygılı durumumuzu küçümserler" dediler.

İşte bu düşünceden dolayı Kureyşliler, Arafat dağında durmayı (vakfe) ve oradan hacca başlamak üzere inme âdetini bıraktılar. Halbuki onlar bu âdetlerin de hac şartlarından ve Hz. İbrahim'in dini iktizasından olduğunu bilirlerdi. Kureyşliler daha sonra bu hakları, kendi soylarından olan Kinane, Huzae ve Âmir boylarına da tanıdılar.

İbn-i İshak' ın bildirdiğine göre Kureyşliler daha sonra bu konuda hakları olmıyan bir takım hükümler ortaya attılar; meselâ dediler ki onlar, Humslüler ihramda bulunmakta iken çökelek ve kızarmış yağ yememelidirler. İhramda buldukları müddetçe yünden yapılmış çadırlara girmemelidirler. Eğer güneşin sicağından korunmak isterlerse ancak deriden yapılmış çadırlar altında barınmalıdırlar. Kureyşliler bu konuda daha ileri gidip şöyle dediler: Hac veya umre maksadiyle haram bölge dışından gelenler, bu bölgeden haram bölgesine yanlarında getirdikleri yemekleri yememelidirler. Bunlar Kâbe etrafında ilk tavaflarını ancak *Humülülül* den alıp giyecekleri elbiselerle yapabilirler. Bu elbiseleri elde edemedikleri takdirde Kâbe etrafında çıplak tavaf etmelidirler; şu kadar ki bunlardan bir adam veya bir kadın *Kâbe* etrafında çıplak tavaf etmekten çekinir ve Humslülere ait elbiselerden tedarik edemezse Haram bölgesi dışından getirdikleri elbiselerle tavaf debilirler fakat bu halde, tavafı bitirdikten sonra bu elbiseleri soyunup atmalılar, bir daha da hiç giymemelidirler. Bu halde ne bu elbiseyi giyen ne de başkası hiç bir zaman bu elbiselere el süremez. Araplar, bu şekilde çıkarılıp atılan elbiselere, atılmış anlamına gelmek üzere "leka" adını verirlerdi. Kureyşliler bütün Arapları bu

(197) Bak. İbn-i Hişam, Sîre, c. I, ss. 128.

hükümlere uymaya zorladılar, onlar da buna boyun eğdiler. Böylece bazı Araplar Arafatta durur, hacca başlamak üzere oradan aşağıya iner ve *Kâbe* etrafında çıplak tavaf ederlerdi. Kadınlar ise bütün elbiselerini çıkarır, üzerlerinde yalnız, yukarıdan aşağı yırtmaçlı olan bir gömlek bulunduğu halde tavaf ederlerdi (198). Tanrı elçisi Hz. M u h a m m e d, Tanrı tarafından gönderilinceye kadar Kureyşliler bu durumu devam ettirdiler (199).

C. KÂBE VE MEKKE İDARESİYLE İLGİLİ BAZI ÖDEVLER:

Burada, Mekke'de oturan Kureyş kabilelerinin elinde bulunan ve Kâbe'yi ziyaret için gelen hacılarla da ilgili bazı ödevlere kısaca işaret etmek istiyorum:

a) *Sidanet*:

Kâbenin perdedarlığı, anahtar muhafızlığı veya hâciblik ödevi olup, bu ödevi üzerinde bulunduran, en yüksek makama erişmiş sayılırdı. Kusay'dan önce ve sonra, bu ödevin ele geçirilmesi hususundaki tartışmaları yukarılarda belirtmiştik (200). K u s a y bu ödevi, Liva, Sikaye ve Rifade ödevleriyle birlikte oğlu A b d ü d d a r ' a bırakmış, Abdüddar'ın da ölümü üzerine Kusay oğlu Abdümenaf'ın oğulları A b d ü ş e m s, H a ş i m, M u t t a l i b ve N e v f e l bu ödevleri Abdüddar oğullarının elinden almak istemişler, bu yüzden aralarında kavgalar çıkmış ve sonra bir anlaşmaya ve uzlaşmaya varmışlardı. İşte bu uzlaşma gereğince *Sidanet* ödevi Abdüddar oğullarına verilmiştir ki islâmiyetin ortaya çıkışına kadar bunların elinde kalmış M. 630 yılında Mekke'nin ele geçirilişinde Hz. Peygamber Kâbe anahtarlarını gene Abdüddar oğullarına (Osman b. Talha'ya) vermiştir (201). Abdüddar oğullarından Kâbe anahtarlarını elinde

(198) Bu şekilde elbise temin edemiyerek Kâbe etrafında tavaf eden bir Arap kadını bu hususta şu beyti söylemiştir: "Bugün mahrem yerlerimin hepsi veya bir kısmı görünecektir; fakat bu görünecek kısmı kimseye dokundurmayacağım" bak. İbn-i Hişam, Sîre. c. I, ss. 215.

(199) Bak. İbn-i Hişam, Sîre, c. I, ss. 211 - 216.

(200) Bak. bu kitabta ss.

(201) Bu olay üzerine Kusay Kâbe anahtarlarını oğlu Abdüddar'a vermiş, Abdüddar'ın ölümünde Osman b. Abdüddar'a Osman b. Abdüddar'dan sonra evlâdlarına ve nihayet Abdüluzza b. Abdüddar'a, bunun da ölümünde çocuklarına ve torunlarına geçmiştir. Mekke fethinde Hz. Peygamber, cahiliye devrinden kalma bütün hizmetleri kaldırmış yalnız Kâbe anahtarları muhafızlığı (*Sidanet*) ödevi ile *Sikayet-i Zemzem* ödevini bırakmış, bunlardan *Sikayet* ödevini, eskidenberi üzerinde tutan amcası Hz. Abbas'a Kâbe anahtarlarını da gene eskidenberi üzerlerinde tutan Abdüddar oğullarından Osman b. Talha'ya teslim etmiştir ki Osman, Medine'ye göç etmekle anahtarlar, Osman'ın amcasının oğlu olan Şeybe b. Osman'ın eline geçmiş, son zamanlara kadar bunun soyunda kalmıştır.

bulunduran zat, hac, umre veya ziyaret için gelenlere Kâbeyi açardı (202).

b) Sikayet:

Bu ödev, cahil'ye çağında Mekke'ye gelen hacılara içecek tatlı su tedarikine mahsus bir şeydi. C ü r h ü m l ü l e r tarafından gömülüp yeri kaybolmuş olan *Zemzem kuyusu*, Ş e y b e (Abdülmuttalib) tarafından bulunup yeniden kazılıncaya kadar, Sikayet ödevini üzerinde bulunduranlar uzak yerlerden içme suyu getirip onu, hurma ve kuru üzüm gibi şeylerle karıştırarak hacılara şerbet gibi sunarlardı. Cahiliye çağının sonlarında A b d ü m e n a f o ğ l u A b d ü Ő e m s ' i n *Zitaviy* (bugün Zahir adıyla anılan yer)'de, Abdümenaf o ğ l u H a Ő i m ' i n Ő i ' b - i E b u T a l i b d e n e n y e r d e , A b d ü m e n a f o ğ l u N e v f e l o ğ l u A d i y o ğ l u M u t ' i m ' i n *Mesfele*'de kazdırdıkları kuyularla A b d ü Ő e m s o ğ l u Ü m e y y e ' n i n , B e n u E s e d b . A b d ü l ' u z z a ' n ı n , B e n u S e h m ' i n , K â a b o ğ l u M ü r r e ' n i n v e B e n i K i l a b b . M ü r r e ' n i n k e n d i Ő a h ı s l a r ı i ç i n , k a z d ı r d ı k l a r ı k u y u l a r d a n b a Ő k a M e k k e ' d e k u y u o l m a d ı ğ ı n d a n

(202) Kâbenin İslâmiyetten önce Muharrem ayının onuncu günü açıldığı ma-lûm olmakla beraber bundan başka yılın di ğ e r a y l a r ı n d a v e g ü n l e r i n d e d e a ç ı l ı p a ç ı l m a d ı ğ ı n ı , a ç ı l ı Ő ı n d a n a Ő ı l b i r m e r a s ı m l e z i y a r e t e d i l d i ğ i n i s a r i h o l a r a k b i l m i - y o r u z . B u r a d a d i n i b i r m e r a s ı m v e m a k s a d ı k a s t e d i y o r u z , y o k s a K â b e M e k k e l i l e - r e h e r z a m a n a ç ı k t ı . İ Ő l â m i y e t i n o r t a y a ç ı k ı Ő ı s ı r a s ı n d a H z . M u h a m m e d ' i n y a l n ı z o l a r a k v e y a a Ő a b ı y l e K â b e y e g ı r ı p n a m a z k ı l ı y o r d u . İ Ő l â m i d e v ı r d e , b i l h a s s a O s - m a n l ı i d a r e s i n d e i k e n K â b e n i n d i n i m e r a s ı m i ç i n a ç ı l ı Ő z z a m a n l a r ı v e â d a b ı t e f e r - r u a t ı y l e t e s b i t e d i l m i Ő t i r . B u n a g ö r e K â b e , 1 — M u h a r r e m a y ı n ı n 10 . g ü n ü ; 2 — R e b ı y ü l e v v e l a y ı n ı n 12 . g ü n ü ; 3 — R e c e b a y ı n ı n 15 . g ü n ü ; 4 — Ő a b a n a y ı n ı n 27 . g ü n ü ; 5 — R a m a z a n a y ı n ı n i l k C u m a g ü n ü ; 6 — R a m a z a n a y ı n ı n 27 . g ü n ü ; 7 — Z i l k a d e a y ı n ı n 15 . g ü n ü ; 8 — G e n e Z i l k a d e a y ı n ı n 27 . g ü n ü ; 9 — Z i l h ı c c e a y ı n ı n 10 . g ü n ü o l m a k ü z e r e y ı l d a d o k u z d e f a v e h e r d e f a s ı n d a , b ı r ı n c i g ü n e r k e k l e r i n z i y a r e t i i ç i n , i k ı n c i g ü n k a d ı n l a r ı n z i y a r e t i i ç i n ü ç e r s a a t l i k b i r m ü d d e t l e a ç ı l ı y o r - d u . A ç ı l ı Ő z z a m a n l a r ı d a ; Z i l h ı c c e n i n o n u n c u g ü n ü , b a y r a m n a m a z ı k ı l ı n d ı k t a n s o n r a , s a ı r g ü n l e r , g ü n e Ő d o ğ d u k t a n s o n r a a ç ı l ı r d ı . K â b e y e g ı r ı Ő , R ü k n ü l - E s v e d l e R ü k n ü l - İ r a k i a r a s ı n d a k i ö n c e p h e d e n y a p ı l ı r d ı . Z i l h ı c c e n i n y e d ı n c i g ü n ü B e y t u l - l a n ' a i h r a m g i y d i r i l i r , R e c e b a y ı n ı n o n b e Ő i n c i g e c e s i i l e R a m a z a n a y ı n ı n 27 . g e - c e s i , B e n i Ő e y b e s o y u n d a n o l a n v e K â b e a n a h t a r l a r ı n ı e l i n d e b u l u n d u r a n z a t K â b e n i n i ç i n d e O s m a n l ı P a d ı Ő a h ı i ç i n d u a e d e r v e b u g e c e d e d u a n ı n s o n u n d a d u a - c ı y a p a d ı Ő a h t a r a f ı n d a n g ö n d e r i l e n h ı l ' a t g i y d i r i l i r d i . B a k . E y u b S a b r i , M i r ' a t - ı M e k k e , s s . 969 . K â b e n i n a ç ı l ı Ő ı n ı İ b n - i B u t u t a , h e r c u m a g ü n ü c u m a n a m a z ı n d a n s o n r a v e H z . M u h a m m e d ' i n d o ğ d u ğ u g ü n o l a r a k k a y d e d i y o r . B a k . S e y a h a t n a m e , c . I , s s . 142 .

Mekke halkı ve hacılar için su tedariki zordu (203).

Bu ödev Mekke'deki genel hizmetlerin yerine getirilmesi hususunda Ku-reyşliler arasında çıkan kavgadan sonra varılan anlaşma gereğince Rifade ödevi ile Sikaye ödevi Abdümenaf oğullarına verilmişti (204). A b d ü - m e n a f ' ın ölümünde bu iki ödev Abdümenaf oğlu Haşim'e geçmiş, Haşim'in de ölümünden sonra Abdülmutalib'in eline geçmiş, A b d ü l m u t t a l i b, Zemzem kuyusunu buluncaya kadar Kâbe avlusuna su taşıyıp yukarıda zikredildiği şekilde şerbet hazırlayıp hacılara dağıtmıştır. Zemzem kuyusunu bulup halkın yararına koyduktan sonra Zemzem suyunu, deve sütü, bal ve kuru üzümle karıştırıp dağıtmağa başlamıştır. Abdülmuttalib'in ölümünde bu ödev Ebu Talib'e (asıl adı Abdümenaf'tır) geçmişse de, E b u T a l i b, küçük kardeşi Abbas'tan borç alıp bu borcu ödeyemediğinden, üzerindeki Sikayet ödevini kendi istek ve arzusu ile bu borcuna karşılık A b b a s ' a bırakmıştır (205).

e) **Rifade:**

Bu ödevi de Kusay ihdas etmiştir. Kusay, her sene Mekke'yi ziyarete gelen hacıların yoksullarına yemek vermek için Mekkelilerden yardım parası toplardı ki o bununla Kurban Bayramının ilk üç gününde yoksullara yemek dağıtırdı. Bu âdet islâmiyet devrinden çok sonralara kadar devam etmiş, halifeler ve sultanlar da her hac mevsiminde fakir hacılara yemek vermişlerdir. Bu Rifade ödevi Abdümenaf oğullarında ve sikayet bahsinde gördüğümüz gibi Beni Haşim kolunun elinde idi. Mir'at-ı Mekke adlı eserin yazarı Eyub Sabri Paşa, kendisi Mekke'de bulunduğu bir sırada böyle bir ziyafete katıldığını yazıyor (206).

(203) Bu kuyular hakkında fazla bilgi için bak. İbn-i Hişam, Sire, c. I, ss. 156. Ayrıca Zemzem kuyusunun kazılmasından önceki kuyular hakkında bak. Eb'l-Velid Muhammed b. Abdullah b. Ahmed el-Ezrakî, Ahbar-ı Mekke, c. II, ss. 173 v. d. Cahiliye çağında Zemzem kuyusunun yeniden kazılmasından sonra açılan kuyular hakkında, bak. aynı eser, ss. 180 - 181. İslâmî devirde kazılan kuyular hakkında bak. aynı eser aynı cilt. ss. 181 v. d.

(204) Bak. İbn-i Hişam, Sire, c. I, ss. 140. ayrıca bak, Kastallanî, Mevahib-i Ledünniye, c. I, ss. 173.

(205) Bak. Eyub Sabri, Mir'at-ı Mekke, ss. 313.

(206) Bak, bundan önceki notta geçen eser, ss. 326. Bu hususta İbn-i Bututa seyahatnamesinde, yazarın kendi gördüklerine dayanan bilgiler hakkında bak. İbn-i Bututa, Seyahatname, c. I, ss. 139 v. d.

d) Ukab:

Kureyşlilerin Ukab (Karakuş) adında bir sancakları vardı; bu, savaş sırasında dışarı çıkarılır, bir bayraktar seçilirse o taşır, seçilmezse Ukabın saklanmasıyla görevli olan kimse taşır. Bu bayrağa "liva" da denir ve bu ödev, "Kıyade ödevi" adıyla anılırdı. Bu ödev de Kusay zamanında ihdas edilmiş ve sonra Abdüddar oğullarına bırakılmıştı. İslâmiyet sırasında Mekke'nin ele geçirilmesinden önce E b u S ü f y a n b. H a r b b. Ü m e y y e ' n i n eline geçmişti (207).

e) Nedve:

Kusay'ın yaptırdığı ve "*Dar ün-Nedve*" adıyla anılan yapıda toplanan kurula "Nedve" denirdi. Bu kurula kırk yaşından yukarı olan Mekkelilerin aile gurupları başkanları katılabilirdi (208). Burada kararlar oy çoğunluğuyla değil, daha ziyade, içlerinden en zekisinin ve iyi konuşanın, düşüncelerini veya görüşünü ötekilere inandırması suretiyle alınırdı. Kureyş kabilelerinin bütün nikâh merasimi ve savaş işleri burada yapılır ve görüşülür, erginlik çağına gelmiş kızlara, Dar ün-Nedve başkannın eliyle burada gömlek giydirilirdi. İ b n - i İ s h a k, K u s a y (Zeyd) Dar ün-Nedve binasını yaptırmazdan önce bu işlerin Kusay'ın evinde yapıldığını kaydediyor ve bu hususta "Kureyşliler Kusay'a o kadar büyük bir saygı ile bağlandılar ki erkekleri ve kadınları onun evinde nikâhlanır, başlarına gelen herhangi bir olayı onun evinde konuşurlar, başka kabilelere karşı savaş bayrağını onun evinde çekerlerdi. Bu bayrağı gerektiği vakit Kusay'ın soyundan biri çekerdi. Olgunluk çağına gelen kızlara gömlek giydirme işi de onun evinde yapılır, gömleğin açık bırakılması gereken yeri orada yırtılıp kızın üzerine giydirilirdi ki kız gömlek giydirildikten sonra buradan doğruca babasının evine yollanırdı. Kureyş kabilesi arasında Kusay'ın emirlerine, kendisi sağ iken ve öldükten sonra bunlar sanki din kuralları imiş gibi uyulur, bu kuralların dışındakilere hiç önem verilmezdi. Kusay,

(207) Ebu Süfyanın asıl adı Sahr olup Ebu Hanzala lâkabiyle de anılırdı.

(208) Prof. M. Şemseddin (Günaltay), *Dar ün-Nedve* kurulunun Mekke şehrinin senatosu mahiyetinde olup on asilzadenin katılımıyla teşekkül ettiğini kaydediyorsa da (bak. *Darülfünun İlahiyat Fak. Mec. yıl I, s. 4, ss. 80*), bu kurula, Kureyş topluluğunu teşkil eden on kabile başkanından başka, sözü geçen diğer bazı kimselerin de katıldığı muhakkaktı. Bak. Eyub Sabri, *Mir'at-ı Mekke*, ss. 315.

Nedve denen bu toplantı yerini yaptırıp kapısını Kâbeye doğru açtırdı. Kureys kabilesi bütün önemli işlerini burada konuşup kararlaştırırdı (209). Bu Nedve başkanlığı ödevi Abdüddar oğullarında idi. Dar ün-Nedve yapısı islâmiyet devrinde bir müddet Abdüddar oğullarında kaldı. Emevî halifelerinden M u a v i y e, hilâfeti sırasında onu, Abdüddar oğlu Abdümenaf oğlu Haşim oğlu Amir oğlu İkrime'den satın alıp Mekke valiliği makamına tahsis etti ki sonra M. 664 yılında Kâbe haremine katıldı.

Bir de Meşveret ödevi vardı ki önemli işlerde bu ödevle görevli kimsenin fikri sorulurdu. Meşveret ödevi, K u s a y ' in oğlu A b d ü l u z z a ' nın çocuklarından Beni Esed'e geçti. İslâmiyet ortaya çıktığı sırada Zem'a oğlu Yezid'in üzerinde bulunuyordu. Kureysliler onun fikrini almadan bir işe girişmezlerdi.

f) Sifaret:

(Bir nevi elçilik görevi). Mekkelilerin başka devlet ve kabilelerle münasebetlerinde, gönderilecek heyete başkanlık etme ödevi idi. Bu ödevin, süreklilik olarak bir ailede kalmadığı görülüyor. Mekke'de bu ödevi islâmiyetin ortaya çıkışı sırasında A d i y boyundan Ö m e r b. H a t t a b (Hz. Ömer) yerine getiriyordu. Ö m e r b. H a t t a b ' in islâm olması üzerine bu ödev, Sehm boyuna geçmiş görünüyor; çünkü M. 615 yılında Habeş kralı Necaşî'den, Mekke'li müslüman göçmenleri istemek için Habeşistan'a giden kurula, Sehm boyundan olan A m r b. A s başkanlık etmişti.

Bir de hükümet ödevi vardı ki bu da, kabileler veya halk arasındaki kavgaları hakem sıfatıyla halletmek ödevi idi. Bu ödev, A d i y b. K â a b soyuna ait bulunuyordu.

g) Nizaret:

Bir yerden başka bir yere götürülen eşyayı muayene edip mühürlü veya imzalı bir ruhsat kâğıdı vermek görevi idi. İslâmiyetin ortaya çıkışı sırasında bu görev, Teym kabilesinden olan E b u B e k i r (210) b. E b u K u h a f e ' nin elinde bulunuyordu.

(209) Bak. İbn-i Hişam, Sîre, c. I, ss. 132, 137.

(210) Hz. Ebu Bekir'in kendi adı önce Abdüllat iken Hz. Peygamber sonra onun bu adını Abdullah'a çevirmiş olup Ebu Bekir'in babası Ebu Kuhafe'nin adı da Osman idi.

h) Kubbe:

Bir nevi depo muhafızlığıdır. Kureysliler bir savaşa gittiklerinde bir çadır kurup savaş araçlarını orada toplarlardı. İslâm dininin ortaya çıkışı sırasında bu ödev, Mahzum oğulları boyundan olan Halid b. Velid b. Muğire'nin elinde bulunuyordu.

i) İsar ve ezlam:

Bu ödev, ezlam denilen fal okları ile fal açmak ödevidir. Fal, Kâbenin içinde bulunan Hübel putu önünde çekilirdi. Bu put, Kâbenin içinde kuyu gibi bir çukurun yanında bulunurdu. Kâbeye hediye edilen her şey bu çukura konurdu. Hübel putunun yanında, üzerinde fal açtıracakların isteklerine karşılık verecek şekilde çeşitli yazılar yazılı bulunan yedi ok dururdu. Meselâ bu oklardan birinin üstünde el-akl (diyet) yazılı idi. Araplar öldürülen bir insanın diyetini kimin ödemesi gerektiği hakkında anlaşmazlığa düştükleri zaman Hübel putunun yanında duran bu okları çekerler diyet oku kime çıkarsa diyeti o öderdi. Oklardan birin'in üzerinde de, bir işin yapılabilceğini emreden "na'm" (evet) kelimesi yazılı idi. Araplar bir işi yapmayı tasarladıkları zaman bu oklardan birini çekerlerdi; üzerinde evet yazılı ok çıkarsa o işi yaparlardı. Başka bir okun üstünde de bir işin yapılmamasını emreden "lâ" (hayır) kelimesi yazılı idi. Araplar bir işi yapmamayı tasarladıkları zaman gene ok çekerlerdi; üzerinde hayır kelimesi yazılı olan çıkarsa o işi yapmaktan vazgeçerlerdi. Bir başka ok üstünde de "minkum" (sizdendir) kelimesi yazılı idi. Diğer birinde, "mulsak" (ilişiktir), bir ötekisinde "min gayrikum" (sizden değildir) kelimesi yazılı idi. Yedincisinde de "miyah" (sular) kelimesi yazılı idi. Araplar bir kuyu kazmayı tasarladıkları zaman ok çekerlerdi. Sular yazılı olan ok çıkarsa kuyuyu kazarlardı; çıkmazsa kazmazlardı (211).

Araplar bir çocuğu sünnet etmek, birinin nikâhını kıymak, bir ölüyü gömmek, birinin soyundan şüphe edip bunu belirtmek istedikleri zaman yüz dirhem para ile bir genç deve (veya koyun yahut da bunun gibi şeyler) alıp Hübel putunun yanına gelirlerdi. Para ile adak kurbanlığı, fal oklarını çekme ödevini gören adama verdikten sonra şansını denemek istedikleri adamı putun yanına yaklaştırarak "Ey Tanrımız! işte filan oğlu filan; şu, şu işleri yapmayı tasarlıyor, hakkında doğruyu bildir" derler, sonra da ok çeken adama dönüp okları çekmesini söylerlerdi. Çıkan ok "sizdendir" yazılı olan ise, adamın soyu temiz ve kendisiyle birlikte gelen

(211) Bak. Ezrakî, Ahbar-ı Mekke, c. I, ss. 68.

kimselerin soyundan olduğu anlaşılırdı. Eğer çıkan ok üzerinde "sizden değildir" yazılı olan ise, adam, soyca o kabileden değil, yalnız o kabilenin yanaşığı (müttefiki) sayılırdı. Çıkan ok üzerinde "ilişiktir" yazısı bulunan idi ise adam, ne soyca, ne de yanaşıklık yoluyla bağlılığı olup olmadığı araştırılan kabile ile ilgisi olmadığı halde, durumunda hiç bir değişiklik yapılmadan bu kabile arasında eskiden olduğu gibi kalırdı.

Bu üç oktan başka bazı işlerde, üzerinde evet yazılı olanı çıkarsa tasarımları işi yaparlar, hayır yazılı olan ok çıkarsa bu işi gelecek yıla bırakıp o zaman yeniden bir daha ok çekerlerdi. Böylece Araplar okların bildirdiği sonuçları kabul edip ona göre hareket ederlerdi (212). Bu ödev islâmiyet ortaya çıktığı sırada Cumah boyundan Safvan b. Ümeyye b. Halef'in üzerinde idi.

Bu ödevlerden başka, diyetlerin dağıtımı, savaşta Kureyslilerin atlarına vesair binek hayvanlarına bakma ve bu hususta gereken tedbirleri alma, Mescid-i Haram'da terbiyesiz ve saygısız sözler söylemeyi önleme, yüksek sesle konuşmayı yasak etme, putlara verilen hediyeleri saklama gibi bazı ödevler daha olup bunların da her biri ayrı bir kabile veya şahıs üzerinde bulunurdu.

D. MESCİD-İ HARAM VE ÖNEMLİ YERLERİ

İlk yapılışına *Kur'an-ı Kerim*'de "Vakta ki biz beyti (Kâbe) savab kazanılacak ve emin bir yer kıldık, ey Mü'minler! Makam-ı İbrahim'i namazgâh ittihaz ediniz ve İbrahim ve İsmail'e, tavaf edenler, itikâf edenler ve namaz kılanlar için evimi temizleyiniz diye emrettik" (213), demek suretiyle işaret edilmekte ayrıca başka sûrelerde de buna temas edilmektedir. *Kur'an-ı Kerim*'deki bu âyetlere de dayanılarak müslümanlarca Hz. İbrahim tarafından yapıldığı tasdik ve kabul edilen Kâbe, Amalika, Cürhüm kabileleri, Kusay ve torunları, Abdullah b. Zübeyr b. Avvam, Haccac b. Yusuf üs-Sakafî, Osmanlı hükümdarlarından (halifeler) birinci Sultan Ahmet, dördüncü Sultan Murad taraflarından tamirler görmüştür (214).

(212) Bak. İbn-i Hişam, Sîre, c. I, ss. 160 v. d. Bu hususta ve diğer kumar okları hakkında fazla bilgi için bak. Ebu Muhammed b. Abdullah b. Müslim b. Kuteybe, el-Meysir ve'l-Kidâh, Kahire, 1342.

(213) Bak. *Kur'an-ı Kerim*, II, 125 v. d. Kâbe hakkında ayrıca bak. *Kur'an*, III, 96; V, 100. XXII, 29.

(214) Hz. Peygamber'in gençliğinde yapılan Kâbe tamirinin tafsilâtı hakkında bak. İbn-i Hişam, Sîre, c. I, ss. 204 v. d.

Kâbe, köşeleri dört ana yöne denk gelecek şekilde yapılmış bir yapıdır. Bu köşelerin (rükûn, cem'i: erkân) her birine ayrı ad verilmiştir. Kuzey köşesine *Rükûn-ü İrakî* (Irak köşesi) denir. Batı köşesine *Rükûn-ü Şâmî* (Şam köşesi), güney köşesine *Rükûn-ü Yemânî* (Yemen köşesi), doğu köşesine *Rükûn-ü Esved* (Hacer-i Esved köşesi = bu köşede Hacer-i Esved bulunduğundan) denir. Kâbenin kuzey - doğuya bakan tarafı (Kâbenin ön yüzü ile bunun arka yüzü aşağı yukarı onikişer metredir. Diğer iki duvarın uzunluğu ise aşağı yukarı onar metre olup duvarların yüksekliği onbeş metredir. Kuzey-doğu duvarı (ön yüzü) tarafında *Makam-ı İbrahim*, *Zemzem kuyusu*, Beni Şeybe kapısı yer alır. Kuzey - batı tarafında *Hıcr-ı İsmail*, *Altın oluk* ve *Dar ün-Nedve*'nin yerinde bulunan *Makam-ı Hanefî* vardır. Güney - batı duvarının bulunduğu tarafta batı örülü kapısı, veda kapısı, İbrahim kapısı bulunur. Güney - doğu duvarının karşısında ise Bab-ı Safa (Safa kapısı) ve diğer kapılar bulunur. Kâbenin içinde tavanı tutan üç ağaç sütun bir de tavana çıkmak için merdiven vardır. Kâbenin doğu köşesinde, yerden bir buçuk metre yükseklikte ve kapıya yakın bir yere Hacer-i Esved yerleştirilmiştir. Kâbeye asılı bir çok altun, gümüş kandil bulunmaktadır. İç duvarlar mermer kaplı olup yer, mermer döşelidir. Dış duvarlar, yere kadar inen ve yer hizasında sazervan denen kısma bakır halkalarla bağlanmış olan siyah bir örtü (kisve = sitâre) ile örtülmüştür.

Cahiliye çağında, eskiden Kudüs'teki *Mescid-i Akşa*'da olduğu gibi Kâbeye hizmet etmek üzere bazı Araplar çocuklarını adak veriyorlardı.

a) Mescid-i Haram:

Mescid-i Haram Mekkenin içinde olup ortasında Kâbe yer alır. Mescid-i Haram'ın kuzey - batı duvarı 164 metre, güney - doğu duvarı 166 metre, kuzey - doğu duvarı 108 metre, güney - batı duvarı da 109 metredir. Mescid-i Haram'ın bu dört duvarında ondokuz kapı, etrafında doksan iki kubbe ve yedi minare vardır. Mescid-i Haram'ın etrafında, Hz. Ömer b. Hattab devrine kadar duvar yoktu; o zamandan itibaren vakit vakit Mescid-i Haram sahası genişletilerek ve duvarlar yükseltilerek bugünkü şeklini almıştır. Harem-i Şerifte taşla döşeli yolların kıyısında, içlerinde muhtelif eşyanın saklandığı kablur vardır. (215)

(215) İbn-i Hişam, Kâbenin yüksekliği ve örtüsü hakkında şöyle diyor: "Kâbe, Tanrı elçisi zamanında 18 arşın yükseklikte idi. O zamanlar "Kâbâti" denilen ak Mısır kumaşı ile örtülürdü. Sonra onu (Burd) denilen işlemeli Yemen ipekli kumaşıyla örtmeğe başladılar. Kâbeyi, (Dibac) denilen ipekli kumaşla ilk örten kimse Haccac b. Yusuf'tur" bak. Sire, c. I, ss. 211.

Kâbenin mermer sütunlarla bezenmesi ve kubbeler yapılması işi, Osmanlı imparatorluğu devrinde ve M. 1517 - 1916 yılları arasında tamamlanmıştır.

Yarımadanın muhtelif yönlerinden Mekke'ye gelen hacıların, oralarda ihrama girdikleri, yani haccın başladığı yerler (Mikat) vardır ki şunlardır: 1) Medine'nin mikatı: Mekke'ye dokuz konak uzakta *Zülhuleyfe*, 2) Necidlilerin mikatı: Mekke'ye iki konak uzakta *Karn el-Menazil*, 3) Irak tarafından gelecek hacıların mikatı: Mekke'ye iki konak uzakta *Zat-ı Irk*, 4) Şam tarafından gelecek hacıların mikatı: Mekke'ye üç konak uzakta bulunan *Cuhfe*, 5) Yemen yönünden gelecek hacıların mikatı: Mekke'ye iki konak uzakta *Yelemem* adlı yerdir (216).

b) Hacer-i Esved:

Hacer-i Esved bir gök taşıdır; bazılarına göre de volkanik bir bazalt parçasıdır. Üstü küçük billûrlarla örtülüdür ki bunlar, koyu zemin üstüne serpilmiş küçük feldispat parçalarıdır. Karaya yakın koyu kırmızı renktedir. H a c e r - i E s v e d, Kâbenin doğu köşesine ve yerden bir buçuk metre yükseklikte, kapıya yakın bir yere yerleştirilmiştir; yüzü hacıların tarafından boyuna dokunulduğundan parlaklaşmıştır. Söylendiğine göre Hz. İbrahim onu Ebu Kubeys dağından getirip tavaf başlangıcına işaret olmak üzere şimdiki bulunduğu yere koymuştur. Yumurta biçiminde ve aşağı yukarı 30 santim çapındadır. Muhtelif yangın ve yıkılmalar sonunda bir kaç defa kırılmıştır ki şimdi, üç büyük dokuz küçük parça halinde gümüş bir çenberle birleştirilmiş durumdadır. Hacer-i Esved bir kaç defa yerinden kaldırılıp başka yerlere götürülmüştür. H. 319 (M. 931) yılında, Abbasiler halifesi M u k t e d i r B i l l a h (hilâfeti: M. 908 - 932) zamanında, Ebu Said Cennabî Karmatî, hac sırasında müslümanlarla büyük bir savaş yaptı ve pek çok kimseyi öldürdü, Zemzem kuyusunu ölülerle doldurdu. Hacer-i Esved'i alıp götürdü ve Kûfe mescidine yerleştirdi (217). Hacer-i Esved yirmi yıl K a r m a t î l e r ' i n elinde kaldı. H. 339 (M. 951) yılında Abbasiler halifesi M u t î L i ' l l a h, *Hacer-i Esved*'i Karmatîlerden 30.000 dinara satın alıp Kâbeye yolladı (218). *Hacer-i Esved*,

(216) Bak. Ahmet Naim, Sahih-i Buhari tercümesi, c. I, ss. 109.

(217) Karmatîler Hacer-i Esved'i, insan mıknaşısı (insanı kendine çeken bir taş) sanıyorlardı. Bak. Münecim başı Ahmed, Sahayif ül-Ahbar, c. II, ss. 178. Eyub Sabri, Mir'at-ı Mekke, ss. 1004.

(218) Bak. Hamdullah Müstevfi Kazvini, Nüzhet ül-Kulub, İran, Tahran, Millî Kütüphanedeki numarasız yazma nüsha, varak 308 a. Ayrıca bak. Eyub Sabri, Mir'at-ı Mekke, ss. 1003.

Kûfe'ye götürüldüğünde hacılar, hac sırasında, taşın boş kalan yerine elle-riyle dokunurlardı.

H. 413 (M. 1022) yılında Mısırlı bir mühlid Kâbeye girip *Hacer-i Esved*'e bir topuz vurarak parçalamış, kendisi de halk tarafından öldürülmüş-tü. H. 421 (M. 1030) yılında, Babî mezheb'inde olan bir İranlı da Hacer'i Esved'in bir tarafını kırmıştı (219).

Mekke'de Ebu Kubey's tepesinde bulunan mescidin mihrabının karşı-sında bir çukurluk olup burası halk arasında, *N u h T u f a n ı*'nda bu taşın saklandığı yer olarak bilindiğinden bugüne kadar ziyaret edil-mektedir. Hz. İbrahim Nuh Tufanı'ndan çok sonra yaşadığına göre bu inancın ya esassız, veya, bu taşın, Kâbenin bina edilmesinden önce de mev-cut ve kutsal tanındığının kabul edilmesi lâzımgelir.

Seydişehirli Mahmud Es'ad bey, Hacer-i Esved'in küçük bir parçası-nın İstanbul'a getirildiğini kaydedip bu hususta şöyle diyor: "Ufak bir parçası cennetmekân *K a n u n î S u l t a n S ü l e y m a n H a n* zamanında bir hadım ağası tarafından Der-i Saadete nakledilmekle teber-rüken camii şerifinin civarında bulunan türbei şerifelerinin kapısı bâlâsına ta'l'k edilmiştir" (220).

Gene Kâbenin doğu köşesinde ve yerden bir buçuk metre yüksekte başka bir taş (Hacer el-Es'ad) daha mevcuttur ki tavaf sırasında buna yalnız el ile dokunulur.

c) **Makam-ı İbrahim:**

Kâbenin kuzey - doğu duvarının karşısında Metaf'a açılan Beni Şeybe kapısının kemeri ile *K â b e* arasında bir kubbesi bulunan küçük bir yapı vardır. Bu yapıda, Kâbenin yapılışı sırasında İbrahim Peygamberin, üzerine çıktığı ve bir iskele gibi kullandığı bir taş saklanmaktadır. Söy-lentiye göre bu taş üstünde Hz. *İ b r a h i m*'in ayak izleri vardır. Halife Mehdi zamanında bu taşın etrafına altından bir kemer geçirilmişti. Makam-ı İbrahim'in yanında ve gene Kâbenin kuzey - doğu duvarının kar-sısında, sütun dizisinin iç tarafında, *Makam-ı İbrahim*'den daha kuzeyde beyaz mermerden bir minber vardır.

d) **Hatim, Hicr:**

Kuzey - batı duvarının karşısında, buna bitişik olmamak üzere beyaz mermerden yarım daire şeklinde bir duvar (*el-Hatim*) vardır; bunun

(219) Bak. Eyub Sabri, *Mir'at-ı Mekke*, ss. 999.

(220) Bak. Mahmud Es'ad, *Tarih-i Din-i İslâm*, Medhal, ss. 569, not 1.

yüksekliği bir metre ve kalınlığı bir buçuk metre olup iki ucu Kâbenin kuzey ve batı köşelerinden ikişer metre uzaklıktadır. Hatim ile Kâbe arasında bulunan, yarım daire şeklindeki sahanın, evvelce Kâbenin bir parçası olmasından dolayı özel bir değeri vardır. Tavaf sırasında buraya ayak basılmaz, Hatim'in dış tarafından ve mümkün merteye yakınından geçilir. Bu sahaya el-Hıcr veya Hıcr-ı İsmail denir; çünkü Hz. İsmail (İsmail Peygamber) ile anası Hacer'in mezarlarının burada olduğu söylenir. Hıcr-ın zemini renkli mermerlerle döşelidir.

e) **Metaf:**

Tavafın yerine getirildiği taş döşemenin adı Metaf'tır. Beni Şeybe kapısı bu Metaf'a açılır. Metaf'ın etrafında çep-çevre ve ondan biraz daha yüksekte olmak üzere bir kaç adım genişliğinde, taş döşeli bir kıyı vardır ki bunun üzerinde otuzdan fazla ince sütun bulunmaktadır.

f) **Ahsef, Mi'cen:**

Ahsef, söylentiye göre Hz. İ b r a h i m ' in, etraftan gelen hediyeleri koymak için kazdığı iki metre kadar derinlikte bir çukurdur. Bir de Metaf döşemesinin bulunduğu yerde, kapının tam karşısında yer alan bir çukur vardır ki buna el-Mi'cen (tekne) denir. Menkabeye göre İbrahim Peygamber ile oğlu İsmail Peygamber, Kâbeyi inşa için lâzım olan harcı burada karmışlardır.

g) **Zemzem Kuyusu:**

Zemzem kuyusu Kâbenin yirmi metre kadar doğusundadır. Beni Şeybe kapısının hemen yanında, içeri girerken solda ve Hacer-i Esved'in tam karşısındadır. Üstü kubbelidir. Zemin katının avlusunda içi taş ile örülmüş bir kuyudur. Derinliği kırk iki metre kadardır. Kuyunun suyu, çakırğa bağlı bir kova ile çekilir. Zemzem kuyusunun, İsmail Peygamber ile anası Hacer tarafından kazıldığı veya bulunduğu söylenir. Daha önce de dediğimiz gibi Cürhümlüler zamanında doldurulup kapatılmışken, yeri çok sonra Hz. Peygamber'in dedesi A b d ü l m u t t a l i b (Şeybe) tarafından bulunarak temizlenip halkın faydalanmasına açılmıştır. Zemzem suyu cahiliye ve islâmiyet devirlerinde kutsal ve şifalı sayılmış ve halende sayılmaktadır. Kuyunun dibinde üç göz (kaynak) olduğu söylenir (221).

(221) R. Dozy, Zemzem kuyusunun çok eskiden Bi'r-i Subae adıyla anıldığını söylüyor. Bak. Tarih-i İslâmiyet, Abdullah Cevdet (Karlıdağ) ter. c. I, ss. 14.

Zemzem kuyusunun bulunduğu yapının kuzey - doğusunda ve dış döşeme taşının kıyısında el-Kubbeteyn, adını taşıyan iki yapı daha vardır ki bunlar XIX. yüzyılın sonlarında ortadan kalkmıştır. Bu yapıların yerinde, vakit tayinine yarıyan âletlerle Zemzem suyu testileri gibi muhtelif eşya ve diğerlerinde de kitaplar bulunuyordu. Vehhabiler idaresi daha bazı hususlarda da değişiklikler yapmışlardır. Meselâ Hanefî, Malikî, Hanbelî ve Şafiiler için Mescid-i Haram içinde ayrı ayrı makamlar vardı; yalnız, Şafiilerin, kendilerine mahsus bir makamları yoktu; onlar namaz sırasında ya Zemzem kuyusu kubbesi altında veya Makam-ı İbrahim yanında yer alırlardı. Vehhabiler idaresi, Harem-i şerifin içinde mezhep farklarının icap ettirdiği menasiki kaldırmıştır.

E. CAHİLİYE ÇAĞINDA İÇTİMÂİ DURUM

Cahiliye çağı, Arapların kahramanlık çağıdır. Bilhassa çölde yaşayan Arapların başlıca ögüncü, kahramanlık, şairlik ve nüfuz, servet sahibi oluş idi. Bütün bunlar, çöl Arabının fırsat bulunca basit sebeplerden dolayı adam öldürmesine, çapul etmesine mâni olmuyordu. Öç alma da Arapların başlıca önem verdikleri bir şeydi.

Sayıları çok az olan Arap Yarımadası şehirlerinde ise hayat, çöl hayatına nazaran biraz daha yumuşamış olmakla beraber genel hatları ile müşterek bir özellik muhafaza ediyordu. Çöllerde hayvan yetiştiricilik başlıca bir geçim yolu olduğu halde şehirlerde ziraat ve ticaret önemli yeri tutuyordu.

Daha önce de dediğimiz gibi Araplarda, bilhassa Hicaz bölgesinde, dünyanın başka bölgelerinde görülen şekilde kuvvetli bir merkezî hükümet mevcut değildi. Yemen'de, Basra körfezinde ve Suriye'nin güney bölgesinde kurulan emirliklerde hükümdarın soyuna veya hâkim sülâleye bağlı olmak asalet vesilesi teşkil ediyordu. Hicazda da kuvvetli bir kabileye mensup olmak, diğer kabilelere karşı ögünmeyi temin ediyordu. Mekke'de Kureş kabilesi, Taif'te Sakif kabilesi, Medine'de Evs ve Hzre kabileleri bu durumda bulunuyorlardı. Bu bakımdan yani mensup oldukları soyu iyi tanımak için soy kütüğü bilimi önemli bir bilgi idi.

Şimdi burada Arap toplum hayatının çeşitli taraflarını kısaca belirtmeğe çalışalım:

1) Cahiliye çağı Araplarında aile:

Cahiliye evlenmelerinde kadınla erkeği birbirine bağlayan nikâh dinî bir mahiyeti haiz olmadığından kadın, ancak çocuk doğurduktan sonra ai-

leye dahil sayılırdı. Bundan dolayı bir kadın çocuk doğurmadan önce ölürse kocası taziye edilmezdi. Çocuksuz kadın diyet vermeğe mahkûm olursa bu diyeti kocası değil, kadının mensup olduğu aile topluluğu verirdi. Araplar, yalnız bu aile topluluğu akrabalığına önem verdiklerinden evlenme yolu ile ortaya çıkan akrabalığın önemi yoktu; bu sebeple bir baba ölürse oğulları, öveği analariyle evlenebilirlerdi.

Araplarda aile toplulukları arasında çıkan kan dâvaları, müthiş kavgaların ortaya çıkmasına sebep olmuş bu yüzden de diyet müessesesi doğmuştur. Aile topluluğunun teşkil ettiği guruplar arasında devlet otoritesine benzer bir müessese bulunmadığından ferdlerin haklarını ancak kan dâvası kaidesi temin ediyordu. Bu bölümün baş tarafında da işaret ettiğimiz gibi kan dâvası türesine göre bir kimsenin işlediği bir cürümden, bütün semiyesi sorumlu olurdu. Aynı şekilde bir saldırıya uğrayan bir kimsenin öcünü de yalnız kandaşları değil, aile topluluğunu teşkil eden gurubun bütün ferdleri almak durumunda idi.

Cahiliye devri Araplarında derece derece uzaklaşmak üzere müşterek cedlerin erkek tarafından çoğalan züriyetlerinden teşekkül eden aile kümelerine, istilhak, muahat ve hilf yolları ile giren yabancılar da karışıyordu. Çünkü Araplarda bir adam istediği bir yabancıyı kendi nesebine katabilir ve onu kendi ailesi efradından sayabilirdi. Bu şekilde bir yabancıyı nesebe katmaya istilhak denirdi. Aileye katılan kimse hür ise 'daiy' denir, köle veya esir ise, nesebine katıldığı adamın mevlası olurdu. Araplar daiy'i kendi ailelerinin öz evlâdı sayarlar, bu daiy ölürse onun mirasçısı olurlardı. Daiy de nesebine katıldığı adamın mirasçısı olurdu. Bu istilhak geleceğinin, islâmî devirlerde de devam etme istidadını gösterdiğini görüyoruz. İlk Emevî halifesi M u a v i y e b. E b u S ü f y a n, Z i y a d b. E b i h i ' y i, babası E b u S ü f y a n' ın nesebine ilhak etmiş, Abbâsiler halifesi M e h d i, M. 776 yılında bunu iptal etmiştir (222).

Hilf yoluyla istilhak bundan biraz farklı idi. Esir olup kurtuluş fidyesi verememek, hilf yoluyla istilhak sebeplerinden biri idi. Bu gibi esirler kendisini esir eden adamın mensup olduğu topluluğun damgasiyle damganılır ve bundan sonra o topluluğun ferdlerinden sayılırdı. Bu gibi kimselere "halif" denirdi ki bu halif, daiy'den farklı idi. Halif de mirasa dahil olur fakat halif öldürülürse bunun diyeti, aile topluluğunun asıl ferdlerinin diyetinin yarısı kadar olurdu.

(222) Bak. C. Zeydan, Medeniyet-i İslâmiye Tarihi, Zeki Meğamiz ter. C. IV, ss. 30, bundan naklen, M. Şemseddin (Günaltay), Darülfünûn İlâhiyat Fak. Mec. yıl 1, s. 4, İstanbul, 1926, ss. 77. not. 1.

Muahat, bir Arabın yabancı bir Arapla kardeşleşmesi idi ki bunlar birbirlerine gerçek kardeş gibi bakarlar ve karşılıklı olarak birbirlerinin mirasçısı olurlardı (223). Muahat, iki kabilenin fertleri arasında da olurdu. İslâmın ilk devirlerinde Mekke'deki müslümanlar arasında, Medine'ye göç ettikleri sırada da Mekkeli muhacirlerle Medinelî ensar arasında bu şekilde ve geniş ölçüde bir kardeşleşme bağı kurulmuş, bunlar birbirlerinin mirasçıları olmuşlarsa da Bedir savaşından sonra nazil olan Enfal sûresinin 75. âyetiyle bu yoldaki miras kaldırılmıştır.

Araplarda bu şekillerle, aileden olmayan bir kimsenin aile efradı arasına sokulması âdeti mevcut olduğu gibi, bunun tamamen tersi olarak, aile efradından birinin veya daiy suretiyle aileye sokulmuş olan şahsın kötü bir durumu görülürse "hal" edilmesi de vaki idi ki bu suretle onun irtikâb edebileceği kötü hareketlerin sorumluluğundan kurtulunmuş olunurdu. Bazı kabile veya aşiret de kendi efradından birini bu suretle hal' etmek zorunda kalırdı. Bu iş şöyle olurdu: Buna lüzum gören kabileden bir kaç kişi, hal' etmek istediği kimseyi Ukkaz panayırına götürerek hal' eder ve bunun için bir kaç şahid gösterdikten sonra bir dellâl vasıtasile durumu ilân ettirirdi. Bu iş yapıldıktan sonra hal' edilen kimse ne kötülük yapsa veya kendisine kötülük yapılırsa, kabilesi veya velisi sorumlu olmadığı gibi onun adına da hiç bir hak arayamazdı. Bazan hal'e ait bir beraetname de yazılırdı. Sahabeden Amr b. Asî'nin, kendi kabilesi tarafından hal'i, islâmdan önce vukubulan en ünlü hal' olayı idi. A m r ' in suçu, bir ticaret maksadiyle birlikte gemi ile Habeşistan'a gitmekte olduğu A m m a r e b. V e l i d M a h z u m î ' yi, karısına göz dikti diye denize atmasıdır. Ammare, yüzerek karaya çıkmış kurtulmuşsa da, kabahati kesinleşmemiş bir adamı denize atarak öldürmek istemek suç olduğundan bizzat A m r ' in bir mektupla babasına tavsiyesi üzerine, kabilesi yani Sehm boyu, kendisini hal'etmiştir. Ammareyi de kendi kabilesi, Amr'ın karısına göz dikmek suretiyle gayri ahlâki bir iş işlediği için hal'etti. Bu iki kişinin hal'edilmesi olayı, Mekke'de dellâl vasıtasıyla ilân edildi (224).

2) Cahiliye çağında sosyal sınıflar:

Cahiliye çağında Araplar: Hürler, esirler ve mevali olmak üzere üç sınıf teşkil ediyordu.

(223) Bak. C. Zeydan, bundan önceki notta geçen eser, c. IV, ss. 28. Bundan naklen M. Şemseddin (Günaltay), bundan önceki notta adı geçen makale, ss. 75-77

(224) Bak. C. Zeydan, Medeniyet-i İslâmiye Tarihi, Z. Megamız ter. c. IV, ss. 34

a) Hürler:

Bunlar aile topluluğunun veya kabilenin ortak adını taşıyan aynı hakları haiz kimselerdi. Bunlar birlikte göç eder, savaşımlara gider her hususta ortak ve eşit bir hayat yaşarlardı. Bunlar arasında kâhinler, şairler ve savaşımlarda cesaretleriyle ün kazanan kimseler, diğerlerine nazaran üstün görünürlerdi; hak ve yaşayış bakımından ise diğerlerinden bir farkları bulunmazdı. Yalnız Mekke'de Kusay soyundan olanlar hürlerin üstünde bir sınıf teşkil ediyorlardı. Dar ün-Nedve kurulunu teşkil eden on kişi bu asilzadelerin aile başkanları idiler.

b) Esirler:

Bunlar, hürlerin haiz oldukları şeref ve haklardan mahrumdular. Bu sınıf kölelerle cariyelerden müteşekkildi. Köleler veya cariyeler ya savaşlarda yakalanır veya esir pazarlarından satın alınırlardı. Cahiliye çağında herhangi bir kabile başka bir kabile ile savaşarak onlardan esir alsa esire iyilik etmek istedikleri zaman onların alınlarına bir damga vurup bellik yaparak salıverirlerdi. Bir de savaş esiri olarak ele geçen kölenin kâkülü kesilir, kurtuluş fidyesi getirilinceye kadar bu kâkül ok kuburunda saklanırdı. Köle, miras yoluyla da, ölen köle sahibinden mirasçısına geçerdi (225).

Esir tüccarları, Habeşistan'dan veya başka komşu memleketlerden getirdikleri köle veya cariyeleri belli zamanlarda ve yerlerde kurulan panayrlara götürerek satarlardı. Adnanilerden yani İsmail oğullarından esir ticareti yapanların, en önemlisi Kureys kabilesi idi. Ficar savaşında Kureyslilerin başbuğu olan Teym kabilesinden **A b d u l l a h b. C ü d' a n**, cahiliye çağının en ünlü esir tüccarı ve cariyeye satıcısı idi (226).

Cahiliye çağında esirler ve cariyeler mal ve eşya gibi alınıp satılır, miras yoluyla bir kimseden ötekine geçer veya hediye edilir yahut da gelin mehri olarak verilirdi. Köleler, san'at, ticaret ve çiftçilikte kullanılırlardı. Köle veya cariyelerin işledikleri suçların cezaları, hürlerin cezalarının yarısı idi. Cariyelerden doğan çocuklar da esir veya cariyeye sayılırdı; ancak, bu çocuklar arasında zeki ve üstün kabiliyetli olanlarını, babaları, isterlerse kendi neseplerine katıp evladı ilân edebilirlerdi.

Cahiliye çağında köle ve cariyelere son derece merhametsizce muamele edilir, onlar hayvanlardan daha aşağı tutulurdu. Bir köle veya cari-

(225) Bak. C. Zeydan, bundan önceki notta adı geçen eser, c. IV, ss. 36.

(226) Bak. C. Zeydan, bundan önceki notta adı geçen eser, c. IV, ss. 36.

yeye sahibi, kayıtsız şartsız, istediği gibi muamele edebilir, isterse onu ölünceye kadar döğür, elini, kulağını, burnunu keser, gözünü çıkarır hattâ öldürürdü; bundan dolayı da hiç bir zaman sorumlu olmazdı. İslâmiyetin ortaya çıkışı sırasında bunlar arasından islâm olanlara yapılan işkenceler malûmdur. Bilâl Habeşî'ye günlerce dayak atılmış, Zenire adlı cariye'nin işkenceden gözleri kör olmuş, Ammar b. Yâsir'in anası Sümeyye hatun işkence ile öldürülmüştür.

c) Mevali (Mevlalar):

Cahiliye çağında mevali, esirler ile köleler arasında orta bir sınıftı. Genel olarak mevali, azad edilmiş köleler veya cariyelerdi. Herhangi bir köleyi veya esiri, sahibi azad ederse o, azad edenin mevlası olur, onun kabilesine mensup sayılır, akraba niteliğini kazanırdı. Mevlaların bir kaç nevi vardı. Hürlerin altında, esirlerin üstünde sayılan mevali, köleler gibi alınıp satılamazdı. Şu kadar ki mevla, hür bir kız veya kadınla evlenemezdi. Mevlanın diyeti hür'ün diyetinin yarısı idi; kıyaslarda da hürlerin cezasının yarısı ile cezalandırılırdı. Esir veya köle iken azad edilen mevlaya "İtk mevlası" denirdi. Bazan bu itk, köle ile sahibi arasında hasıl olan bir anlaşma üzerine satış suretiyle olurdu; buna "mükâtebe" denirdi. Bu şekilde kölenin değeri, yani ne kadar para ettiği belirtilir ve kölenin, bu parayı, çalışıp kazanacağı paralarla ödeyince azad olacağına dair bir senet yazılırdı. Bu ödeme bazan da taksitlere bağlanırdı. Bu takdirde azad eden azad edilenin mevlası olurdu. Bazan bu azad işi, hiçbir kayıt ve şarta bağlı olmadan yani velâ tayin edilmeden de olurdu ki bu şekilde azad'a (itk) "saibe" denirdi; bu şekil azadda azad eden, azad işi sırasında "sen saibesin (yani velan yoktur)" derdi. Mevlalığın, ikt mevlası, rahm mevlası gibi şekilleri de vardır. Mevla terimi islâmî devirde "hamra" terimi ile de anılmıştır (227).

Güney Arabistan'da bu hür, mevali ve esir sınıflardan başka bir de ebna sınıfı vardı ki bunlar, VI. yüzyılın sonlarında güney Arabistan'ı Habeşlilerin elinden kurtaran İranlılarla yerli halkın karışmasından meydana gelmişlerdi. Ebna sınıfı hür kimselerdir. Şam, Irak ve Suriye bölgelerinde de bu gibi İranlı - Arap karışmasından meydana gelmiş kimseler vardı ve bunlar ayrı ayrı terimlerle adlandırılırdı (228).

(227) Bak. aynı eser, c. IV, ss. 38 v. d.

(228) Bak. aynı eser ve aynı yer.

3) Cahiliye çağında kadının durumu:

Cahiliye çağında genel olarak orta ve aşağı tabakalarda kadının hiç bir önemi ve rolü yoktu. Bu durum zaten doğuştan başlayordu. Bir adamın erkek çocuğu doğarsa sevinir, şenlik yapar; kız çocuğu doğarsa utanır ve bir suç işlemiş duruma düşerdi. Bilhassa aşağı tabakalarda kadının kocası yanındaki değeri, onun mülkiyetinde olan malların değerinden fazla değildi. Cahiliye çağında Arap erkeği âdet zamanlarında bir kadınla bir odada oturmazdı, onlarla birlikte yeyip içmezdi; hattâ bazan, âdet gören kadının muvakkaten evden bile çıkarılırdı. Kadınlar herhangi bir sebeple boşandığında, boşandıktan sonra bazan onlara eziyet olsun diye, onun başkasıyla evlenmesine bir müddet mâni olunurdu. Bunun için karısını boşayan Arap, kadının iddet zamanı tamamlanacağı sırada onu tekrar alır ve tekrar boşar, o zaman bir yıl kabul edilen iddet müddeti yeniden başlayacağı için kadın gene başkasıyla evlenemezdi. Koca bu işi üç defa tekrar edebilirdi. Kocanın ölümünden sonra ise kadınlar tam bir yıl matem tutarlar ve iddete girerlerdi. İslâmiyet bu iddet müddetini dört ay on güne indirdi. Durumları bu şekilde olmakla beraber bilhassa göçebe hayatında kadının ödevi büyüktü. Çadırda çocuklara bakmak, develeri veya davarları sağlamak, hurma lifinden hasır, deve tüyünden giyecek ve çadır örmek gibi işler kadınlara aitti. Bunlardan başka savaş sırasında savaşçılara su taşımak, şiirler söyleyerek onlara cesaret vermek, yaralıları tedavi etmek de kadınların ödevi idi; fakat bütün bunlar kadına büyük bir hak kazandırmazdı.

Şehirlerdeki cariyelerin durumları çok kötü idi. Bazı cariyelerin sahipleri onları fuhşa sevk eder, kazandıkları paraları ellerinden alırlardı. Kadının namusuna saygı göstermek çöldeki göçebe hayatında, şehirlerdeki yerleştik hayattan daha fazla idi. Cahiliye çağı şairleri, şiirlerinde kadın iffet ve namusunun korunmasını en iyi hasletler olarak terennüm etmekte iseler de şehir hayatında bunun tersine bir durumun varlığını gösteren bir çok misallere rastlıyoruz: Medine'deki Evs kabilesi, Abdüleşhel oğullarının oturduğu köy çapul edildikten sonra gelip Mekke'deki Kureyşlilerle, Medine'deki Hazrec kabilesi aleyhine ittifak etmek istediklerinde Ebu Cehil, Evslilerin bu şekilde kendileriyle yaptıkları ittifakla düşmanlarına üstün geldikten sonra kuvvetlenerek bir gün Mekke'yi ele geçirmelerinden korkarak onları kendilerinden soğutmak amacıyla, Mekke'de âdet olduğu, Medinelilerin ise hoşlanmadıkları kadınlara satışma hususundaki sözleri, kadınların, bilhassa aşağı sınıf kadınların Mekke'de ve Medine'deki durumları hakkında bir fikir verir mahiyettedir. Ebu Cehil, Med'neli Evs

kabileleri mümessillerine şunları söylemiştir: "Kureyslilerle ittifak yapmışsınız. Ben o toplantıda bulunamadığıma üzüldüm; eğer bulunsaydım ben de size katılırdım, söz verir, gerekince yardımınıza gelirdim. Kabul ederseniz anlaşmayı yeniden gözden geçirelim. Kızlarımızı ve karılarımızı sizden esirgemiyelim. Çariyelerimizin çarşıda pazarda gezip dolaşmalarına, erkeklerinizle oynasmalarına müsaade edelim; siz de bu yolda hareket eder yani kızlarımızla karılarınızla bizim de oynasmamıza müsaade ederseniz size yardım edelim; eğer kabul etmezseniz yardım etmeyiz". Bu sözler, Medine halkının hiç hoşlanmadığı, kadınların mübahlığı meselesini ortaya koymuş olduğundan, Evsliler, Kureyslilerle ittifaktan vazgeçip Medine'ye dönerek Yahudi kabileleriyle ittifak ettiler (229).

Arabistan'da cahiliye çağında çarşıda pazarda fırsat buldukça kadınların ırzına taarruz edildiğine dair, Kamus sahibi Firuzabadî de acaip bir misal kaydediyor. Olay şudur: "Cahiliye devrinde Teymullah kabilesinden bir kadın, pazar yerlerinden birine bir kaç tulum yağ getirip satmak üzere iken H â t b. C ü b e y r — ki henüz o zaman islâm olmamıştı — oraya gelip kadını görünce onun güzelliği karşısında dayanamadı; yağ satın almak bahanesiyle kadına yaklaşmış, tulumun birini çözdürüp tadına baktı; gûya onu beğenmeyip başka tulum açtırdı. Çözülmüş iki tulumun ağızları kadının iki elinde kalmakla hemen arkasına geçip dolsuz kadının ırzına geçti. Kadın ne yapsın ortalık tenha olduğundan kimseyi imdada çağıramadı, tulumu koyverse yağ dökülecek, ister istemez bu muameleye katlanmak zorunda kaldı" (230).

Bütün bunlarla birlikte asil ve zengin kimselerin kızları ve karıları bir şahsiyete malik olup itibarlı sayılırlardı. Cahiliye çağında kadınlar varis olma yani miras alma hakkına da malik değildiler. Erkekler, hiç bir sınır tanımaksızın istedikleri kadar kadınla evlenebiliyorlardı. Bu durum muhakkak ki ailenin erkek evlâdını çoğaltmak ve düşmanlara karşı kuvvetli olmak arzu ve ihtiyacından doğmuş bir şeydi. İslâmiyet bu sınırsız evlenmeyi menedip bunu, aynı zamanda ancak dört kadınla evlenilebileceği şeklinde kayd altına aldı. Şüphesiz bu, o devir hayatı için çok ileri ve büyük bir adımdı. Bu durumu bilmeyen veya kavrayamayan batılı bilginler, haksız olarak, çok evlenmeye cevaz verdi zanniyle islâmiyetin bu kaidesine hücum ediyorlar.

Araplarda, çok az görülmekle beraber, kız çocuklarını diri diri gömme

(229) Bak. Eyub Sabri, Mir'at-ı Medine, ss. 332 v. d.

(230) Bu olay Araplar arasında "iki tulum tutan kadından daha meşgul" şeklinde darb-ı mesel haline gelmiştir. Bak. Firuzabadî, Kamus, Mütercim Âsım ter. c. I, ss. 1179 "şirad" maddesi. ve c. IV, ss. 1194 "nihy" maddesi.

âdeti de vardı. Bunu onlar, bir gün şerefi lekeleneyeceği veya yoksulluk çekeceği korkusuyla yapıyorlardı. Göçebe Araplar, yaşamasını istedikleri kızlarına yünden örülmüş bir cübbe giydirecek deve veya koyun güttürürlerdi. Öldürmek istedikleri kızlarını ise, doğar doğmaz yaptıkları gibi, bazan da altı yaşlarına geldiğinde ona güzel elb'seler giydirip akrabalarına götürüleceklerini söyleyerek çölde önceden hazırladıkları çukura atar, üstünü toprakla örterlerdi. Doğar doğmaz öldürecekleri zaman, doğurmak üzere olan kadın bir çukur kazar orada doğurur, doğan çocuk kız ise o çukura gömer, erkek ise alıp büyütürdü. Meselâ Hz. Muhammed devrinde bu işi yapmış olan, Teym kabilesinden Kay s b. A s ı m ' ın Resul-ü Ekremle konuşması meşhurdur ki Kays bu konuşmadan sonra bu âdetten vazgeçmiştir. Hattâ meşhur şair F e r e z d a k ' ın dip dedesi S a ' s a a , bu şekilde diri diri gömülme istenen kız çocuklarını satın alıp kurtarırmış. Sa'saa'nın Hz. Peygambere anlattığı hikâyeye onun insanî duygusunu ve bu alandaki hamiyetini gösterir: Sa'saa islâm dinini kabul ettiği vakit "Ya Resulullah! Cahiliye zamanında hayır işler yaptım acaba bunun bana faydası var mı?" diye sormuş. Hz. M u h a m m e d "Ne yaptın?" deyince Sa'saa "bir gün devemi kaybetmiş aramağa çıkmıştım. Çölde iki çadır gördüm, birinde büyük bir şeyhe rastladım. Biz bu şeyhle konuşurken karısı seslenip, bir kız çocuğu doğurduğunu haber verdi. Kocası "onu yere göm" dedi. Ben, aman yapmayın öldürmeyin ben onu satın alırım dedim. Yavrularıyla iki dişi deve ile bindiğim deveyi verip çocuğu kurtardım. İslâmiyetin ortaya çıkışına kadar böyle 360 çocuğun öldürülmesini önlemiş oldum; bunların her birini ikişer dişi birer erkek deveye satın aldım" dedi. Resul-ü Ekrem "Bu yaptıkların iyiliktir, yüce Tanrı sana islâmı nasib etmiş" buyurdu.

Hz. Peygamber, Medine'ye göç etmek üzere Medinelilerden, Akabe adlı yerde biat alırken diğer bazı cahiliye âdetlerinin terki yanında bu cahiliye adetini terketmelerine dair de biat almıştı. İslâm dini bunu şiddetle men etmiştir. *Kur'an-ı Kerim*'in Tekvir sûresinin 9. âyetinde buna işaret edilmektedir.

Cahiliye çağında bir baba kızını, onun isteyip istemediğine, isteyen çok yaşlı olup olmadığına bakmadan istediği erkeğe verebilirdi. Evlenecek erkeğin babası veya yakın akrabası kızın babasına gider kızını isterdi ki bu işe "hıtbe" denirdi. Uzlaşılır ve kız verilirse bir mehr tayin edilir. Bundan sonra evlenme vuku bulurdu. Araplarda bu normal şekilden başka bir sürü evlenme şekilleri daha vardı (231).

(231) Bak. C. Zeydan, Medeniyet-i İslâmiye Tarihi, Z. Meğamiz ter. c. IV, ss. 75 v.d. c. V. muhtelif yerler, ayrıca bak. M. Şemseddin (Günaltay), Dar. İlahiyat Fak. mec. sene 1, s. 4, ss. 87 v. d.

Araplar bir kadını birinci veya ikinci boşayıştan sonra tekrar alabilirler fakat üçüncü boşayıştan sonra bir daha alamazlardı. Cahiliye çağı Arapları; kendi öz analarını, kızlarını, halalarını, teyzelerini nikâhla alamazlardı. *Kur'an-ı Kerim*'in Nisa sûresinin 20. âyetiyle bu haramlık islâmiyette de teyid edilmiştir. Bu âyette "Analarınız, kızlarınız, kız kardeşleriniz, halalarınız, teyzeleriniz, erkek ve kız kardeşlerinizin kızları, sizi emdiren süt analarınız, süt kız kardeşleriniz, karılarınızın anaları, münasebette bulunduğunuz karınızın terbiyeniz altında bulunan kızları size haram kılınmıştır. Henüz münasebette bulunmadığınız karınızın kızlarıyla evlenmeniz de bir vebal yoktur. Öz oğullarınızın karılarını ve iki kız kardeşi nikâhınızda bulundurmamak haram kılındı; şayet bunlar cahiliye çağında vuku bulmuşsa mâzurdur, çünkü ulu Tanrı affedici ve merhamet edicidir." buyrulmuştur. Bu âyette de işaret olunduğu üzere aynı zamanda iki kız kardeş ile evlenmek, Arapların âdeti idi.

Arapların nikâh hususunda yaptıkları en kötü şeylerden biri de öveği analariyle evlenmeleri keyfiyeti idi. Bir Arap, karısını boşar veya ölürse, bu adamın büyük oğlu bu kadınla evlenmek istediğinde elbisesini o kadının üzerine atar bu suretle kalıng (mehr) vermeğe lüzum kalmadan o kadın nikâhlı karısı olurdu. Bu oğul isterse bu öveği anasını başkasiyle evlendirir ve mehrin kendisine verilmesini şart koşabilirdi. Hattâ ölen kimsenin hayatta kalan oğlu küçük ise öveği anayı, çocuk büyüyünceye kadar bekletip meseleyi onun halletmesine bırakabilirlerdi. Kureyşlilere göre velinin o kadına sahip olması mubah olduğu halde E v s ve H a z r e c kabilesine göre mecburî sayılırdı; fakat kadın çabuk davranarak kendi kabilesine kaçabilirse bu esarete benzer durumdan kurtulabilirdi; varis daha çabuk davranarak elbisesini öveği anasının üzerine atmağa muvaffak olursa artık kadın nişanlanmış sayılırdı. Bu şekilde övey anasıyle evlenen kimseye "dayzen" denirdi.

Araplarda bir de, aile büyüklerinin muvafakatlarına lüzum görülmeksizin muvakkat bir zaman için yapılan müt'a nikâhı vardı. Bu nikâha göre kadın kendi aile topluluğu içinde kalır, kocasına bir mızrakla bir çadır veririrdi. Bu suretle erkek karısının kabilesinde buldukça onların halif'i sayılır, evlilik bağı devam ettiği müddetçe koca bu kabile ile birlikte hareket ederdi. Kadın müt'aya son vermek istediği zaman çadırın kapısını önce bulunduğu yönün tersine çevirir, koca bunu görünce kendi kabilesine dönüp giderdi. Bu şekildeki evlenmeden doğan çocuklar kadına ait olur ve filân kadının çocuğu diye anılırlardı (232).

(232) Bak. Bundan önceki notta geçen mecmua, ss, 91.

4) Hamse ve Semiye:

Bir adamın soy bakımından başka bir adamla üçüncü, dördüncü veya beşinci derecede birleşmesine "hamse", beşinci cedden sonra birleşmesine "semiye" denirdi. Semiyede, yani altıncı göbekten birleşenler, birbirlerini altıncı cedlerinin ad veya şöretleriyle anar yani neseblerine şeref ve hay-siyet vermek fikrinden dolayı her biri adlarına bir de mahlas takarlardı. Arapların bu semiye ve hamse âdetini kabul edişlerinin sebebi, düşmanla-rından haklarını kolayca alabilmek için idi, çünkü Aarap kabilelerinden bir şahıs döğülse veya öldürülse yahut da eşyası çalınsa, yağma edilse, zara-ra uğrayan işi asıl yapanı ele geçiremezse onun hamsesinden yani beşinci ceddinden kimi ele geçirirse hakkını ondan alırdı. Kılınc, ok veya mızrak ile adam öldürmek Araplar arasında yaygındı; fakat boğmak suretiyle adam öldürülmesi büyük cinayet sayılırdı. Biri bir adamı boğarak öldürür-se, ele geçtiğinde hem kendisi hem de hamsesinden üç kişi öldürülürdü. Eğer boğan ele geçirilemezse hamsesinden dört kişiyi öldürürlerdi. Boğan kimsenin hamsesi ile kabilesi, boğulanın hamsesine diyet vermek isterse, dört adam diyeti verilirdi.

F. ARAPLARDA ÂDET VE GELENEKLER VE BATIL İNANÇLAR:

a) Araplarda ölü gümme âdeti:

Cahiliye çağı Araplarının dinî inançları başka başka olduğundan ölü gümme âdeti de bu inançlara göre değişirdi. Öldükten sonra tekrar di-rilmeğe inananlar, ölülerini yıkayıp kefenlerler ve üzerine dua okurlardı. Ölü tabuta konduğu vakit yakın akrabasının en büyüğü kalkar onun iyi-liklerini sayar, ondan sonra gömerek "Tanrı ona rahmet etsin" derdi. Bu gûya bir nevi cenaze namazı idi. Bundan sonra ölenin mezarı yanına bir de-ve getirirler devenin başını, sırtından arkasına veya göğsünden karnına doğru bağlarlar, boynuna bir halka takarlar ve onu ölünceye kadar mezarın yanında bu durumda bırakırlar veya mezara gömerlerdi ki buna beliyeye derlerdi.

Bir kısım halk da ruhun tenasühüne yani bir cesedden çıkıp başka ce-sede girdiğine inanırdı. Bunlar, içlerinden ölenlerin cesedinden, her yüz yılda bir kuş hasıl olduğunu ve her ölüden hasıl olan bu kuşların, ölü-nün gömülü olduğu mezarın başucuna geleceğine inanırlardı.

Cahiliye çağında öldürülen kimselerin karılarının, öldürenlerden öç al-madıkça ölünün ardından ağlamamaları usuldendi. Bu sebeple kocaları öl-dürülen kadınlar öldüren ne zaman öç alırsa kocasına o zaman ağ-lardı.

b) Diş atma âdeti:

Araplarda çocuklar diş değiştirdikçe çıkan dişleri baş ve şahadet parmakları arasına alıp "bundan daha güzeliyle değiştir" diyerek güneş ışığına doğru atarlar ve böyle yapılırsa yeni dişlerin doğru ve sağlam çıkacağına ve çocuklarının, yaşadıkları müddetçe diş ağrısı çekmeyeceklerine inanırlardı.

c) Bahire, Sâibe, Vasile ve Hamî âdetleri:

İbn-i İshak bu âdetler hakkında şöyle diyor: "Bahîre" denilen deve "Sâibe" denilen devenin dişi yavrusudur. "Saibe" denilen deve ise arka arkaya on defa dişi yavru doğuran devedir. Bu durumda olan develer başıboş bırakılır, binilmez, yünü kırılmaz, sütünü misafirden başka kimse içmez. Bu durumdaki develerin ilk on yavrusundan sonra doğuracağı dişi yavruların kulakları enlenir (nişan vurulur) ve anasıyla birlikte başıboş bırakılır. Bu yavrular büyüdükten sonra bunlara da binilmez, yünü kırılmaz ve anasında olduğu gibi, sütünü misafirlerden başka kimse içemez. Bu türlü deve yavrularına "bahîre" denir.

Vasîle ise, arka arkaya beş defa ikiz dişi yavru kuzulayan koyuna denir. Bu gibi koyunların ilk beş defada doğurdıkları ikiz dişi kuzulardan sonra kuzulayacağı yavruların hepsi, ailenin erkek çocuklarının olur; kızlara bir şey düşmez; ancak bu kuzulardan ölen olursa etini, ailenin erkek ve kadın efradı ortaklaşa yerler. Hâmî'ye gelince, bu da, dölünden arka arkaya on defa dişi yavru dünyaya gelen erkek devedir. Bu durumda olan erkek deveye binilmez, yünü kırılmaz ve damızlık olarak başıboş bırakılır ve, damızlık olarak kullanılması hariç başka hiç bir şekilde istifade edilmez (233).

(233) İbn-i İshak'ın eserini toplayan İbn-i Hişam, İbn-i İshak'ın verdiği bu bilgiyi şu suretle doğrultuyor: "İbn-i İshak'ın hamî denen deve hakkında söylediklerinden başka anlattıkları doğru değildir. Meselâ, bahire, Araplarda, kulağı delinen, eti yenilmeyen, yünü kırılmayan, sütünü, misafirden başka kimse içmeyen veya sütü sadaka verilen ve Tanrıları için başıboş bırakılan deveye denir. Sâibe ise, bir adamın, hastalıktan iyi olması veya dilediği bir işi başarması halinde serbest bırakacağını adadığı devedir. Böyle bir adamın Tanrıları için serbest bıraktığı dişi veya erkek deve, başıboş dolaşır otlar hiç bir şeyinden istifade edilmez. Vasîleye gelince, bir hayvan her defasında ikiz doğurursa sahibi, bu doğan yavruların dişilerini Tanrılarına ayırır, erkeklerini kendisine bırakır. Bu hayvan ikiz doğurup yavrularının biri erkek biri dişi olursa, Araplar dişisi hakkında, (kardeşini de kendine bağlasın) derler ve erkeğini de dişisi ile birlikte Tanrıya ayırırlar. İkiz kardeşini kendi kaderine bağlayan bu dişi yavruya vasîle (bağlanmış) denir. Bak. İbrî-i Hişam, Sire, c. I. ss. 91 - 92. Kur'an-ı Kerim'de de buna temas edilmektedir. Bak. Sûre V, âyet 103, Sûre VI, âyet 139, 143 - 144.

d) Araplarda kumar oyunları:

Meysir oyunu bir nevi kumar oyunudur. Bu kumarı oynayana "yeser" denir. Araplar bu oyunla öğünürlerdi. Bu oyun daha ziyade kış gecelerinde ve zenginler tarafından oynanan bir oyun olup bu yolla yoksullara et dağıtılmış olurdu.

Meysir, kumara konu olmak üzere ortaya konan deveye denir. Devenin eti dikkatle parçalanırken bir hakem kurulu çağırılır ki bu kurula "yâsirun" (tekil şekli yâsir), eti parçalara ayırana "kaddar" denir. Meysir oyunu, Hübel putu önünde çekilen kur'a oklarından başka olup her yerde çekilebilen on okla oynanır; bu oklara "kîdâh" denir. Bu on oktan her birinin ayrı ayrı adı olup yedi tanesinin üzerine, birine bir çizik, ikincisine iki çizik, üçüncüsüne üç çizik ilâh.. olmak üzere çizgiler çizilir ki bu çizgiler her okun, sahibine kazandıracağı deve eti hissesini gösterir. Üç oka hiç bir çizgi çizilmez; bunlar kimlerin hissesine düşerse hiç bir şey kazanmaz. Oyuna katılmak için on kişi bulunamazsa bulunanlar ikişer üçer ok alarak oynarlar. Bu iş için, parası oyundan sonra verilmek üzere bir deve satın alınır. Bu deveyi kesip etini, okların üzerindeki çizgiler toplamı kadar yani yirmi sekiz parçaya bölerler. Bu oyun genel olarak gece oynanır, ateşler yakılır, okları çekmek için özel kimseler getirilir ki bu adama elhurde derlerdi. Okların çizgilerini yoklayarak fark edemesin diye bu ok çeken adamın elini bez veya deri parçasıyla sararlardı. Bu adam okları birer birer çeker ve bakmadan, arkasında duran kontrolcüye verirdi ki bu kontrolcuya da "rakıyb" derlerdi. Bu kontrolcu oku, torbadan çekenden alıp sahibine verir o da önceden ayrılmış olan parçalardan payını alırdı (234).

Cahiliye çağında aile hayatına, dostluğa, eli açıklığa, yemek yemek, av âdet ve edeplerine dair bir çok misallere, cahiliye çağı şairlerinin şiirlerinde rastlıyoruz. Bunların burada ayrı ayrı zikir edilmesi ve uzun uzun yazılması, cahiliye çağının kısa bir panoramasını tesbit etmek amacıyla kaleme aldığımız bu kitabın sınırlarını aşacağından, bunlardan belli başlarına işaret etmekle yetindik.

G. CAHİLİYE ÇAĞINDA ARAP KÜLTÜRÜ

Araplar, yarımadanın, çok mahdut olan, yerleşik hayata ve ziraata elverişli yerleri hariç, genel olarak göçebe hayatı süren bir kavimdir. Bu iti-

(234) Bu hususta fazla bilgi için bak. Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe, el-Meysir ve'l-Kîdah, Kahire, 1342, ss. 31 v. d.

barla Yemen'dekiler, Basra ve Akabe körfezleriyle Bahreyn bölgelerinde oturanlar eski zamanlarda çok önemli medeniyetler kurmuş, kültür hareketleri geliştirmiş olmakla beraber yarı elverişli bölge sayılan Mekke ve Medine dolayları da dahil yarımadanın diğer bölgelerinin cahiliye çağındaki kültür hareketleri, hemen tamamıyla bu göçebe hayatın zaruretlerinden doğan tecrübe, âdet ve geleneklerin geliştirdiği bilgilerden ibaretti. Bu bilgilerin mümessilleri din adamları, bazı zekî ve imtiyazlı kimselerdi. Okuyup yazma da hemen sadece ticaretle uğraşanların veya nüfuzlu, asil kimselerin bildiği bir şeydi ve hep ticaretle uğraşan Mekkeliler bu hususta daha ileri bir durumda idiler. Büyük halk topluluğu ise tamamen cahildi. İslâmiyetin doğuşu sırasında Hz. Peygamberin, Bedir savaşında esir düşen Mekkelilerden her birinin, on Medîneli gence yazı öğretmesini kurtuluş fidyesi olarak kabule karar vermesi bu gerçeği gayet güzel belirtir.

Bütün bunlarla birlikte bazı ilimler Arapların kendi icatları olmakla beraber bir kısmını da başka uluslardan almışlardır. Soy dizimi bilgisi (ilm-i ensab), şiir, hitabet ilimleri Arapların kendilerine mahsus ilimlerdir. Ulum-u dahile denen, diğer uluslardan alınma ilimler ise ilm-i nûcum (yıldızlar ilmi = Astroloji), tıp, meteoroloji yani, havanın rüzgârlarının ve yağmurlarının durumunu inceleme ilmi, at yetiştirme bilgisi, mitoloji, kehanet (büyücülük ve sihirbazlık), zecr üt-tâir (kuşların uçuşundan, konuşundan ahkâm çıkarma bilgisi), kıyafet (iz arayıcılık)'tır. Şimdi bu cahiliye sanat ve bilgilerini kısaca gözden geçirelim:

1) Araplarda yazı:

Eski Arap devletlerinden güneyde hüküm süren Himyerliler "müsned" harfleri denen harflerle, kuzeyde hüküm sürmüş olan Nabatlılar da Nabat harfleriyle yazı yazıyorlardı. Hicaz bölgesi Arapları ise yazıyı, ticaret için gittikleri memleketlerden öğrendiler. Bu iş, islâm dininin ortaya çıkışından az önce olmuştu. Bu Hicaz Arapları Arapçayı Nabat harfleriyle veya İbrânî, yahut da Süryanî yazısıyla yazıyorlardı. Nabat harflerinden nesih yazısı, Süryanî harflerinden de Kûfe şehrine nisbetle Kûfî yazı ortaya çıktı. Araplardan yazıyı ilk kullanan kimseler Tay kabilesinden M e r a m i r b. M ü r r e ile E s l e m b. C e d e r e' dir. Bunların kullandığı ilk yazı "el-cezm" adıyla anılan bir yazı nev'i idi. İbn-i Düreyd'in bize naklettiği bu iki zat yazıyı, *Anbar şehri* halkından olan B i ş r b. A b d ü l m e l i k K i n d î' den öğrenmişlerdi. Bu Bişr, Dûmet ül-Cendel emîri olan U k a y d i r b. A b d ü l m e l i k' in kardeşi olup bir ara Mekke'ye gelmiş ve burada E b u S ü f y a n (Sahr) b. Harb b. Ümeyye'nin kız kardeşi S a h b a b i n t i H a r b b. Ü m e y y e ile ev-

lenerek uzun müddet kalmıştı. Bu söylentilerden şu sonuç çıkıyor ki Araplar, islâmiyetin ortaya çıkışından az önce Nabat yazısını ticaret için gittikleri Şam bölgesinin Havran şehrinden, Kûfî yazıyı da Irak'tan öğrendiler. Bunlardan Kûfî yazıyı, daha sonra Kur'an-ı Kerim'in vesair dinî kitapların yazılmasında, Nabat yazısını da ticaret ve muhaberat işlerinde kullandılar. İslâmî çağın ilk sıralarında Kutba adında bir hattat yetişerek Kûfî yazıdan dört çeşit yazı icadetti. Nesih yazısının aslı olan Nabat yazısında meşhur hattat da, M. 940 yılında ölen İbn-i Mukle idi. Arapların kullandığı bu yazılar uzun zaman noktasız ve harekesiz olarak yazıldı. Arap yazısının harekelenmesi E b u ' l - E s v e d Z a l i m b. S ü f y a n e l - D ü e l i (hayatı: M. 604 - 689) tarafından yapılmış, nokta konması da meşhur Irak Valisi H a c c a c b. Y u s u f e l - S a k a f i zamanında olmuştur. Söylentiye göre Haccac zamanında bu işi ilk yapan zat N a s r b. Â s ı m L e y s i idi.

İlk alınışı ve gelişmesi bu şekilde olan Arap yazısı islâmî devirde o kadar büyük bir ilerleme kaydetmiştir ki hattatlık, güzel sanatların bir kolu haline gelmiştir (235).

2) İlm-i Nücum (Astrologie)

Araplar, uçsuz bucaksız çöllerde işlerine çok yarıyan bu bilgiyi şüphe yok ki Keldanilerden (Kaldeliler) ve Babililerden almış olmalıdırlar; esasen eski medeniyetlerin mümessilleri olan eski Hindliler, eski Mısırlılar ve eski Yunanlılar, başka uluslar da bu bilgiyi Sümerliler yoluyla Kaldelilerden öğrenmişlerdi. Arapların zikrettikleri belli başlı yıldızların bir çoğunun adı veya adının delâlet ettiği mâna Kaldelilerdekinin hemen hemen aynıdır. Meselâ Arapçadaki Merih yıldızının Keldandaki karşılığı Mirdah'tır. Zuhâl yıldızının adı olan "Zuhâl" kelimesinin Arapçada mânası yüksekliktir ki Keldandaki Zuhâl yıldızının adı olan Kâvun kelimesinin mânası Keldandaki yüksekliktir. Yıldız kümelerinin yerleri ve adları da Arapçada ve Keldandaki aynı veya aynı mânadadır.

Arapların, yıldızların hareketleri ve devirleriyle uğraşmaları ve ilgilennmeleri meşhurdur. Onlar yürüyen ve duran yıldızların bir çoğunu tanıyorlardı.

(235) Bak. Taşköprülü Zade, Mevzuat ül-Ulum, c. I, ss. 124 v. d. C. Zeydan, Medeniyet-i İslâmiye Tarihi, C. III, ss. 98 v. d. İslâm Ansiklopedisi, Arab yazısı maddesi Mehmet Fehmi, Tarih-i Edebiyat-ı Arabiye, ss. 462 v. d. İbn-i Haldun, Mukaddeme, Mehmet Piri Zade ter. c. II, ss. 337 v. d. Firuzabadi, Kamus, c. II, ss. 678 meramer maddesi. Mahmud Es'ad, Tarih-i Din-i İslâm, Medhal kısmı, ss. 259 v. d.

3) Meteoroloji:

Bu bilgi yağmurlara ve esen yellere ait değişiklikleri anlamaktan ibaretti. Araplar bu değişikliklere, yıldızların doğuşunun, ve batışının sebep olduğuna inanıyorlardı. Bu itibarla bu meteoroloji fenni Araplarda "İlm-i nücum'un bir parçası gibi mütalâa ediliyordu. Onlara göre yağmurların yağışı, bir adamın işinin iyi veya kötü gidişi hep yıldızların hareketine bağlı şeylerdi. Bu hususta hareket eden yıldızlardan batıda şafak söktüğü vakit bir yıldızın batıp, doğuda ona karşılık ve rakip olarak bir yıldızın doğmasına dikkat ederlerdi ki bu şekilde 28 yıldızın hareketini kontrol ediyorlardı. Bütün yağmurlara, rüzgârlara, soğuklara, sıcaklara bu 28 yıldızın sebep olduğunu sanıyorlardı. Ayrıca bulutların renk ve şekillerine göre de yağmurun yağıp yağmayacağına hükmederlerdi. Bu konuda ak bulutlar en az yağmur getiren, kırmızı bulutlar orta derecede yağmur getiren, kara bulutlar da en çok yağmur getiren, bulutlar olarak bilinirdi.

Uzak yerlere gitmek üzere yola çıktıkları zamanlarda yönü bulma bakımından elbette yıldızlar ve yel istikametleri önemli idi. Araplar kuzeyden esen yele "saba yeli", batıdan esen yele "şimal yeli", güneyden esene "debur yeli", doğudan esen yele de "cenup" yeli" derlerdi.

4) Mitoloji:

Esatir ve hurafeler ilmi demek olan bu bilim kolu da ilm-i nücum'un bir subesi idi. Cahiliye çağında Araplar da eski Yunanlılar gibi gökteki yıldızlardan bazılarını Tanrı saymışlardır; ancak gitgide doğrudan doğruya yıldızlara tapma şekli kaybolup bu durumu, taptıkları putların adlarından ve bazı toplulukların ibadet şekillerinden anlıyoruz. Meselâ Lât putu, Zühre yıldızı adına ortaya çıkarılmıştı. Araplar bazı yıldızları insan şeklinde kabul edip eski Yunan Tanrılarında olduğu gibi bunların birbirleriyle evlenmelerine, savaşlarına ve diğer hususlara ait, gerçekte ilgisi olmayan hikâyeler düzmüşlerdir. Herhalde Arap mitolojisinin temeli bu efsanevî hikâyelerden doğmuştur. C. Zeydan Arapların bu hikâyeleri, Hindlilerden yahut eski Yunanlılardan veya eski Mısırlılardan almış olmaları gerektiğini, zira Kaldelilerin bu gibi şeylere pek az önem verdiklerini kaydediyor (236).

5) Kehanet ve Arafet:

Kehanet ve arafet aslında aynı anlama gelen kelimelerdir; fakat bazıları kehanetin geçmişteki olaylara, arafetin gelecekteki olaylara ait bilgi

(236) Bak. C. Zeydan, Medeniyet-i İslâmîye Tarihi, C. III, ss. 27 v. d.

verme terimleri olduğuna kanidirler. Hangi anlama gelirse gelsinler ortak mânaları gaipten haber vermeğe dayanır.

Cahiliye çağında Araplar, kâhinlerin her şeye kaadir olduklarına inandıklarından her işte onlara başvururlardı. Aralarında çıkan anlaşmazlıklarda onların aracılığına ve verecekleri kararlara önem verirler, hasta oldukları zaman tavsiyelerine uyarlardı. Bunlardan başka içinden çıkamadıkları konularda onların fikirlerini sorarlar, düş gördüklerinde onlara yordururlar, gelecekte başlarına ne geleceğini onlardan öğrenmek isterlerdi. Bu bakımdan kâhinler, Babillilerde, Fenikelilerde, eski Mısırlılarda ve başka bütün eski uluslarda nasıl bir mevkie sahip idiyeler cahiliye çağı Araplarında da, ilim, felsefe, tababet, hakimlik gibi işlerle meşgul olan sınıfı ve din adamları sınıfını yani bu alanlarda uğraşma imtiyazını ellerinde bulunduran ruhanî başkanları teşkil ediyorlardı. Daha önce de kaydettiğimiz gibi kehanet, Araplara dışarıdan komşu uluslar yoluyla gelmiş "ulum-u dahile" dendir. C. Zeydan kehanetin, ilm-i nücum ile birlikte Keldânilerden geldiğini kaydederek Arapçada kâhin'e "hâzi" denildiğini, bu kelimenin ise Keldancada görücü ve bakıcı anlamında olduğunu, kâhin kelimesinin epey sonra İbrancadan yani Yahudilerden alındığını söylüyor (237).

Araplar, kâhinlerin herşeyi bildiklerine ve bu bilgileri onlara ruhların öğrettiğine inandıklarından, cahiliye çağı Araplarından Tanrıya tapanlar, kâhinlerin gaybe ait bilgileri meleklerden öğrenerek açıkladıklarına, puta tapıcılar ise putlarda bir takım ruhların mevcut olduğunu ve bu ruhların kâhinlere ve puthane bakıcılarına tabiat sırlarını açıklayıp öğrettiklerine kani bulunuyorlardı. Araplara göre putların içinde cinler bulunur, bu cinler kâhinlerle konuşur ve kâhinlere gökte neler olup biterse haber verirlerdi. Cahiliye Arapları putların içinde bulduklarını kabul ettikleri bu cine "hâtif" derlerdi.

Bir kimse bir yel girmesinden veya baş ağrısından hasta olsa kâhine başvurduğunda kâhin onu afsunla yani, okuyup üfürerek tedavi ederdi. Müşkül bir iş hakkında fikri sorulsa, remil atarak veya bir ipe düğüm çalıp üzerine üfürerek mütalâa beyan ederdi. Bu şekilde bir ipi düğümleyerek üzerine okuyup üfürmeğe Arapçada "en-Nefs-u fi'l-ukad-i" denilir ki Kur'an-ı Kerim'in Felâk sûresindeki "ve min şerrin neffasât-i fi'l-ukad-i" (düğümleri üfleyen nefeslerin şerrinden) âyeti, bu şekilde düğümlere okuyup üfleyen kâhinlerin şerrinden sakınmaya işaretir.

İki dâvacı bir kâhini hakem kabul edip başvursalar kâhin, kur'a okları çekmek suretiyle onların müşkillerini hallederdi. Kimin yaptığı belirsiz

(237) Bak. aynı eser aynı cilt, ss. 29.

bir hırsızlık için başvurduğunda bir güğüme üflemek veya buna benzer şeyler yapmak suretiyle hırsızın kim olduğunu belirtmeğe çalışırdı. Görülen bir düşün yorulmasında da bunun gibi acayip şeyler yapar veya sözler söylerdi.

Her kâhin, kendisine sorulan her şeyi halle çalışır idi ise de bazan her birinin, hasta iyi etmekte, düş yormakta, iz aramakta veya anlaşmamazlıkları halletmekte özel bir ihtisası bulunurdu. Araplar arasında S a t i h Ş i k k gibi, yaşayıp yaşamadıkları pek belli olmıyan efsanevî kâhinler zikredilmekle beraber cahiliye çağının sonlarında yaşıyan H u n a f i r, S e v a d b. K a a r i b, kadın kâhinlerden de, Yemen'de yaşıyan T u r e y f e, Z e b r a, S e l m a, Mekke'de Has'am kabilesinden F' a t i m a, Yemamede Z u r k a ' meşhurdular.

6) Kıyafet:

İz arama ve ayak izinden bu izin sahibini tanıma fennidir. Kıyafet de kehanetin bir koludur. Bu, katl, hırsızlık, kaybolma olaylarında çok işe yaraayan bir bilgi kolu idi. Araplar bu fende o kadar ileri gitmişlerdi ki bazı kaaifler (iz arayıcılar) ayak izinden, iz sahibinin genç veya yaşlı olduğunu, kadın veya erkek olduğunu, kız veya dul olduğunu hattâ gebe veya normal olduğunu anlarlardı. Bu iz arayıcılıkta en mahir Arap kabileleri Beni Müdlic ile Beni Leheb idi. Bu kabileler içinde de Mürre oğulları bu hususta daha üstün idiler. Mürre oğulları bir devenin ayak izinden o devenin kime ait olduğunu çıkarır, bir insanın ayak izinden de o adamın Iraklı, Şamlı, Mısrılı veya Medineli olduğunu bir görüşte tayin ederlerdi.

İnsanın şeklinden, dış görünüşünden, renginden veya söz ve hareketlerinden onun iyi veya kötü adam olduğunu sezme ilmi olan "ilm-i feraset" kuşların uçuşundan, konuşundan ahkâm çıkarma bilgisi demek olan "zercr üt-tair", düşün yorumu, remil atmak gibi bilgiler de kıyafet biliminin kollarıdır.

7) Cahiliye çağında tıp:

Şüphe yok ki tıp ilmi veya fenni, insanlık tarihi ile başlamıştır. Dünyanın bütün eski milletleri hastalıkların sebepleri ve tedavi şekilleri üzerinde çalışmışlardır; fakat bir çok bilgilerde olduğu gibi bu alanda da önemli denemelerin, eski Mezopotamya devletlerinde yapıldığı kabul edilmektedir. Bilhassa Babilliler bu uğurda başarılı işler görmüşlerdir. Hastalıkların sebeplerini ve ilâçlarını ilk tesbit edenler, Babillilerdi. Onlar hastalarını sokaklarda ve halkın geçeceği yerlerde durdurur, oradan ge-

çenler arasında böyle bir hastalığa tutulup kurtulmuş kimse olursa, o hastalıktan nasıl iyi olduğunu sorar onu da ona göre tedavi ederlerdi. Babilliler bu hususta daha ileri giderek, başından geçenlerden sordukları ve tedavide iyi sonuç aldıkları bilgi ve tecrübeleri levhalara yazarak bu levhaları tapınaklarına asarlardı. İşte bu sebepten onlarda tababet, kâhinlere mahsus sanatlardan sayılırdı. Bir çok eski çağ ulusları gibi Araplar da tıbbı, Babillilerden öğrenmişlerdir. Bu itibarla eski Mısır, Fenike ve Asur tababeti birbirine benziyordu. Daha sonra, gene Babillilerden öğrenmiş olan eski Yunanlılar tıbbı daha ileri götürerek bir düzene koydular ve onun, Romalılara, İranlılara geçmesine aracılık ettiler. Araplar bu sonuçlarla yani İranlılarla çağdaş oldukları için bunların tıbb bilgilerinden bazı şeyler alarak onları, daha önce Babillilerden alınmış olan bilgi ve denemelerle, doğrudan doğruya kendilerinin buldukları tedavi usullerine kattılar. İşte bu bilgilerin bir araya gelmesiyle cahiliye çağı tıbb bilimi ortaya çıkmış oldu. Bu tıbb bilgilerinden pek çok şeyler hâlâ bugün de çölde yaşayan Arap kabileleri arasında bilinir ve tatbik edilir.

Araplarda iki çeşit tedavi usulü vardı: Biri, kâhin ve arrafların usulü, öteki, ilâçla tedavi usulü idi. Kâhinler hastaları, daha önce de kaydettiğimiz gibi okuyup üfleme, sihir yapmak, tapınaklara kurban adayıp dua etmek yahut nusha yazmak gibi şeylerle tedavi ederlerdi. Okuyup üfleterek hastayı iyi etmek bütün eski uluslarda yaygın olan bir usuldür. Eski Mısırlılardan kalma yazılı belgeler arasında hastaların tedavisi için tavsiye olunan bir çok nushalar (reçete mahiyetindeki şeyler) bulunmuştur. Bu belgelerden anlaşıldığına göre o zamanlarda bir kâhin bir hastanın tedavisi için dâvet olunduğu zaman o, yanında, biri nusha ve dua kitabını, öteki ilâçları taşımak üzere iki adamla birlikte giderdi. Bu bize, eski Mısırlıların, hastalarını, hem nusha ve dua ile hem de ilâçlarla tedavi ettiklerini gösteriyor. Onlar yazılan nushalarda, okunan dualarda Tanrıları İzis'ten, Oziris'ten veya Ra'dan yardım dilerlerdi (238). İlâcı yaparken veya onu hastaya içirirken bir takım özel dualar okurlardı. Onların inancına göre insanın içine girerek hastalıklara sebep olan kötü ruhları çıkarmak için de ayrı dualar vardı; Araplar da aynı şeylere inanıyorlardı; bu itibarla onlar da hastalıkları sırasında putlarına o şekilde dualarla hitabederler, insanların içine girdiklerini sandıkları şeytanları, okumakla ve nusha yazmakla çıkarmak isterlerdi. Bu inançlardan biri olarak yukarılarda da zikrettiğimiz gibi meselâ bir vebadan korunmak için eşek gibi anırırlardı;

(238) Bak. aynı eser aynı cilt, ss. 34 v. d. Mısırlılarda tıbb alanındaki bilgiler hakkında bak. Prof. Dr. Âfet İnan, Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti, Ankara, 1956, ss. 240 v. d.

güya insan eşek gibi anırırsa vebadan kurtulmuş. Gene bu inançlardan biri, hükümdar kanının felç hastalığına ve kötürümlüğe iyi geldiği şeklindeki söylentidir.

Hastalara verilen ilâçlar olarak da Araplar bazı ot tohumları, şerbetler, bilhassa bal kullanıyorlardı. Cahiliye Araplarına göre bal, iç hastalıkları için son derece şifa verici ve mükemmel bir ilâçtı. Bununla beraber cahiliye çağı Arap tıbbında en önemli rolü, kan almak (hacamat) ve kızgın demirle vücudün muhtelif yerlerini dağlamak oynuyordu. Onların tedavi usullerinden biri de bazı uzuvların kesilmesi idi ki bunu, ateşte kızdırılmış bıçakla yaparlardı; çünkü o zamanlarda ateş, bugünkü mikrop öldürücü ilâçların yerini tutuyordu.

Araplar göz şaşılığını, gözü, dönen değirmen taşına baktırarak tedaviye çalışırlardı; onlar böylece gözün değirmen taşına baka baka düzeleceğine inanırlardı. Keza herhangi bir sebeple korkmuş olan kimseye su içirirlerdi ki bu gelenek, bugün Anadolu'da da devam etmektedir (239).

Cahiliye çağı Arapları arasında bazı ünlü tabipler, cerrahlar yetişmiştir. Bunların bir kısmı belki efsanevî şahsiyetlerdir fakat bunlar arasında gerçek hüviyetlerini bildiklerimiz de vardır. Efsanevî tabiplerden, meşhur Lokman Hekim vardır. Bunun, eski Yunanlılardaki Hipokratés ile aynı şahsiyet olduğunu söyleyenler de vardır. Söylentiye göre Lokman Hekim aynı zamanda Arapların hakim ve filozofudur da. Gerçekten yaşadığını bildiklerimizden Teymur-Rebab kabilesinden İbn-i Huzeym vardır ki bu zat, tıp alanındaki bilgisi ve şöhreti ile Araplar arasında darb-ı mesel olmuş bir şahsiyet haline gelmiştir. Araplar bir tabibin bilgisini öğmek istedikleri vakit "İbn-i Huzeym'den daha bilgilidir" derlerdi.

Hâris b. Keldet üs-Sakafî, cahiliye çağının son ünlü tabiplerindendi. Hâris, Taif şehrinde doğmuş olup Beni Sakif kabilesindedir. O, gençliğinde İrana gidip orada, büyük İskender istilâsından sonra eski Yunan kültürü tesiriyle kurulup gelişmiş olan Cendşapur tıp okulunda okumuş, sonra memleketi olan Taif şehrine dönerek tabiblikte büyük bir şöhret kazanmıştı; İslâmiyetin ortaya çıkışında hayatta idi; hattâ Hz. Peygamber, ağır ve önemli bir hastalığa tutulanlara, Hâris'e gidip kendilerini tedavi ettirmelerini tavsiye ederdi. Hâris b. Keldet Emevîler halîfesi Muaviye b. Ebu Süfyan devrine kadar yaşamıştır (240). Hâris'in oğlu Nadr da ünlü tabiplerindendi. Bundan başka, İbn-i Ebî

(239) Bak. C. Zeydan, Medeniyet-i İslâmiye Tarihi, C. III, ss. 34 v. d.

(240) Bak. İbn-i Cülcül (Ebu Davud Süleyman b. Hassan el-Endelüsi), Tabakat ül-Etübbâ ve'l-Hükema, Fuad Seyyid neşri, Kahire, 1955, ss. 54.

R u m i y e t ü t - T e m i m î de cahiliye çağının belli başlı tabiplerindendi; kendisi daha ziyade cerrahlıkla yani ameliyat etme işiyle meşguldü. Tabakat ül-Etibba ve'l-Hükema adlı eserin yazarı İ b n - i C ü l - c ü l , İ b n - i E b i R e m e s e adında bir tabipten daha bahsediyor ki bu da Hz. Peygamber devrinde yaşamış değerli tabiplerden imiş (241).

Araplarda at, deve vesaire gibi hayvanların yetiştirilmesi de önemli bir saha olduğundan sırf bunların bakımı, tedavisi ile uğraşan kimseler yani baytarlar da vardı. Meselâ A s b . V â i l , cahiliye çağının meşhur baytarlarından idi.

8) Cahiliye çağında şiir:

Araplar şiiri, kafiyeli ve vezinli söz diye tarif ederlerdi. Halbuki bu tarif, doğrudan doğru nazma ait olmak gerekir; çünkü nesir halinde de şiir olabilir. Arapların dışardan almayıp yani ulum-u dahile'den olmayıp kendi geliştirdikleri bir bilim kolu da şiirdir. Şüphe yoktur ki her milletin kendine has özellikleri ihtiva eden bir şiiri ve edebiyatı vardır. Araplar, uçsuz bucaksız genişliği ile, berrak ve mavi seması ile ve büyük mahrumiyetlerle dolu olan çölde çok geniş ve derin bir edebiyat vücade getirmişlerdir. Araplarda şairane düşünüş, onların doğuştan sahip oldukları bir kabiliyet ise de nazm denen, belirli bir şekil ve kalıp isteyen edebî nevi sonradan ortaya çıkmıştır. Belki şiiri önceleri, darb-ı meseller kabilinden ezberleyip aralarında kullanmak üzere kısa ibareler şeklinde düzmüşlerdir. Hakîmane meseller de bu kabildendir. Bu kısa sözlere, zamanla aynı büyüklükte ikinci bir söz katılmış ve böylece beytler, bunun üzerine de en basit halde "recez vezni" ortaya çıkmıştır. Şiirde bu ilerleme sonunda gitgide kasideler, gazeller, mersiyeler ortaya çıkmıştır. Söylentiye göre kaside tarzını geliştirenlerin en ünlüleri Umru ul-Kays ile, M. V. yüzyılda yaşamış olan onun dedelerinden Mühelhel'dir. Umru ul-Kays, gazelde de ilk büyük üstadlardandır.

Arap şiirinin ilk defa nasıl teşekkül ettiğini, nasıl düzenli bir şekil aldığını açık ve kesin olarak bilmiyoruz; amma gerçek olan şudur ki; M. VI. yüzyıl başlarında bütün kuzey Arabistan'da hemen hemen bütün kabilelerce bilinen ortak bir şiir dili mevcuttu. Bu şiir dili belki, her yıl otlak bulmak için yapılan göçler, hac veya ticaret maksadiyle muhtelif panayır yerlerine gidilmesi suretiyle teşekkül etmiş, geniş kelime hazinesini de bu yolla yapılan temaslar sonunda muhtelif Arap lehçelerinden almıştır. Bu ortak ve geniş

(241) Bak. bundan önceki notta adı geçen eser, ss. 57.

şiiir dili yalnız Bosra ve Hire saraylarında incelmış bir hayatın süs ihtiyacı için sanatlarını mübrem bir zaruret haline getirmiş büyük şairler tarafından değil, belki dar çerçeveli bir hayatın kısıkanç rekabetlerini ebedileştirmek hususunda Hüzeyl kabilesinin keçi çobanları tarafından kullanılmıştır. Bununla birlikte lehçeler, günlük hayatta yerlerini muhafaza etmişlerdir. Kendini eğlendirmek ve hayvanını gayrete getirmek için onun ölçülü yürüyüşüne biteviye bir şarkı ile katılan deveçiler, bedevî çadırlarında oturan kadınlar ve hurmalık vahalarda çalışmanın yorgunluğuna vezinli sözlerle karşı koyan köylüler de aynı zamanda konuşma dilini kullanıyorlardı. Bu çeşit türküler, iptidaî bir hayat süren Araba yalnız kuvvet vermekle kalmıyor, belki onun inanışına göre, doğrudan doğruya işini çabuklaştırma gücünü de veriyordu. İnsan için kelime yalnız bir ifade vasıtası değil aynı zamanda muhitinde canlı farzettığı her şey üzerinde tesirini gösteren bir vasıta ve bu sihirli tesir, aşağı yukarı heyecanlardan daha kuvvetlidir. Söz, gerektiği şekilde âhenkli olarak veya normal olarak söylendiği zaman, dinleyeni, çeken bir kudrete sahiptir. Bunun içindir ki Araplar, tabiat üstü bir sihir bilgisine malik saydıkları şaire, şair yani "bilen" demişlerdir. Onun sanatına, yalnız hayatın bir süsü gözüyle bakılmaz, ondan, öldürücü bir silâh gibi korkulur da. Şair öyle silâhtır ki bir hasma yöneltildiği zaman sert hicivlerle o hasmı yalnız utandırmakla kalmaz, doğrudan doğruya onun iş görme gücünü de felce uğratar. Sevilen bir kimsenin ölümü için söylenen mersiye tarzı da hiciv tarzı kadar eskidir. Mersiyeleler iptidaî şekilde muhakkak ki, ölenin yakınlarına teessür göstermekte daha içli ve duygulu olan kadınların ortaya çıkardığı bir nevidir. Bundan dolaydır ki en ünlü mersiyeleler, cahiliye çağı kadın şairlerinden olup Süleym kabilesinden A m r b. Ş e r i d ' in kızı, H a n s a lâkabiyle anılan ve M. VII. yüzyılın ilk yarısında yaşamış olan T u m â z e r ' in, kardeşleri S a h r ve Ü m e y y e haklarında inşad ettiği mersiyeleleridir (242).

(242) Bak, C. Brockelmann, İslâm Ansiklopedisi, Arab Edebiyatı maddesi, Mersiye "nayıhalık" sanatından doğmuştur. Arap yarımadasında nayiha denilen bir takım kadınlar vardı ki ölümler için ücretle ağlamayı sanat edinmişlerdi. Ölünün evinde ve cenaze arkasında onun iyiliklerini sayarak, feryad ederek ağlarlardı. Bu yolla ve zamanla ölünün medhini ihtiva eden şiirler ortaya çıktı ki mersiye tarzının esas budur. Bak. Mahmud Es'ad, Tarih-i Din-i İslâm, Medhal kısmı, ss. 328 v. d. Bundan bir kaç yıl önce, Yozgatlı bir kadın, 30 yıl kadar evvel, ölen kocası için, o zamanın yerli âdetine göre ağıdıcı (ağlayıcı) kadınlar tuttuğunu söyledi ki bu durum, bu eski âdetin Anadolu'da yakın zamana kadar devam ettiğini gösterir. Ayrıca Anadolu'da yapılan kazılarda eski uluslardan kalma gözyaşı hokkalarının bulunması bu âdetin binlerce yıl önce de mevcut olduğuna delâlet eder.

Doğuşunu, gelişmesini yukarıda kısaca anlattığımız Arap şiiri, daha ilk sıralarda yetişen büyük şairler tarafından işlenmiş, bir çok nevilere ve kollara bölünmüş, dinî, ticarî panayırlarda yapılan şiir yarışmaları sonunda yedi askı (seb'ai muallaka) sahipleri olarak tanınan ünlü şairler ortaya çıkmıştır. Şiir islâmî çağda bilhassa Emevîler ve Abbasîler devrinde büyük bir ilerleme kaydetmiştir.

Araplarda şiir yanında ve belki daha çok eski zamanlarda teşekkül etmiş bir hitabet yani nutuk söyleme sanatı, soy sop bilgisi (ilm-i ensab), efsanevî ve babadan oğula anlatıla anlatıla gelen tarih bilgisi, edeb meclisleri gelenekleri de vardı. Daha sonraları yazılmış olan eserlerden öğrendiğimiz bu bilgiler ve gelenekler de Araplarda çok gelişmiş konulardı. Bunlardan bilhassa soy sop bilgisi, Araplara, öğrenme imkânını ve evlenme hususunda kendi ayarındaki kimseleri tanıma imkânını kazandırıyor.

9) Cahiliye çağında sanat:

Buraya kadarki kısımda, cahiliye çağı Arapları arasında bilinen ve geliştirilen, kendi buluşları veya başka milletlerden alınma manevî ilimlerden kısaca bahsettik. Şimdi de, elimizdeki kaynaklarda çok az zikredilen el emeğiyle meydana getirilmiş bazı şeylerden söz açmak istiyoruz. Hicaz bölgesinin *Mekke*, *Yesrib* (Medine) ve *Taif* (Vecc) şehirleri ve yerleşik hayata elverişli bazı küçük kasabalar ve vahalar hariç diğer bölgelerde halk, çadırlarda ve göçebe bir hayat yaşıyordu. Çöl hayatında deve ve koyun yününden veya keçi kılından giyim eşyası, çadır, çuval örmekten başka hemen hemen hiç bir el sanatı gelişmemiştir. Şehirlerde ise, bilezik, yüzük, küpe gibi süs eşyası ile kılıç, mızrak, kargı, kalkan vesaire gibi savaş eşyası ve bazı yünlü, pamuklu giyecekler imal ediliyordu. Bunlardan yüzük, bilezik, küpe, halhal gibi süs eşyası yapmakta, islâmiyetin ortaya çıkışı sırasında, Medine'de oturmakta olan üç Yahudi kabilesinden Kaynuka kabilesi meşhurdu. Savaş âletleri yapımında ise daha ziyade Yemen bölgesi şehirleri büyük bir ün kazanmıştı. Yemenlilerin bu sanatı, hicrî beşinci yüzyıl (M. XI. yüzyıl) sonlarına kadar devam ettirdiklerini görüyoruz. O devrin ünlü kılıçlarını zikreden ve bunları ondört sınıfa ayıran meşhur şair, hâkim ve riyaziyeçi Ö m e r H a y y a m, "*Nevruzname*" adlı eserinde, Yemen kılıçlarını başta sayıyor. İkinci olarak Hind kılıçları, onuncu olarak Şam kılıçları, onbirinci olarak da Mısır kılıçları geliyor (243).

(243) Bak. Ömer Hayyam, *Nevruzname*, Mücteba Minovi neşri, Tahran, 1933, ss. 36 v. d.

Dokumacılığa ve kumaş işçiliğine gelince, bu alanda da Yemen mamûllerini gene birinci sırada görüyoruz. *Burd-u Yemanî* (Yemen burd-u) adıyla anılan bir nevi Yemen basmaları, islâmiyetin ortaya çıkışından çok önce, her yerde aranan kıymetli mallardı. Yemen'de, Resûlîler'in başşehri olan *Taiz* yakınlarında bulunan *Sehul* kasabası da eski zamanlardanberi, pamuklu dokumalarıyla ün salmıştı. *Sehul bezleri* diye anılan bu dokumalar, bütün Arabistan'da kullanılıyordu. İnci, mercan, akik ve fildişi işçiliği ise gene bu güney Arabistan bölgelerinde ve Bahreyn taraflarında çok yaygın ve alınıp satılan bir ticaret ve sanat malı idi.

Yarımadada mimarî önem taşıyan saraylar ve su barajları daha ziyade güney Arabistan'da biliniyor ve yapılıyordu. El-İklîl ve Sıfat-ı Ceziret ül-Arab adlı eserlerin yazarı büyük bilgin *Ebu Muhammed Hasana b. Ahmed Hemedani* bize bu çeşit yapıların uzun ve teferruatlı bir tasvirini nakletmektedir. Bilhassa, Hulefayı Raşidin devrinin üçüncü halifesi Hz. *Osman* zamanına kadar mevcut bulunduğu söylenen Gumdan sarayı, onun hakkında söylenenler doğru ise hayret edilecek derecede muazzam ve mükemmel eserlerdir.

Hicaz bölgesinin mühim bir şehri olan *Taif*, deri işlemeciliğinde bütün Arabistan yarımadasında meşhurdu. Taif halkını teşkil eden Beni Sakif kabilesi, işledikleri bu sahtiyan, kösele ve derileri her tarafa götürüyor veya yarımadanın her yerinden bunları satın almak için tüccar karvanları geliyordu. Bu sanat üstünlüğünü ellerinde bulduran *Taifli Sakifliler* bunun sırrını yani nasıl yapıldığını kimseye öğretmiyorlardı. İşlenmiş deri o sıralarda, hattâ islâmî devirden epey sonra büyük bir önem taşıyordu. Bu derilerden ayakkabı, at eyerleri, deve semerleri, çadırlar, su kovaları ve tulumları, yağ tulumları, hurçlar yapılıyordu. İslâm'dan önceki devirlerde bitgilerden ve bitgi liflerinden ip yapılması bilinmediğinden, bu iş için kullanılan bütün araçlar, kayış, kaytan vesaire hep deriden yapılıyordu. Ayrıca yazı yazmakta kullanılan *Mısır papirusu* çok nadir bir madde olduğundan ve parşömen özel bir emek istediğinden, üstelik de çok pahalı olduğundan, yazı da ince deriler üzerine yazılıyordu. Bu deri işlemeciliği için lâzım olan bol su, Taif'te fazlasiyle mevcuttu. Çünkü Taif'e, yağmur mevsimlerinde bol yağmur yağıyor, bunları içinde depo eden Taif dağlarından pınarlar akıyordu.

Taifli Beni Sakif kabilesi, diğer ihraç malları ile birlikte bu işlenmiş

derileri Ukkaz panayırına getiriyorlar, oraya gelen tüccarlar vasıtasıyla de bunlar, Irak ve Aden bölgelerine ve yarımada'nın başka yerlerine yayılıyordu (244).

H. CAHİLİYE ÇAĞINDA HİCAZ TİCARETİ

Arap Yarımadasının eski devirlerdeki ticarî faaliyetinden, güneydeki Minalılar, Sebalılar ve Hımyerliler devletlerini, kuzeydeki Nabat, Palmir ve Hîre devletlerini incelerken epey bahsetmiştik. Adları geçen bu Arap devletlerinin, Hind, Çin, İran, Mezopotamya, Roma, Bizans, Suriye, Mısır ve Habeşistan ile olan geniş ve gelişkin ticarî faaliyetlerinin, bilhassa Yemen'deki devletlerin siyasî varlıklarını kaybetmeleri üzerine eskisine nazaran çok söndüğünü de görmüştük. İslâmiyetin ortaya çıkışından önceki yüzyıllarda Arap Yarımadası bu rolünü, büyük ölçüde elden çıkarmış, eski çağların buralardaki ticareti daha ziyade kuzeyde Basra körfezi ile Akdeniz limanları arasındaki bölgelere, Sasaniler ülkesinden Bizans ülkelerine geçmiş bulunuyordu. Böyle olmakla beraber, yüzyıllarca ticaret geleneğini ellerinde tutan Arapların, bilhassa Hicaz'daki bazı önemli şehirler halkının büyük bir kısmının geçimi, gene bu ticaret yoluyla sağlanıyordu. Tevratın muhtelif sifrlinde mahir tüccarlar oldukları kaydedilen Hicazlı Adnanîler veya İsmailîler, islâm öncesi cahiliye çağında ticareti büsbütün bırakmamışlar, bunu, bu defa yeni ticaret bölgelerinde devam ettirmişlerdir. Şu kadar ki eskiden Yarımada'nın geniş bir halk kütlesi bu ticarî faaliyete iştirâk ederken bu defa daha mahdut ve nüfuzlu tüccar aileler yürütmüşlerdir.

Şüphesiz bu çağdaki ticarî faaliyet, Kâbe ve diğer kutsal yerler ziyaretiyle ilgili olarak teşekkül eden panayırlar yoluyla yeni bir mahiyet daha kazanmıştı. Bunun dışında Mekkeli Kureyşliler kışın Yemen'e, yazın da Suriye'ye olmak üzere yılda iki defa uzak memleketlere ticaret seferlerine çıkıyorlardı. Kur'an-ı Kerim'in Kureyş sûresinde (CVI. sûre) bu ticarî faaliyete işaret edilmektedir.

İslâm öncesi çağın bu periyodik büyük ticaret yolları şuralardan geçiyordu: Güneyde Yemen'den San'a şehrinde başlayıp kuzeye doğru yol alarak Taif'e uğrar, oradan Mekke'ye gelirdi. Mekke'den kuzeye devamla Yesrib'e (Medine) uğrar oradan, Hıcr (Medayin-i Salih), Tebük, Maan, Mûta, Umman ve Bosra'dan, geçerek Şam'a ulaşırdı. Mekke'den çıkıp Kızıl

(244) Bak. P. H. Lammens, La Cité Arabe de Taif à la Veille de l'Hégire, Beyrouth, 1922. p. 114, sq.

deniz kıyısını takibeden bir yol, *Bedir*'den geçer Akabe körfezinin sonunda *Eyle*'ye uğrar, buradan ya *Maan*'a dönerek *Mûta* yoluyla *Şam*'a ulaşır veya doğrudan doğruya Eyle'den, Sîna yarımadasından Mısır ülkesine girerdi. Bundan başka gene Mekke'den kuzey - doğuya doğru ayrılan bir yol *Hîre*'ye varırdı. Bu sonuncu yolun daha doğusundan gene kuzeye çıkan ikinci bir yol *Rumma vadisi*'nden geçerek Basra körfezini takiben Sasanîler ülkesine girerdi ki bu, biraz kuzeyde, bugünkü *Riyad* şehrinin bulunduğu yerden geçerek Ahsa bölgesine yani *Bahreyn* dolaylarına sapardı. Başka bir yol da Taif şehrinin güneyindeki Tebale'den doğuya yönelip Devasir vadisini takibederek Bahreyn bölgesine varırdı.

Hicaz bölgesinin ticarî faaliyet bakımından en önemli şehirleri Mekke ve Taif'ti; bu iki şehir *K a r y e t a n* (iki karye) veya *M e k k e t a n* (iki Mekke) ortak adlarıyla anılıyordu. Ayrıca Taifliler, Mekke'deki Ümeyye soyunun halifleri olup birbirlerinden kız alıp vermek suretiyle ötedenberi bir akrabalık bağı kurmuşlardı.

Taif'in, yalnız bir sanayi ve mal ihraç eden şehir olarak değil, bir tüccar şehri olarak da şöhretini biliyoruz. Taif'te oturan *B e n i S a k i f k a b i l e s i*, deri sanayii, kuru üzüm, şarap istihsali bakımlarından büyük bir şöhrete maliktiler. Onların bağıcılığı, bilhassa şarapları darb-ı mesel haline gelmişti. Hz. Peygamberin amcası Hz. *A b b a s*, Taif'teki bağlarında özel bir cins üzüm yetiştirip bunu Zemzem suyu ile şerbet yapıp dağıtıyordu. Taif'in bir de, çekirdeği gayet küçük, yumuşak ve ağızda hissedilemeyen cinsten üzümü vardı. Bu üzümler Kureys tüccarları vasıtasıyla Suriye'ye, Mezopotamya'ya, hattâ Horasan'a kadar kervanlarla götürülüyordu. Bu kuru üzüm yanında Taif'in zeytin yağları da mühim bir ticaret malı idi. Mekkeli *E b u S ü f y a n* (Sahr) b. *H a r b u* Taif zeytin yağlarının başlıca satıcısı idi.

Taif'te arıcılık ve bal ticareti de hatırı sayılır derecede idi. Hattâ Hz. Ali (Ali b. Ebu Talib) Kûfe şehrinde halife iken Taif'ten bal getirtirdi. Emevîler halifelerinden *S ü l e y m a n b. A b d ü l m e l i k* (hilâfet-i: M. 715 - 717) sarayının mutbağı için lâzım olan balı Taif'ten getirtirdi. (245). Kitab ül-Harac adlı eserin yazarı *E b u Y u s u f Y a k u b*' un bildirdiğine göre Sakifliler Hz. Peygambere ballarının onda birini veriyorlardı. Tatlımsı bir tutkal veya reçine gibi olan Mağfur da Taif'te çok yetişiyordu.

Taif bu şekilde ticaret mallarının çokluğu ve çeşitliliği ile meşhur olduğu gibi havasının güzelliği ile de tanınıyordu. Mekke'nin güneyinde ve Mekke'ye aşağı yukarı 120 km. uzakta bulunan Taif şehri deniz düzlemin-

(245) Bak. bundan önceki notta adı geçen eser, ss. 35 - 40.

den 1650 metre yüksekliktedir; burada bazan kışın suların donduğu bile görülür. İslâmiyetten önce olduğu gibi islâmiyetten sonra da ideal bir yaşama yeri olarak kışı Mekke'de veya Cüdde'de, ilkbaharı Medine'de, yazı Taif'te geçirmek gerektiği söylenmiştir.

Taif şehrinin sanayî ve ticarî hayatı, halkının zengin oluşu onların, bu imkânlarla halel geleceği korkusu ile islâmiyetin ortaya çıkışı sırasında, bu dine girmek hususunda oldukça uzun ve şiddetli bir direnç göstermelerine sebep olmuştu.

Taifliler Mekkelilerin ticarî faaliyetlerine, kervan ticaretine katılarak ve sermaye katarak ortak oluyorlardı. Hattâ fahiş faiz yani riba, Kur'an-ı Kerim hükmüyle men edildiği zaman Mekkeliler, Taiflilerden alıp kullandıkları sermayelere eskisi gibi fazla faiz vermek istememişler, bu yüzden bir ara araları açılmıştı.

Mekke tüccarlarına gelince, *Mekke*, *Taif* ve *Medine* gibi ziraata elverişli bir yer olmadığından ticarî faaliyetleri, sırf mal alıp satmağa münhasır kalıyordu. Mekke'deki bütün Kureys kabilesi kolları az veya çok ticaretle uğraşmakla beraber bunlar arasından bazı aileler bu ticaret işine büyük sermayeler yatırıyorlar, uzak yerlere gidip geliyorlardı. Meselâ Hz. Peygamberin dedesinin babası *H a ş i m*'in ticarî faaliyeti hakkında *L. Kaetano* şunları söylüyor: "*A b d ü l m u t t a l i b*'in (Şeybe) babası *H a ş i m*, Bizans valileri ile ve Gassanî emirleriyle anlaşmalar yaparak kendi kervanları için özel hükümler koydurmıştı. Kardeşi *A b d ü ş e m s*, Habes necaşisi ile, başka kardeşi *N e v f e l* de İran hükümdarı ile aynı şekilde anlaşmalar yapmışlar ve oralara giderek Arabistan mallarını satmışlardı. Haşim Mekkelilerden *A b d ü m e n a f*, Mahzum ve Sehm kollarından kırk kişi ile çıktığı bu ticaret seyahatlarından birinde Medine'de kurulan pazarda alış veriş ederken Medineli Neccar kabilesinden *A m r o ğ l u Z e y d*'in kızı *S e l m a*'ya rastladı ve onunla evlenip bu kaddandan *Ş e y b e* (Abdülmuttalib) doğdu (246).

İslâmdan önce Hz. Ebu Bekir'in ve Hz. Ömer'in İran pazarlarına, Suriye ve Yemen pazarlarına gidip geldiklerini biliyoruz. Kureys'in Beni Mahzum ve Beni Ümeyye kabileleri tüccarları M. altıncı yüzyılın sonlarında Anadolu'ya kadar gidiyorlardı. Ebu Süfyan'ın, Suriye'de ticarethaneleri ve ticarî eşya anbarları vardı. Mısır fatihi *A m r b. A s î* de islâm

(246) *L. Caetano*, bu evlenmenin normal bir nikâhla değil müt'a nikâhiyle (muvakkat nikâh) olması lâzımgeldiğini de bir notla kaydediyor ki elbette bu mütalâası, yanlış, uydurma olup hiç bir kaynağa dayanmamaktadır. Bak. İslâm Tarihi, H. Cahit (Yalçın) ter. İstanbul, 1924, c. I. ss. 257 v. d.

olmadan önce Arabistan'ın kokulu maddelerini ve Taif'in deri ve sahtiyalarını satmak üzere Mısır'a gitmişti (247). Vakıdî'nin bildirdiğine göre Ebu Uheyha, Muaviye'nin babası Ebu Süfyan, Halid b. Velid'in babası Velid b. Mugîre ve şair Ömer b. Ebi Rebia'nın babası Abdullâh, ticaret sayesinde milyonluk servetlere malik olmuş kimselerdi. Bedir savaşında esir edilerek yolda katledilen Ümeyye b. Halef de çok zengindi. Safvan b. Ümeyye meşhur bir silâh tüccarı idi. Teym kabilesinden Abdullâh b. Cüd'an, esir ve cariyeye ticaretiyle şöhret kazanmıştı. İslâm dini ortaya çıktığı sırada bu dine karşı düşmanlık eden Mekkelilerin başında gelen bu şahısların, İslâm dinine girmek için inad edişlerinin belli başlı sebeplerinden biri de bu zenginliklerine ve ticarî faaliyet ve üstünlüklerine hâlele geleceği korkusu olsa gerektir.

Kureys kabilesinden Beni Ümeyye kolunun ticarî alanda rakipleri olan Beni Mahzum kolu bir kervana dört beş bin altın miskal veya dinar sermaye ile katılıyorlardı; bir dinar o zaman 4,25 gram ağırlığında bir altın para olduğuna göre bu sermaye, bizim bugünkü paramızla 300 - 350 bin lira demektir. Emevîler kolunun sermayeleri de bunlarınkinden daha az değildi. Birinci sınıf tüccarların en az sermayelisi sayılan Hâris b. Amir 1000 miskal veya dinar altın bir sermaye ile katılıyordu. Ümeyye b. Halef, tek başına 2000 dinarlık sermaye koyuyordu. Emevîler boyunun ortaklaşa sermayeleri her kervan sürüşte 4 - 5 bin dinarı buluyordu ki bu, Mekkelilerin Hz. Peygamberin başkanlığındaki Medine müslümanlarıyla yaptıkları Bedir savaşından az önce (M. 624) Ebu Süfyan'ın, kervanın başında bizzat kendinin gitmesinin sebebini açıklar.

Bu kervanlarda ticarî eşya taşıyan develerin sayısı bazan bir defada 2500 ü bulurdu. Tüccar, kılavuz ve kervan muhafızı olarak katılan kimselerin sayısı da 100 - 300 kişi arasında oynar, katılan sermaye toplamı 50 bin miskal veya dinarı yani 3 - 3,5 milyon Türk lirası değerini aşardı. Bu seferlerde elde edilen kazanç bazan yüzde yüz olur, yüzde elliden aşağı düşmezdi (248). Bu rakamların doğruluğunu, bu tüccarlardan her birinin yüzlerce köle, cariyeye ve deveye sahip oluşları da gösterir.

Bu Kureys ticaretine bazı kadınların da katıldığını görüyoruz. Hz. Peygamberin ilk karısı Hz. Hadice bunlardan biri idi ve bu sayede çok zengin olmuştu.

Mekkeliler, Sakifliler ve Bekr kabilesi bu ticaret işinde o kadar mahir

(247) Bak. P. H. Lammens, *La Mècque a la Veille de l'Hégire*, Beyrouth, 1924, p. 201.

(248) Bak. Bundan önceki notta geçen eser, ss. 185 v. d.

idiler ki komşu devletler veya Hîre gibi bazı emîrlikler bunlardan, muhafız tutmak ve sair hususlarda faydalanıyorlardı. Meselâ Zukar savaşı sırasında, Sasanilerin başkendi olan *Medayin* (Selökiya = Ktezifon) şehrinde Yemen'e gönderilmekte olan kervana Bekr kabilesi muhafızlık ediyordu. Necranlılar da önemli ticaret adamları idiler.

Hicaz tüccarlarının alıp sattıkları mallar, yukarıda kaydettiğimiz Taif mamûllerinden başka, güneyden yani Yemen bölgesinden getirdikleri günlük vesaire gibi kokulu bitkiler, Hind ve Çin'den gelen çeşitli mallar, Habesistan'dan, Bahreyn'den gelen fildişi işleri, akik, mercan, inci, dokumalar, altun ve gümüştü.

Altıncı hicret yılında Z e y d b. H a r i s e başkanlığında gönderilen bir seriye, *İyas* adlı yerde, müşrik Kureyş tüccarlarından S a f v a n b. Ü m e y y e 'ye ait gümüş yüklü bir kervan ele geçirmişti. Bu altun ve gümüş madenleri Arabistan'da işletiliyordu. Bilhassa Süleym kabilesinin altun madeni istihsali meşhurdu. Bunlar daha Hz. M u h a m m e d devrinde bile altun madeni istihsaline devam ediyorlardı. Süleymliler bu madenlerden elde ettikleri altunların zekâtını veriyorlardı. Bu zekât Hz. E b u B e k i r devrinde hattâ Emevîler devrinde bile alınmıyordu (249).

Cariye ve esir ticareti de Kureyslilerin başlıca ticaret mallarını teşkil ediyordu. Cahiliye çağında en meşhur esir ve cariyeye tüccarı Teym kabilesinden A b d u l l a h b. C ü d 'a n idi (250).

Bu ticaret yukarıda işaret ettiğimiz şekilde uzak yerlere gidilerek yapıldığı gibi cahiliye çağında Arabistan'ın bir çok yerlerinde hemen hemen yılın her ayında kurulan panayırarda da yapılıyordu. Bir yerde panayır müddeti bitince başka bir yere gidilerek orada alış veriş edilirdi. Meselâ kuzeyde *Dûmet ül-Cende'*de rebiyülevvel ayı başında panayır kurulur buradan *Hicr* adlı yere gidilir, burada da bir ay alış veriş edildikten sonra *Ummar*'a göçülür, daha sonra *Hadramavt* ve *Aden*'e hattâ *San'a*'ya gidilir pazarlar kurularak alış veriş edilirdi. Suriye güneyindeki *Bosra* şehri de önemli bir pazar yeri idi. Yılın diğer aylarında buralarda dolaşıldıktan sonra haram aylarında (zilkade, zilhicce, muharrem ve receb ayları) Hicaz böngesine gelirler burada *Ukkaz*, *Mecenne* ve *Zülmecaz* panayırlarında kaldıktan sonra Mekke'ye gelip Kâbeyi ziyaret ederlerdi.

(249) Bak. aynı eser, ss. 198.

(250) Esir ve cariyeler ve statüleri hakkında bak. bu kitapta esirler bahsi sahife 119 v. d.

Cahiliye çağının en ünlü panayır yeri, *Taif* ile *Nahle* arasında bulunan *Ukkaz* idi. Ukkaz panayırına Arap Yarımadasının her tarafından akın akın halk, gelir, zilkade ayının başından yirmisine kadar yirmi gün alış veriş ve mal değiş - tokuşu yapılır, şiir yarışmaları olur, hutbeler söylenir, dâvalar görülür, kabileler arasındaki anlaşmazlıklar halledilir, buradan *Mecenne* panayırına, oradan da *Zülmecaz*'a gidilir ve 10 zilhiccede Mekke'de toplanılır hac yapılırdı.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

HİCAZ'DA İSLÂMDAN ÖNCE TEK TANRI İNANCI

Hazreti Muhammed'den önce Hicaz bölgesinde "Hanifler" denen ve Tanrının birliğine inanan bazı kimseler ortaya çıkmıştır ki bunlar yahudi ve hıristiyan dinlerini red ile İbrahim Peygamberin dinini ararlar ve bunu yeniden diriltecek bir peygamberin gönderilmesini beklerlerdi; fakat bir peygamber ortaya çıkmadığından, hiç olmazsa bazı bakımlardan İbrahim Peygamberin şeriatına yakındır diye bazısı İsa dinine, bazısı Yahudiliğe meylederlerdi. Bununla beraber bu inanç çok yaygın değildi. Böyle düşünenler çok az, hattâ sayılacak derecede idi. Aralarında, İbrahim Peygambere Tanrının yolladığı hükümleri ihtiva eden bazı sahifelerin saklı kaldığına dair söylentiler varsa da bu, çok şüpheli bir iddiadır; hattâ Hz. İbrahim'e gönderilen bu hükümlerin, Abbasiler halifesi Harun er-Reşid zamanına kadar ellerde dolacağı ve o zaman yaşayan Abdullah oğlu Ahmed adında birinin bu metni Keldani dilinden Arapçaya çevirdiği de söylenir. Bu hanifler toplu bir birlik halinde olmadıkları gibi müşterek bir ibadetleri de yoktu.

Zikri geçen hanifler bir bakıma islâm dininin müjdecileri gibi olup Hz. İbrahim Peygamberin şeriatını diriltecek bir Peygamberin geleceğini halka söylerlerdi.

Hanif kelimesi Kur'an-ı Kerim'in muhtelif yerlerinde zikredilip Hz. Muhammed hakkında da kullanılmıştır. Bakara sûresinin 136. âyetinde: "Yahudiler bizden olunuz, hıristiyanlar bizden olunuz ki doğru yola erişsiniz; dediler. Onlara de ki, biz bu dinlerinizin hiç birinden olmayız; belki hanif olarak ve Hakka meylederek İbrahim mezhebindeniz; zira İbrahim, puta tapıcılardan değildi". Keza, Âl-i İmran sûresinin 66. âyetinde: "İbrahim ne yahudi ne de nasrani idi; belki Tanrıyı bir bilici ve bunu reddedenlerden ayrılmış bir müslim - hanif idi; puta tapıcılardan da değildi". Aynı sûrenin 95., Nisa sûresinin 123. En'am sûresinin 79., 161. ve 162. Nahl sûresinin 120. ve 123; Rum sûresinin 30. ve 43. âyetlerinde haniflikten ve Hz. İbrahim'in müşrik olmayıp hanif dininde olduğundan bahsedilir.

Hz. Muhammed'in islâm dinini tebliğe memur edilmesinden önce Mek-

keli müşriklerin puta tapıcılığından nefret eden, Tanrı diye taş ve tahtalardan yapılmış putlara tapmanın ve onlar adına kurbanlar kesmenin sağmalığını ifade eden dört meşhur hanif vardı. Bunlar: 1) Hz. Peygamberin ilk karısı Hz. Hadice'nin amcası oğlu Veraka b. Nevfel. 2) Hz. Peygamberin halası Umeyme'nin oğlu Ubeydullah b. Cahş. 3) Veraka'nın ve Hz. Hadice'nin amcası oğlu Osman b. Huveyris. 4) Hz. Ömer'in (halife Ömer) amcası oğlu Said'in babası Zeyd'dir. Bu Zeyd'in oğlu Said, Hz. Ömer'in kız kardeşi Fatıma'nın kocası ve cennetlik oldukları sağıklarında müjdelenen on kişiden (aşerei mübeşşere) biridir.

İbn-i İshak, bunlar hakkında şu enteresan bilgiyi veriyor: "Bir bayram günü Kureys kabilesi, saygı gösterdikleri, yanında ibadet ettikleri ve çevresinde dolastıkları (tavaf ettikleri) bir putun etrafında toplandı. Bu bayram, Kureys kabilesinin her yıl kutluladıkları bir bayramdı. Gene Kureys kabilesinden olan dört kişi gizlice birbirlerine: (dost olalım, birbirimize karşı doğru davranalım ve durumumuzu gizli tutalım) dediler. Bunlar, Nevfel oğlu Veraka, Cahş oğlu Ubeydullah, Amr oğlu Zeyd ve Huveyris oğlu Osman idi. Bu dört kişi bir araya gelip gene birbirlerine (Bilmeliyiz ki kavmimizin benimsediği din doğru bir din değildir. Onlar, dedeleri Hz. İbrahim'in dininden ayrıldılar. Çevresinde dönüp dolastığımız bu taş parçası nedir? O, ne duyar, ne görür ve ne de bir kimseye bir zararı veya faydası dokunabilir. Bakın arkadaşlar! Kendimize bir din arayalım; yoksa Tanrıya and olsun ki şu din doğru ve gerçek bir din değildir) dediler. Bundan sonra Hz. İbrahim'in dini olan haniflik dinini aramak üzere başka başka memleketlere dağıldılar (251).

Şimdi hanifler denilen bu dört gerçek din arayıcısının bu şekilde toplanıp aralarında bir karar verdikten sonra neler yaptıklarını gözden geçirelim:

1) Veraka:

Künyesi, Kusay oğlu Abdüluzza oğlu Esed oğlu Nevfel oğlu Veraka'dır. Burada görüldüğü üzere soy kütüğü, Mekke şehrinin kurucusu, Mekke şehrinin ve Kâbenin başkanı, Hz. Muhammed'in beşinci göbekten dedesi olan Kusay'a ulaşıyor. O, yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, aynı zamanda, Hz. Peygamberin karısı Huveylid kızı Hz. Hadice'nin amcası oğludur.

(251) Bak. İbn-i Hişam, Sire, c. I, ss. 237 - 238.

Bu dört hanif, Kureys kabilesinin bir bayram toplantısındaki hareketlerinden nefret edip bir araya gelerek gerçek dini bulmağa karar verdikten sonra V e r a k a, Şam'a gidip hıristiyan dinine girdi. İlm-i nücum denen yıldızlar ilmini, Tevrat ve İncil kitaplarını tahsil, Tevrat ve kutsal kitaplar hakkındaki bilgisinin genişliğiyle şöhet kazandı. O, eski kutsal kitapları Arapçaya çevirdi.

H z. M u h a m m e d ' e ilk vahiy geldiği sıralarda Resul-ü Ekrem korkmuş, şüphelere düşmüştü. Bunun üzerine karısı H z. H a d i c e danışmak, durumu anlatıp fikrini sormak üzere bu zata başvurmuş, V e r a k a : "Eğer bu söylediklerin doğru ise M u h a m m e d , Peygamber olarak gönderilmek üzere bulunan bir zattır; kendisine görünen melek de H z. M u s a 'ya gelen C i b r i l - i E m i n (Cebrail) dir". diyerek ona müjde vermişti. Bu suretle Nevfel oğlu Veraka, H z. Muhammed'in dâvetini tasdik etmişse de, onun halkı açıkça islâmiyete dâvet ettiği sırada hayatta değildi. Söylendiğine göre ölümü, nübüvvetin dördüncü yılında (aşağı yukarı M. 614 yılı) dır. Onun, islâm dinine iman ettiği hakkında bazı hadisler rivayet edildiği için bazıları onu sahabeden sayarlar, doğrusunu Tanrı bilir.

2) Cahş oğlu Ubeydullah:

U b e y d u l l a h , H z. M u h a m m e d ' in halası *Umeyme*'nin oğludur. Diğer üç arkadaşıyla birlikte H z. İbrahim'in eskiden tebliğ ettiği gerçek dini bulmağa karar verdikten sonra bir çok memleket ve şehirleri gezmiş, oralarda din adamlarıyla konuşmuş ise de bu hususta sağlam bir sonuca varamamış, tereddütler içinde kalmıştı. Bir ara Hicaz bölgesinin kuzeyinde Suriye dolaylarında ve Hicaz'ın güneyinde Necran bölgesinde epey eskiden beri yaygın bulunan hıristiyan dinine girdi. H z. Muhammed, Tanrı tarafından elçilikle görevlendirilip halkı gerçek dine dâvet etmeğe başladığı zaman bazı Mekkeliler gibi o da islâm dinine girdi. Kendisi Mekke'nin ileri gelenlerinden olduğundan, itibar ve zenginlik bakımlarından aynı derecede olan Ebu Süfyan'ın kızı Ü m m ü H a b i b e (Remle) ile evli bulunuyordu. Bu sırada Mekke'li müşrikler müslümanlara çok eziyet ettiklerinden, rahatça ibadetlerini yapabilmek amacıyla H z. Peygamberden, Mekke dışında bir yere gitmek hususunda izin istediler. Bu izin kendilerine verildiğinden onbir erkek ve dört kadın olmak üzere Habesistan'a göç ettiler. Bunlar orada, Mekke'li müslümanlarla müşriklerin uyuşup barıştıklarına dair duydukları yanlış bir haber üzerine Mekke'ye geri döndüler. Geldiklerinde bu haberin aslı esası olmadığını anlayınca bu defa seksen dört erkek yirmi bir kadın olmak üzere

re yüz dört kişilik bir grup halinde ve ikinci defa Habeşistan'a göçtüler. İşte M. 616 yılında yola çıkan bu ikinci göçmen gurubu arasında müslüman olan karısı Ümmü Habibe ile birlikte Ubeydullah b. Cahş da bulunuyordu. Halkının hepsi: hıristiyan olan Habeş başkentinde bir müddet kaldıktan sonra, karısı Ümmü Habibe'ye "ben bütün dinleri inceledim, hıristiyanlığı hepsinden üstün buldum. Daha önce de bu dinde idim, sonra islâm dinine girdim, şimdi gene hıristiyanlığa dönmek istiyorum" dedi. Karısı onu bu fikrinden vazgeçirmek için çok çalıştı ise de muvaffak olamadı. Ubeydullah şaraba çok düşküdü, hıristiyan dinine döndükten sonra çok şarap içmeğe başladı ve Habeşistan'da öldü. O, islâmiyetten ayrıldıktan sonra oradaki islâm muhacirlere rastladıkça "biz gözümüzü açtık siz hâlâ gözlerinizi kırptırıyorunuz, fakat ışığı göremiyorsunuz" demiş.

Ubeydullah hıristiyan dinine döndüğü halde Muaviyenin kız-kardeşi ve Ebu Süfyan'ın kızı olan karısı Ümmü Habibe islâm dininde sebat etmek suretiyle büyük bir âlicenaplık göstermiş, Hz. Peygamber de onun bu sebatına ve iyi ahlâkına mükâfat olmak üzere sonra kendisiyle evlenmiştir.

Ubeydullah'ın Mekke'de kalmış olan kardeşi Abdullah, diğer müslümanlarla birlikte Medine'ye göç etmiş, orada müşriklerle yapılan savaşlarda büyük yararlıklar göstermek suretiyle ömrünün sonuna kadar islâmiyete hizmet etmiştir.

3) Huveyris oğlu Osman:

Künyesi, Kusay oğlu Abdüluzza oğlu Esed oğlu Huveyris oğlu Osman'dır. Burada görüldüğü gibi bu da birkaç nesil yukarıda Hz. Muhammed'in ceditiyle birleşmektedir.

Osman, Hz. Hadice ile Veraka'nın amcaları oğludur. O, Hz. İbrahim'in tebliğ etmiş olduğu dini araya araya Bizans imparatorunun yanına varıp (aşağı yukarı M. 605 yılında) hıristiyan dinine girdi, sarayda itibar gördü, iyi bir mevkie yükseldi. Esasen onun hıristiyan dinine girişi, mevki hürsından yani parlak bir mevki elde etmek içindi; buna da muvaffak oldu. Bir söylentiye göre o, aynı hürsulla Bizans kayserini yani imparatorunu, Hicaz bölgesinin zaptına bile teşvik etmiş. Güya Bizanslılar oraları zaptederlerse, başkanlığını emîrliğini kendisine vereceklermiş. Eski zamanlarda olduğu gibi bu defa da Bizanslılar, Hicaz'a saldırmadılar; bu çöl bölgeye karşı bir harekete geçmeğe gözleri tutmuyordu; esasen daha sonra da hiç bir zaman Bizanslılar Hicaz'a karşı bir harekete girişmediler.

4) Amr oğlu Zeyd:

Haniflerin en 6nemlisi ve 6nl6s6 budur. K6nyesi: A d i y boyundan N 6 f e y l oğlu A m r oğlu Z e y d ' d i r . O , daha sağ iken cennetlik oldukları Hz. Peygamber tarafından m6jdelenen on kişiden biri olan ve halife Hz. 6 m e r ' i n k ız kardeşi F a t ı m a ile evlenmiş bulunan Said'in babasıdır. B6ylece Zeyd'in kendisi, halife 6mer b. Hattab'm amcasının oğlu olmuş oluyor. Zeyd, Hz. Peygamberin genliğinde hayatta idi ve Resul-6 Ekrem onunla konuşmaktan 6ok hoşlanırdı.

İ b n - i İ s h a k ' ı n s6ylediğine g6re o, ne yahudiliğe ne de hıristiyanlığa girmede; b6yle olmakla beraber kavminin dininden ayrıldı, putlara tapmadı, murdar kan ve putlara kurban edilen hayvanların etlerini yemedi. Kızların diri diri g6m6lmesi 6detlerinin doğru olmadığını s6yler, ben Hz. İbrahim'in Tanrısına tapıyorum derdi. Her fırsatta kavminin benimsediği dinin k6t6l6klerini y6zlerine vururdu. Hz. E b u B e k i r ' i n k ızı E s m a ' d a n n a k l e n , E s m a ' n ı n t o r u n u U r v e oğlu Hişam, İbn-i İshak'a şunları s6ylemiş: "Ben N 6 f e y l oğlu A m r oğlu Zeyd'i, 6ok ihtiyar bulunduğu bir sırada, sırtını K6be duvarına dayamış olduğu halde dururken g6rd6m; o, (Ey Kureyşliler! Amr oğlu Zeyd'in canı elinde bulunan Tanrıya and i6erim ki benden başka hi6 biriniz Hz. İbrahim'in dininde değilsiniz) dedikten sonra (Ey Tanrım! Sana ne şekilde ibadet edilmesini istediğini bilsem o şekilde ibadet ederdim amma bunu bilmiyorum) diye il6ve edip, sonunda elini yere koyup avucunun i6ine secde etti." (252).

Zeyd, şairdi. Bize kadar gelen şiirleri hep, Tanrının birliğini ifade eder. O kavminin asıl ger6ek dini terkettiğini ve bu y6zden onlardan neler 6ektiğine dair bir takım beytler s6ylemiştir. Zeyd'in karısı Hadrami kızı Safiyye daima, Zeyd'in ger6ek dini aramak 6zere seyahata 6ıkmasına m6ni olur, yolculuğa 6ıkacağının farkına vardı mı, hemen onun amcası Hattab'a (Hz. 6mer'in babası) haber verir o da m6ni olurdu. Hatt6 Hattab, Kureyşten, daha başka kimseleri puta tapmaktan vazge6irir diye onu Mekke dışına 6ıkardı ve Mekke'ye girmesine m6ni olmak, onu daima g6z hapsinde bulundurmak 6zere Mekke'nin ayak takımı onı musallat etti. Zeyd onlardan ne zaman bir fırsat bulursa hemen Mekke'ye girerdi. Geldiğini g6r6rlerse, Hattab'a haber verirler ve gene eza cefa ederek Mekke şehri dışına 6ıkarırlardı.

Zeyd, mabedin i6inde K6beye y6neldiği zaman ř6yle dermiş: "Ey Tanrım! İbadet ederek, boyun eğerek temiz niyetle sana geldiim. Hz. İ b -

(252) Bak. İbn-i Hişam, Sire, c. I, ss. 240 v. d.

r a h i m ' in Kibleye yönelerek ayakta durup sığındığı Tanrıya ben de sığındım” der, sonra “Ey Tanrım! Sana karşı boynum büküktür, üzerime ne yüklersen katlanırım. Ben, kibiri değil iyiliği arıyorum. Güneş altında yürüyen, gölgede uyuyanla bir olmaz” diye ilâve edermiş.

Sonunda Zeyd, öteki arkadaşları gibi Hz. İbrahim'in tebliğ ettiği gerçek dini aramak üzere yola düştü. Hıristiyan papaslarla Yahudi hahamlarına sora sora Musul ve Cezire bölgelerine geldi; oralarda gezdikten sonra Suriye'ye gitti; sonra Belka bölgesinde bir tepede barınan bir papasın yanına vardı ki bu papas hıristiyanların en büyük bilgini idi. Ondan, Hz. İbrahim'in dini olan hanifliği sordu. Papas ona “sen öyle bir din arıyorsun ki bu zamanda onu sana bildirecek bir kimseyi bulamazsın; ancak, çıkıp geldiğin memlekette ortaya çıkacak olan bir peygamberin gelmesi zamanı yaklaştı. Bu peygamber, Hz. İ b r a h i m ' in dini olan haniflik ile gönderilecektir. Sen gene o memlekete git, zira bu peygamber bugünlerde gelecektir; artık onun ortaya çıkması zamanı çok yakındır” demiş. Zeyd, papasın söylediklerini duyar duymaz Mekke'ye dönmek üzere çabucak yola çıkmış. Yolda, Lahm kabilesinin yurdunun ortalarına vardığında bu kabile halkı kendisine saldırıp öldürmüşler. Bu haberi duyan V e r a k a b. N e v f e l, Zeyd'in arkasından ağlayarak şu şiiri söylemiş: “Ey Amr'ın oğlu! Doğru yolu buldun, yükseldin, böylece gürül gürül yanan bir ateş tandırında yanmaktan kurtuldun. Benzeri olmıyan bir Tanrıya inandın. Tanrı diye tapılan putları oldukları gibi bıraktın, istediğin dini buldun, Tanrıyı bir tanımaktan hiç şaşmadın; bunun için sen şimdi iyi bir yerde barınıp orada saygı içinde içip eğlenmekteisin. Orada Tanrının sevgilisi (Hz. İbrahim) ile buluşursun. Sen halk arasında vurup kırıcı ve cehenneme gidecek bir adam değildin. Eh... İnsan yetmiş kat yerin altında da olsa Tanrının rahmeti ona ulaşır”.

Zeyd'in oğlu Said ile amcası oğlu olan Ömer b. Hattab (R. A.) bir gün Tanrı elçisinin yanına gelip ona “A m r o ğ l u Z e y d adına, kendisini bağışlaması için Tanrıdan af dileyebilir miyiz?” diye sormuşlar. Tanrı elçisi de onlara “Evet, dileyebilirsiniz; çünkü o, kendi başına doğru bir dine inanmış olarak haşrolunacaktır” buyurmuştur (253).

Arap yarımadasında bu dört haniften başka, daha bir çok, tek Tanrıya inanan kimseler yaşamıştır ki bunlar da Tanrıyı bir bilir ve kıyamet gününe inanırlardı. H a n i f l e r kadar meşhur olan bu şahsiyetler şunlardır:

(253) Bak. aynı eser, c. I, ss. 237 v.d.

5) Sâide oğlu Kus:

Bu zat, Maad kabilesinin bir kolu olan İyad boyunun ileri gelenlerinden. Şair ve doğru görüşlü bir zattı. Konuşması gayet dokunaklı ve hikmetli idi. Kendisinin bir ara hıristiyan dinine girdiği söylenmekte ise de gerek şiirlerine gerekse hutbelerine baktığımızda bunun pek doğru olmayacağı görülmektedir. Meselâ o, Tanrının sıfatları ve zâtı hakkında: "Ulu Tanrı, kendisine ibadet edilecek biricik Tanrıdır. Doğmamış ve doğurmamıştır. O, yaratıkları yarattı ve yolladı; yarın gene ona geri dönecektir" derdi. Hutbeyi yüksek bir yerde okuma ve hutbe okurken bir kılınca veya bir değneğe dayanma âdetlerinin, Kus'tan kaldığı söylenir .

O, Tanrının birliğine, öldükten sonra tekrar dirilmeğe, âhret' gününde hesap sorulacağına inanırdı; filozofça sözleri de pek çoktur. Bilhassa uzun, süren ömrünün sonlarında çok vaaz ve nasihatlerde bulunmuştur. Öldükten sonra dirilmek ve kıyamet günü hakkında bir şiirinde şöyle söylüyor: "Ey ölüye ağlayan kimse! Ölüler mezarlarında yatıyorlar. Üstlerinde kendi mallarından olarak yalnız bir kefen parçası vardır. Onları kendi hallerine bırak uyusunlar; zira bir gün gelecek ki o gün çağrılacaklar; onlar da uykudan uyanır gibi uyanıp evvelce nasıl yaratılmışlarsa gene öyle yaratılıp çağrılan yere gidecekler. Onların bir kısmı çıplak bir kısmı giyinik olarak gelecekler. Giyinik olanlar da bir kısmı yeni elbiseler, bir kısmı eski elbiseler giymiş durumda olacaklar".

K u s b. S â i d e, çok ihtiyar bulunduğu bir sırada Ukkaz panayırında alaca bir deve (cemel-i evrak) üstüne binmiş olduğu halde bütün arap ileri gelenlerinin de hazır bulunduğu bir toplulukta bir hutbe okumuştur ki son derece önemli ve ibret alınacak mahiyette olan, kendisinin taşıdığı yüksek ve doğru fikirleri ifade eden bu hutbenin özeti zamanımıza kadar gelmiştir. Kus, o hutbesini söylediği sırada orada hazır bulunanlar arasında Hz. M u h a m m e d de bulunuyordu, fakat daha kendisine peygamberlik verilmemişti. Hz. Peygamber onun bu hutbesini çok beğenmişti; hattâ "Tanrı Kus'u yarlıgasın; o, ayrı bir ümmet olarak haşroluncaktır" buyurduğu söylenir.

Tanrıyı bir tanımakta onun fikirlerine uyanlar da vardı. İyad kabilesinin başkanı olan A b d u l l a h oğlu C a r u d, kabilesinin diğer bazı ileri gelenleriyle birlikte islâm dinine girdiği gün, Hz. M u h a m m e d' in huzurunda Kus hakkında bilgi verdiği sırada "Ben onun izinde gider bilgi ve irfanımı talebederim" diyerek ona uyduğunu ifade etmişti. Orada Resul-ü Ekrem, Saide oğlu Kus'un *Ukkaz* panayırındaki hutbesinden söz açarak "O hutbeyi şimdi tamamen hatırında tutanın bulunacağını san-

mam” buyurmuş, Hz. E b u B e k i r, tamamen hatırında olduğunu söyleyip okumuştur. İyad kabilesi başkanı Carud’un orada bulunan arkadaşlarından biri de Kus’un başka bir şiirini okudu ki o şiirde, Mekke’de, Haşim oğulları arasından bir peygamberin ortaya çıkacağı ifade ediliyordu.

Yukarıda, K u s ’ un *Ukkaz* panayırında okuduğunu söylediğimiz meşhur hutbenin bize kadar gelen özeti şudur:

“Ey ahali! Geliniz, dinleyiniz, belleyiniz, ibret alınız. Yaşıyan ölür, ölen fani olur. Olacak olur, yağmur yağar, otlar biter, çocuklar doğar, analarının babalarının yerini tutar sonra hepsi yok olup gider. Olayların ardı arası kesilmez, hep birbirini kovalar. Kulak veriniz, dikkat ediniz, gökte haber var, yerde ibret alacak şeyler var. Yer yüzü bir karış elvan, gök yüzü bir yüksek tavan. Yıldızlar yürür denizler durur, gelen kalmaz, giden gelmez; acaba vardıkları yerden memnunlar mı da kalıyorlar? Yoksa orada bırakılıp da uykuya mı dalyorlar. And içerim Tanrının katında bir din vardır ki o, şimdi bulunduğunuz dinden daha sevgilidir. Tanrının bir gelecek elçisi vardır ki gelmesi pek yakın oldu, gölgesi başınızın üstüne geldi. Ne mutlu o kimseye ki ona uyar o da, kendisine doğru yolu gösterir. Yazık o kara bahtlıya ki ona isyan ve muhalefet eder. Yazıklar olsun ömürleri gaflet içinde geçen ümmetlere.

Ey topluluk! Nerede babalarınız, dedeleriniz? Nerede süslü saraylar ve taştan yapılar yapan Âd ve Semud kavmi? Hani dünya varlığına mağrur olup da kavmine (ben sizin en büyük Tanrınızım) diyen Fir’avun ile Nemrud? Onlar size nisbetle daha zengin, kuvvet ve kudret bakımından sizden daha artık durumda değil miydiler? Bu dünya, değirmeninde onları öğüttü, toz etti, dağıttı; kemikleri bile çürüyüp dağıldı; evleri yıkılıp ıssız kaldı. Yerlerini yurtlarını şimdi köpekler şenlendiriyor. Sakın onlar gibi gaflet etmeyin, onların gittiği yola gitmeyin. Her şey yok olacaktır; kalacak olan ancak ulu Tanrıdır ki birdir, benzeri ve ortağı yoktur. Tapılacak ancak O’dur. Doğmamış ve doğurmamıştır. Önce gelip geçenlerde bizim için ibret alınacak çok şeyler vardır. Ölüm ırmağının girecek yerleri var amma çıkacak yeri yoktur. Büyük küçük hep göçüp gidiyor, giden geri gelmiyor. Anladım ki herkese olan bana da olacaktır.”

K u s b. S â i d e, güneşi tasvir eden bir şiirinde şöyle söylüyor: “Bakaaya engel olan, güneşin dönmesi ve her gün başka yerlerden doğmasıdır. Güneşin, göğün ortasında gezışı, ölümün bedende dolaşışı gibidir.”

K u s b. S â i d e ’ nin hakımane sözleri de çoktur. O, Suriye’ye gider gelir, orada valilerle ve ileri gelenlerle, hattâ söylentiye göre Bizans kralı ile görüşürdü. Bir gün Bizans hükümdarı ile Kus arasında şu şekilde bir konuşma olmuş:

- Hükümdar — Bilimin en iyisi hangisidir?
 Kus — İnsanın kendi nefsinin bilmesidir.
 Hükümdar — Aklın en iyisi hangisidir?
 Kus — İnsanın, bilgisinin dışına çıkmamasıdır.
 Hükümdar — Edebin en iyisi hangisidir?
 Kus — İnsanın yüz aklığını korumasıdır.
 Hükümdar — Mürüvvetin en iyisi hangisidir?
 Kus — İnsanın, verdiği sözden dönmeğe daha az hevesli olmasıdır.
 Hükümdar — Malın en iyisi hangisidir?
 Kus — Bir hakkın yerine getirilmesini sağlayanıdır.

6) Ebu's-Salt oğlu Ümeyye:

Hicaz'da Tanrının birliğine inanan kimselerden biri de Ümeyye b. Ebi's-Salt'dır. Ümeyye Hz. Muhammed zamanında hayatta idi. Aslen Mekke'li ise de Sakif kabilesinin yerleşmiş olduğu Taif şehrinde doğmuştur. O da Kus b. Sâide gibi İyad kabilesindedir. Ümeyye'nin asıl adı Ebu Rebia oğlu Abdullah'dır. Ümeyye, ibadetle şöret kazanmış, zinayı haram bilmiş, puta tapıcılığı reddetmiş ince ruhlu bir şairdi; babası da şairdi. Ümeyye'nin bazı şiirleri bize kadar gelmiştir. O, mukaddes kitapları okumuş, yahudilik ve hıristiyanlık fikirlerine âşina idi.

Zu Yezn oğlu Seyf'in, M. 572 yıllarında Yemen hükümetini tekrar ele geçirip hükümdar olması üzerine Kureys kabilesi tarafından mebus olarak Yemen'e gidip ona, tebriki terennüm eden kasideler takdim etmişti. Şiirlerinde yahudi ve hıristiyan dininin müşterek esaslarından alınma dinî hususlar göze çarpar. Kur'an-ı Kerim'in, 64. sûresinde kıyamet günü hakkında kullanılan "yevm üt - tegabun" tâbirini ilk defa şiirlerinde kullanan odur. "bi's-me ke'llahümme" tâbirini de o bulmuştur ki bu tâbiri Mekke ahali kabul edip, yazdıkları yazıların başında kullanmağa başladılar.

Ümeyye, peygamberliğe hevesli idi. Perilerle ilgisi olduğu söylenir. Tanrının birliğine, sevab ve cezaya, cennete, cehenneme dair pek çok şiirler söylemiştir. O, ilâhiyata ait bir şiirinde şöyle söylüyor:

"Kendine bir destek edinmeyen, ve kullarını bir takdir üzerine yaratan Tanrıya hamdolsun. Onun kudretine boyun eğenler arasında, şükretmek için benim de yüzüm ve bütün vücudüm secde eder".

Bir başka ilâhisinde: "Tanrımızın varlığına olan deliller apaçıktır. Bu delilleri ancak bir kâfir inkâr eder. Gece ve gündüz yaratılmıştır. Bunların

her birinin süresi birbirinden ayrı olarak belirtilmiş ve sınırlandırılmıştır. Yüce Tanrı, ışığı her tarafa saçılmış bir güneş ile gündüzü aydınlatır. Kıyamet gününde Tanrının katında haniflik dininden başka her din boştur.”

Ü m e y y e, bir âhir zaman peygamberinin gönderileceğini biliyordu; fakat o bu şerefin kendisine ait olacağı fikrinde idi. Hz. M u h a m m e d islâm dininin hükümlerini halka duyurmağa başladığında Ümeyye, onun dâvasının asılsız olduğuna inandığından değil, belki, kendisine rakip saydığından ona muhalefet ederek oğullarıyla birlikte Yemen'e gitti ve sonra *Taif'e* döndü. O, daima bir peygamberin lüzumundan bahsedirdi. Bir peygambere kat'î ihtiyaç olduğunu şu beyitlerinde ifade etmektedir: ‘Aramızdan bir peygamber çıkıp da bize, yaşayıp ölüştten sonrası hakkında haber verse. Babalarımız bizi büyütüp yetiştirmekte iken öldüler; biz de çocuklarımızı yetiştirmekte iken öleceğiz; daha sonra geleceklerin de, daha önce gidenlerin arkalarından gideceklerini biliyoruz; amma bu bilmenin bize hiç bir faydası yoktur”. Bu sözlere rağmen Ümeyye, Hz. Peygambere dil uzatır, onu müteessir ederdi.

Ümeyye, ölüp tekrar dirilme (ba's-ü ba'd el-mevt) hakkında şöyle söylüyor: “Geçmiş olaylarda bir ibret görüyor musun? Ey kalbim! Kötülükleri bırak, kör olma, yolunu şaşırma, ölümü ve öldükten sonra tekrar dirilmeyi hatırlından çıkarma (ondan daima kork). Gelmiş ve geçmiş zamanın aldattığı kimselerden olma, çünkü sen, üzerinde yaşayan insanları aldatmakta olan bir dünyadasın. Bu dünyada (senin için) kalbi kinle yanıp tuşan bir düşman vardır.”

Ü m e y y e, müslümanlarla müşrik Mekkeliler arasında cereyan eden Bedir savaşı sırasında Şam'da bulunuyordu. Dönüşünde, Kureyş ölümlerinin atıldığı kuyuyu, bilhassa dayısının çocukları U t b e ile Ş e y b e 'nin gömüldükleri yerleri kendisine gösterdikleri zaman “Eğer Muhammed gerçek Peygamber olsaydı akrabalarını öldürmezdi” demiş ve Bedir savaşında ölen Kureyşliler için bir mersiye söylemişti. Bu kasidenin, halkın fikirleri üzerinde kötü tesir etmemesi için açıktan açığa okunması Hz. Peygamber tarafından yasak edilmişti. Ümeyye, bu kasidenin bazı beyitlerinde şöyle demektedir: “Övgülere lâyük asiller oğlu asiller için, sallanan ağaç dallarında ağlayan güvercinler gibi ağlamaz mısın? O güvercinler kendileri gibi ağlayıp sızlayan yası kadınlar (nâyihalar) gibi rüzgârla birlikte boyunları bükük sıcak göz yaş dökerler. Bu asil kimselerin arkalarından ağlayan, gerçek üzüntü içinde ağlamış olur. Onları öven herkes de gerçek övgü söylemiş olur. Bedr ve dolaylarında, genç, ihtiyar, güler yüzlü merd ve cesur kimselerden ölen savaşçılar kimlerdir? Benim gördüklerimi görmüyor musunuz? Gözü kör olmıyan herkes Mekke ovasının değiştiğini açıkça gö-

rür. Bu ova şimdi bom-boş kalmıştır”.

Ü m e y y e ' n i n e r k e k e v l â t o l a r a k d ö r t o ğ l u v a r d ı ; a d l a r ı : A m r , R e b i a , V e h b v e K a s ı m ' d ı r . O , b u n l a r d a n b i r i n e g ü c e n e r e k Ő u Ő i r l e r i s ö y l e m i Ő t i r : “ S e n k ü ç ü k i k e n s e n i b e s l e d i m . D e l i k a n l ı o l u n c a i d a r e n i t e m i n e t t i m ; ö y l e k i s a n a v e r m i Ő o l d u ğ u m ç e Ő i t l i n i m e t l e r d e n i s t e d i ğ i n k a d a r z e v k a l d ı n . . . B i r g e c e r a h a t s ı z o l u r s a n , s e n i n e l e m i n l e t e e s s ü r d u y a r ı m ; s a b a h a k a d a r u y k u s u z k a l ı r , y a t a k t a (s a ğ a s o l a) d ö n e r d u r u r u m . S a n k i ö r a h a t s ı z l ı k s a n a d e ğ i l d e b a n a g e l m i Ő g i b i g ö z y a Ő l a r ı d ö k e r i m . . . Ö l ü m ü n , k a r a r l a Ő m ı Ő v e v a k t i b e l l i o l d u ğ u n u b i l d i ğ i m h a l d e , s a n a d o k u n m a s ı n d i y e o n d a n k o r k a r v e d a i m a ç e k i n i r i m . . . V a k t a k i s e n o l g u n l u k ç a ğ ı n a g e l d i n v e s e n d e n o y a Ő t a u m d u ğ u m g a y e y e y e t i Ő t i n , s e r t v e k a b a m u a m e l e l e r l e m ü k â f a t ı m ı v e r d i n . S a n k i v e l i n i m e t o l a n , l ü t u f l a r d a b u l u n a n s e n d i n ” .

Ü m e y y e b . E b i ' s - S a l t , İ s l â m i y e t e g i r m e k k e n d i s i n e n a s ı p o l m a d a n , a Ő a ğ ı y u k a r ı M . 6 2 4 y ı l ı n d a ö l d ü . Ü m e y y e ö l ü m d ö Ő e ğ i n d e i k e n Ő u b e y t l e r i s ö y l e m i Ő : “ N e k a d a r u z a r s a u z a s ı n , h e r h a y a t , s o n u n d a b i t i p g i d e c e k t i r . H a k i k a t l e r i ö ğ r e n m e d e n k e Ő k e d a ğ b a Ő l a r ı n d a g e y i k l e r a r a s ı n d a h a y v a n g i b i y a Ő a s a y d ı m . Ö l ü m ü d a i m a g ö z ö n ü n d e b u l u n d u r . Z a m a n ı n s a l d ı r ı Ő ı n d a n ç e k i n ; ç ü n k ü z a m a n ı n b i r s a l d ı r ı Ő ı v a r d ı r ” .

H z . P e y g a m b e r , Ü m e y y e ' n i n Ő i i r l e r i n i b e ğ e n i r s e d e k a l b i n i t a k b i h e d e r d i . O , Ü m e y y e h a k k ı n d a “ Ü m e y y e i s l â m i y e t i k a b u l e t m e y e y a k ı n d ı ” , “ Ü m e y y e ' n i n Ő i i r i m ü ' m i n , k a l b i k â f i r d i r ” b u y u r u r d u .

B a z ı t e f s i r b i l g i n l e r i n i n d e d i k l e r i n e g ö r e , Â ' r a f s ü r e s i n i n 1 7 4 - 1 7 5 . â y e t l e r i , Ü m e y y e h a k k ı n d a n â z i l o l m u Ő t u r . B u â y e t l e r d e T a n r ı Ő ö y l e b u y u r u y o r : “ Y a h u d i k a v m i n e o a d a m ı n d u r u m u n u a n l a t k i , o n a d e l i l l e r i m i z i b i l d i r d i k ; f a k a t o , k ü f ü r v e i n a d ı s e b e b i y l e o n l a r ı k a b u l e t m e d i . Ő e y t a n d a o n u k e n d i s i n e u y d u r m a k l a (o) â s i l e r d e n o l d u . E ğ e r i s t e s e y d i k o n u , b u d e l i l l e r i m i z s e b e b i y l e i y i a d a m l a r d e r e c e s i n e y ü c e l t i r d i k ; f a k a t k e n d i s i a Ő a ğ ı d a k a l m a y ı Ő e ç t i v e k e n d i h a v a s ı n a u y d u . O n u n d u r u m u , t ı p k ı k ö p e ğ i n d u r u m u g i b i d i r . K ö p e ğ i k o v a l a s a n d a k e n d i h a l i n e b ı r a k s a n d a d i l i n i ç ı k a r ı p s o l u r . O d a b ö y l e d i r ; v a a z v e t e h d i d e t s e n d e e t m e s e n d e u y a n ı k o l m a z . İ Ő t e b i z i m d e l i l l e r i m i z i i n k â r e d e n l e r i n h a l i b ö y l e d i r . B u h i k â y e y i o n l a r a a n l a t , b e l k i d ü Ő ü n ü r l e r ” .

GENEL BİBLİYOGRAFYA

- Ahmed Naim; Sahih-i Buharî (Tecrid-i Sarih Tercümesi), İstanbul, 1928.
- Ali Cevad; Tarih ül-Arab Kabl el-İslâm, Bağdat, 1951, 1-2 cilt.
- Brockelmann, C. ; İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi, Neş'et Çağatay ter. Ankara, 1954.
- Champdor, Albert; Les Ruines de Palmyre, VI. éd. 1953.
- Christensen, Arthur; L'Iran Sous Les Sassanides, Copenhague, 2, éd. 1944.
- Diehl, Charles; Bizans İmparatorluğu Tarihi, Tevfik Bıyıklıoğlu ter. İstanbul, 1937.
- Din Yolu (dergisi), Ankara, 1956. s. 14 v. d.
- Doughti, Charles M.; Arabia Deserta, Paris, 1949. (textes choisis par Edward Garnett et traduits par Jacques Marty)
- Dozy, R.; Tarih-i İslâmiyet, Abdullah Cevdet (Karlıdağ) ter. Mısır, İctihat Matbaası, 1908 - 1909. 1-2 cilt.
- Ebü'l-Fida, İmadeddin İsmail, el-Muhtasar fi Tarih al-Beşer, Mısır, 1325 h. 1-4 cilt.
- Encyclopaedia Britannica, London, 1953, 1-24 cilt.
- Encyclopédie de L'İslame, Leyde-Paris, 1913 - 1934, 1-4 cilt.
- Eyub Sabri (paşa); Mir'at-ı Mekke, Kostantaniyye, 1301.
- Eyub Sabri (paşa); Mir'at-ı Medine, Kostantaniyye, 1304.
- Eyub Sabri (paşa); Mir'at-ı Caziret ül-Arab, Kostantaniyye, 1306.
- Ezrakî, Ebi'l-Velid Muhammed b. Abdullah b. Ahmed; Ahbar-ı Mekke, Mekke, 1352 - 1357, 1-2 cilt.
- Felsefî, Nasrullah; Heşt Makale, Tahran, 1330 h. ş. (M. 1952).
- Feyyaz, Ali Ekber; Tarih-i İslâm, Tahran, 1327 h. ş. (M.1949).
- Firûzabadî, Ebu Tahir Muhammed; Kamus. Mütercim Asım efendi ter. İstanbul, 1304 - 1305. 1-4 cilt.
- Guidi. İgn.; L'Arabie Antéislamique, Paris, 1921.
- Günaltay, M. Şemseddin; İslâm Tarihi, İstanbul, 1338 - 1341.
- Günaltay, M. Şemseddin; Kabl el-İslâm Araplarda İçtimaî Aile, Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası, yıl I, s. 4, İstanbul, 1926.

Günaltay, M. Şemseddin; Yakın Şark, Ankara, 1937.

Hamdullah Müstevfî Kazvinî; Nüzhet ül-Kulûb, İnan, Tahran, Kitaphanei Millî, numarasız yazma nusha.

Hemdani, Ebi Muhammed el-Hasan b. Ahmed b. Yakub; el-İklil min Ahbar el-Yemen ve Ensabı- Himyer, Muhibbüddin el-Hatib neşri, Kahire, 1368. X. kitab.

Hemdani, Ebi Muhammed el-Hasan b. Ahmed b. Yakub b. Yusuf b. Davud; el-İklil, Bağdat, 1931, VIII. cilt.

Hemdani, Ebi Muhammed el-Hasan b. Ahmed b. Yakub; Kitabu Sıfat'ı Ceziret'ül-Arab, Mısır, 1953.

Heyd, W.: Histoire du Commerce du Levant au Moyen-âge, Leipzig 1923, 1-2 cilt.

Homo, Léon; L'Empire Romain, Paris, 1925.

Hondmir, Gıyasüddin b. Hümamüddin el-Hüseynî; Tarih-u Habib üs-Siyer fi Ahbar-u Efrad-ı Beşer, Tahran, 1333 h. s. (M. 1955), 1-4 cilt.

İbn-i Abdülber, Ebi Ömer Yusuf b. Abdullah b. Muhammed b. Abdülber b. Âsım al- Nemrî al-Kurtubî; al-İstiab, Mısır, 1939, 1-4 cilt.

İbn-i Bututa; Seyahatnamei İbn-i Bututa, Mehmet Şerif (Çavdaroğlu) ter. 1-2 cilt. İstanbul 1333 - 1335.

İbn-i Cülcül, Ebu Davud Süleyman b. Hasen el-Endelüsî; Tabâkat ül-Etibba ve'l-Hükemâ, Fuad Seyyid Neşri, Kahire, 1955.

İbn-i Hacer al-Askalânî, Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Muhammed al-Kindî al-Askalânî; al-İsabe, Mısır, 1939, 1-4 cilt.

İbn-i Haldun, Ebu Zeyd Velîyüddin Abdurrahman; Mukaddime, Mehmet Pirî Zade tercümesi, 1-3 cilt, İstanbul, 1275 - 1277.

İbn-i Hişam, Ebu Muhammed Abdülmelik b. Hişam Nahvî; Siret ün-Nebeviye, 1-4 cilt, Kahire, 1936.

İbn-i Kelbî, Ebi'l-Münzür Hişam b. Muhammed b. es-Saib el-Kelbî; Kitab ül-Asnam, Ahmed Zeki Paşa neşri, Kahire, 1914.

İbn-i Kuteybe, Ebu Muhammed b. Abdullah b. Müslim b. Müslim b. Kuteybe; el-Meysir ve'l-Kıdâh, Kahire, 1342.

İbn ül-Esir, İzzeddin Ebi'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Muhammed, al-Lubab fi Tezhib il-Ensab, Kahire, 1356 - 1369, 1-3 cilt.

İbn ül-Esir; al-Kâmil fi't-Tarih, Mısır, 1-9 cilt. Dimeskî neşri.

İnan, Âfet; Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti, Ankara, 1956.

İslâm Ansiklopedisi, 1941 de neşr edilmeğe başlamış olup hâlâ tamamlanmamıştır.

Caetani, Leon; İslâm Tarihi, Hüseyin Cahid (Yalçın) ter. 1-10 cilt, İstanbul, 1924 - 1927.

Kitab-ı Mukaddes (Tevrat ve İncil), İstanbul, 1949.

- Kur'an-ı Kerim, Kayış Zade Hafız Osman hattından basma, İstanbul, 1368.
- Lammens, P. H.; Cité Arabe de Taif à la Veille de l'Hégire, Beyrouth, 1922.
- Lammens, P. H. ; La Mècque à La Veille de l'Hégire, Beyrouth, 1924.
- Larousse de XX ème Siècle, 1-6 cilt, Paris, 1950.
- Le Bon, Gustave; La Civilisation des Arabes. Paris, 1884.
- Mahle, Albert; Tarih-i Milel-i Şark ve Yunan, Abdülhüseyn Hejir tarafından farsçaya yapılan tercüme, 2. baskı, Tahran, 1332 h. ş. (M. 1954).
- Mahmud Es'ad, Seydişehrî; Tarih-i Din-i İslâm, I, Medhal, Der-i Saadet, 1327 - 1329.
- Mazahéri, Aly; La vie Quotidienne des Musulmans au Moyen Age, Paris, 1951.
- Mehmet Fehmi; Tarih-i Edebiyat-ı Arabiye, İstanbul, 1917.
- Mehrin, Abbas Şusterî; Hatem ün-Nebiyin, Tahran, 1324 h. ş. (M. 1945).
- Muhammedî, Muhammed; Ferheng-i İrani, Tahran, 1323 h. ş. (M. 1945).
- Mirhond, Muhammed b. Havendşah Herevî; Revzat üs-Safa, Leknov, 1914, 5. tabi'. 1-7 cilt.
- Müneccim Başı, Derviş Ahmed; Sahayif ül-Ahbar, 1-3 cilt, İstanbul, 1285.
- Nafi', Muhammed Mebrûk; Asr-a ma Kabl el-İslâm, ikinci baskı, Mısır, 1952.
- Ömer Hayyam; Nevruzname, Mücteba Minovi neşri, Tahran, 1933.
- Özer, Yusuf Ziya; Mısır Tarihi, Ankara, 1939.
- Pirenne, Henri; La Civilisation Occidentale au Moyen Age, Paris, 1941.
- Pirenne, Jacque; Les Grands Courants de l'Histoire Universelle, Neuchatel, 4. èd. tome. 1-4, 1947.
- Religion in Geschichte und Gegenwart.
- Starcky, Jean; Palmyre, Paris, 1952.
- Taberî; Tarih ül-Ümem ve'l-Mülûk, (Milletler ve Hükümdarlar Tarihi), Z. K. Ugan ter. Ankara, 1955.
- Taberî, Tarih-i Taberî (çok eski bir farsça tercümesi), yazma, Tahran, Kitaphanei Meclis-i Şuray-i Millî, No. 231.
- Taberî, Tarih-i Taberî, Tahran, Kitaphanei Millî numarasız bir yazma nusha.

- Tarih-i Sistan (yazarı belli değil), Tahran, 1314 h. ş. (M. 1935).
Taşköprü Zade Ahmed efendi; Mevzuat ül-Ulûm, Der-i Saadet, 1313.
Ahmed Cevdet neşri, 1-2 cilt.
Vakîdî Muhammed; Fütuh üş-Şam, Mısır, 1373 h. 1-2 cilt.
Velfenson, İsrail; Tarih al-Lûgat al-Samiyye, Mısır, 1929.
Wilber, Donald N.; İnan, Past and Present, Princeton, 1950.
Yakut-u Hamavî, Şahabüddin Ebi Abdullah Yakut b. Abdullah al-Hamavî al-Rumî al-Bağdadî; Kitab-u Mu'cem ül-Büldan, 1-8 cilt, Mısır, 1323-1906.
Zeydan, Curci; el-Arab Kabl el-İslam, 3. baskı, Kahire, 1939.
Zeydan, Curci; Medeniyet-i İslâmiye Tarihi, Zeki Meğamiz tercümesi, 1-5 cilt, İstanbul, 1328 - 1330.

GENEL İNDEKS

A

- Abbad (Kalemmes'in oğlu): 102
Abbas b. Abd'ul-Muttalib, 90, 105, 107, 140.
Abbasiler, 60, 113, 117:
Abbas Şusterî Mehrin: 4.
Abdukusay (Kusay'ın oğlu): 79.
Abdullah Abd ül-Muttalib'in oğlu: 82.
Abdullah (Ubey b. Ebi Selul): 86.
Abdullah b. Cüd'an: 119, 142, 143.
Abdullah b. Zübeyr b. Avvam: 111.
Abdulmuttalib: 19, 79, 81, 82, 90, 115.
Abdul'uzza b. Abdulmuttalib: 80.
Abdüddar (Kusey'in oğlu): 79, 80, 105.
Abdümenaf (Haşim'in oğlu): 80, 81.
Abdümenaf (Kusey'in oğlu): 79, 105, 107, 141.
Abdüleşhel oğulları: 121.
Abdüluzza (Kusey'in oğlu): 79, 80, 109.
Abdüşems (Kusey'in oğlu Abdümenaf oğlu) 80, 105, 106, 141.
Acadağı (Tay kabilesi yakınında): 96.
Âd (kavmi): 7, 33, 71, 152.
Adadnarari II (Asur kralı): 5.
Âdem (Peygamber): 2.
Aden (bölge): 15, 27, 28, 143.
Adiy b. Zeyd: 62.
Adiy oğulları (Kureys'in bir kolü): 75, 80, 109.
Adiy oğlu Amr (Hire hükümdarı): 56, 63.
Adnan (İsmail Peygamberin torunlarından): 1, 8, 70, 76, 119, 139.
Adulis (yer adı): 15.
Advan kabilesi: 1, 76, 78, 104.
Afrika: 2.
Agade (şehir): 4.
Aglibôl (Aglibolus, tanrı) : 39, 47.
Ahlaf: 80.
Ahmed (Abdullah oğlu, Haruner-Reşid devri mütercimi): 145.
Ahsâ: 140.
Ahsef: 115.
Akabe biatı: 85.
Akabe körfezi: 9, 10, 28, 37, 123, 128, 140.
Akad: 3, 4.
Akamenişler devri: 5, 35.
Akdeniz: 5, 11, 22, 25, 26, 27.
Akk kabilesi: 53.
Akil ül-Murar (Kinde hükümdarı Hucr'un lakabı): 66.
Aksumlular: 13, 14, 15, 17.
Aksum Şehri: 17.
Alamoyndaros Osakkikes: 65.
Ali b. Ebi Talib 96, 140.
Ali Cevad, 3.
Al-i İmran suresi: 73.
Ali Mazaheri: 22.
Al-i Münazere (Bk. Lahmîler): 55.
Al-i Safvan (Beni Saad'ın babaları): 76.
Almâku-hû (put): 31.
Altun Oluk: 112.
Amalika: 3, 7, 9, 33, 71, 75, 83, 111.

Amerika: 26.
 Âmile kabilesi: 51, 55.
 Âmine (Veheb'in kızı): 82, 83.
 Âmir boyu: 80, 104.
 Âmir sarayı: 29.
 Amm (put): 31.
 Amman (Philadelphia): 50.
 Ammare b. Velid (Mahzumî):
 118.
 Ammar b. Yâsir: 120.
 Ammunit (tanrıça): 4.
 Amr: 61, 63, 66, 67, 75, 80, 83,
 94.
 Amrafel: 4, 71.
 Amr b. Âmir: 51, 52.
 Amr b. Âs: 28, 109, 118, 141.
 Amr b. Luhay: 75, 94.
 Amr oğlu Sa'lebe: 74.
 Amr b. Umru ul Kays (Hire Hükümdarı): 60.
 Amr Mezikiya: 51.
 Amurru, Amurrulular: 4, 7, 38.
 Anadolu: 35, 41, 43, 50, 134, 136,
 141.
 Anastas (Bizans Hükümdarı):
 57.
 Anbar Şehri: 128.
 Anbay (put): 31.
 Ankara (Anycr): 43, 68, 69.
 Anoşervan-ı âdil (Husrev I): 19.
 Antakya: 48, 50.
 Antigonos: 35, 36.
 Antiyohos Epifanes (Suriye hükümdarı): 36.
 Antiyoküs (Antiochus): 44, 45.
 Antuvan (Antoin): 39.
 Apse (Apsée): 44.

Aramca: 35, 36, 46, 55.
 Aramî, Aramlı: 7, 9, 34, 35, 46, 52,
 138.
 Arafat: 76, 102, 105.
 Aribî: 7.
 Ariş: (Rhinocolure), 49.
 Arim seddi: 12.
 Arkadiyus: 45.
 Arso (tanrı): 47.
 Âs b. Vâil: 135.
 Âsî nehri (Oront): 43.
 Asurbanipal II: 5, 35.
 Asur: 1, 3-8.
 Asur - Ballit: 6.
 Asur Krallığı: 11, 24, 29.
 Asurlular: 27, 34, 38.
 Asya: 17, 33.
 Aşera (put): 31.
 Aştar (put): 31.
 Atenedor (Bk. Vehb el-Lat): 46.
 Atlas Okyanusu: 26.
 Avf (Mürre oğlu): 78.
 Avf (Kalemnes'in torunlarından
 Ümeyye oğlu): 102.
 Avgust (unvan): 41, 43.
 Avrupa: 17.
 Aylan (Advan b. Amr b. Kays oğlu): 76.
 Ayn-ı Uba (Savaşı): 54.
 Azadbek (İran'ın Hire valisi):
 60.
 Azer (Bk. Terah. Hz. İbrahim'in
 babası): 4, 71.
 Azerbaycan: 21.
 Aziz Lât (tanrı): 31.
 Azizo (tanrı): 47.

B

Baalşamîn (tanrı ve tapınak): 40,
 47, 48.
 Bağdat: 3, 48.
 Babil: 1, 4, 5, 6-9, 31, 71, 72.
 Babilliler: 131-133
 Babilce: 71.
 Babilonya: 5, 6, 47.

Babî mezhebi: 114.
 Bahîre: 126.
 Bahreyn: 20, 22, 65, 69, 100, 128,
 140, 143.
 Bahreyn adaları: 49.
 Bakara Suresi: 73.
 Bakı' mezarlığı: 84.

Barbarikum (Barbaricum): 50.
Barthélmy: 39.
Bas Zabbai (unvan): 46.
Basra: 50.
Basra Körfezi: 6, 17, 27, 28, 34,
50, 128, 139, 140.
Batlamyos: 8, 53.
Batn-ı Akıyl (Necidde bir yer):
66.
Batn-ı Mer (yer adı): 78.
Bazan (İran valisi): 20.
Bazileun (unvan): 54.
Bedir: 140, 142.
Bedir savaşı: 118, 128.
Becile (kabile): 51.
Behra (kabile): 51.
Beliy (kabile): 51.
Behram Çoban: 63.
Bekr (kabile): 59, 66-68, 74, 77,
97, 142, 143.
Bel (tanrı): 39, 40, 47, 48.
Belka: 53, 75.
Belhammon (tanrı): 47.
Belkis (Seba Melikesi): 11, 13.
Bel-sar-utsur (Baltazar): 5.
Beltis (tanrı): 47.
Beni Âmir: 59.
Beni Ecmad: 21.
Ben Esed: 67-69, 109.
Beni Gatafan: 67.
Beni Hanife: 99.
Beni Harise: 85.
Beni Huzae: 76.
Beni Huzeyl: 21.

Beni Kelb: 67.
Beni Leheb: 132.
Beni Müdlic: 132.
Beni Mahzum: 142.
Beni Rebia: 68.
Beni Saad: 76.
Beni Sakif: 134, 138, 140.
Beni Seleme (yer adı): 85.
Beni Şebip: 21.
Beni Şeyban: 58.
Beni Şeybe: 115.
Beni Ubeyde dağları: 85.
Beni Umame: 98.
Beni Umeyye: 141, 142.
Benjamin de Tudele (haham):
38.
Berenis (Bérénice): 48, 49.
Besl (savaş edilmeyen 8 ay): 100.
Beyhakı: 85.
Beyt-i haram: 73.
Bezci (şehir): 56.
Bilâl Habeşi: 120.
Bişr b. Abdülmelik Kindi: 128.
Bitinya: 43.
Bizans: 34, 53, 57, 68, 69, 101,
139, 148.
Bizanslılar: 17, 28, 54, 55.
Böl (tanrı): 47.
Bosra (Bostra, Gassanilerin baş
şehri): 54, 100, 136, 139, 143.
Bosra takvimi: 63.
Brakş (şehir): 8.
Bubastı (Mısırda bir şehir): 25.
Büyük sahra: 2.

C

Carud (Abdullah oğlu, İyad ka-
bilesinden): 151.
Cebaniler (Cebaniler: yemen bey-
liklerinden): 21.
Cebelüttarık: 26.
Cedis (kavm): 33, 66.
Cefne b. Amr b. Âmir kolu: 52.
Cefne Kolu: 53.
Cemîle (Nabat Hkm. karısı): 36.
Cendişapur: 134.

Cof (bölge): 8, 9.
Cornellius Capitolinus: 42.
Cuheyne (kabile): 51.
Cuhfe: 52, 113.
Cumah Boyu: 75, 111.
Cureş: 93.
Cuvasa savaşı: 60.
Cüdde (şehir): 141.
Cürhüm (kabile): 73, 74, 81, 94.

Cürhümlüler: 71, 74, 103, 106, 111, 115.

Cüzam (kabile): 51, 55, 57, 58.
Cyriades: 41.

Ç

Çin: 9, 27, 48, 50, 139, 143.

D

Dacaam (kabile kolu): 53.
Dafne (şehir): 43.
Dahhak (Taberîye göre Nemrud'un adı): 71.
Damki-İlişu (Babil kralı): 71.
Darimî (muhaddis): 97.
Dârim oğulları (Temimden) 58.
Dar ün-Nedve kurulu: 79, 108, 112, 119.
Davud (Peyg.) 34.
Dehna Çölü: 27.
Demetriyus (Antigonosun oğlu): 35, 36.

Demmon (bölge adı): 65.
Demyanos (Zu Nüvas): 16.
Devs zu Sa'leban: 16, 96.
Dicle: 3, 21, 22, 27, 48, 49, 62.
Diodor (Sicilyalı): 35.
Diyoklesyen (Diocletien): 38, 45.
Diyoklesyen yolu (Strata Diocletiana): 50.
Dûmet ül-Cendel: 49, 69, 100, 128, 143.
Dussaud, R. (Fransız âlimi): 9, 56.

E

Ebir-Narî (Bk. Filistin): 9.
Ebrehe (el-Eşrem): 16-19.
Ebu Bekir (Halife): 46, 90, 109, 141, 143, 148, 152.
Ebu Cehl: 90, 121.
Ebu Gubşan (bir Huzaeli): 76, 78, 79.
Ebu Kubeys: 113, 114.
Ebu Murre Zuyezen: 19
Ebu Reca Umran el utaridî: 97
Ebu Rigal: 19, 97.
Ebu Said Cennabî Karmati: 113
Ebu Süfyan Sahr b. Harb: 62, 90, 96, 108, 117, 128, 140, 147.
Ebu Sümame Cünade: 102.
Ebu Şemmer Cebele: 53.
Ebu Ttalib (Abdümenaf): 107.
Ebu Uheyha: 142.
Ebu Ya'fur b. Alkame el-Deylemî (Hire Hkm.): 57, 61.
Ebu Yede'yesi': 22.

Ebu'l-Esved Düeli: 129.
Ebü'l-Fida: 71.
El-Edim (kabile): 94.
Edom: 33, 34.
Edomlular: 27, 34.
Edward Glaser: 21.
Efes: 48.
Efka (pınar): 48.
Efrem (Ephrême, piskopos): 64.
Elam: 4.
Elamlular: 3.
Elcezire: 75.
Emevî: 46.
Enfal Suresi: 118.
En'um (kabile): 93.
Erak (şehir): 50.
Erdeşir (Sasanî Hkm.): 49.
Ermeniler: 43.
Ermitaj Müzesi: 39, 51.
Eryat (Habeş Kmn.): 17, 18.
Esed (Kureysin bir kolu): 56, 75.

Esedliler: 68.
Esimafyos (Yemen genel valisi):
18.
Eslem b. Cedere: 128.
Esved b. Münzür (Hire Hkm.):
60.
Eş'ar (kabile): 51.
Etiler: 5.
Etiyen (Etiènne, gramerci): 40.
Etrüskler: 26.

Evs: 1, 53, 83, 86, 95, 121-124.
Evs b. Kallam (Hire Hkm.) 60.
Eyhem oğlu Cebele (Gassan Hkm.)
53, 54.
Eyle (liman): 140.
Eyub Sabri: 78.
Ezd (kabile): 53, 74, 83.
Ezd-u Şenu'e kolu: 52.
Ezlâm: 110
Ezrak (Bölge): 53.

F

Faran (yer adı): 73.
Fas: 26.
Fatıma (kâhin kadın): 132.
Fayton (Medine yahudilerinin
baş.): 83.
Fedek: 58, 83.
Fels tapınağı: 96.
Fenike: 5-7, 9, 26, 28, 41, 50.
Fenikeliler: 11, 25-27, 131.
Fenike yazısı: 46.
Ferezdak: 123.
Ficar savaşı: 119.
Fihri (Kureyşin diğer adı): 75.
Filadelfiya (Amman): 38, 50.
Fîl Suresi: 19.

Filistin (Ebir-Nari): 2, 9, 28, 30,
34, 54, 55, 61, 83.
Filopater (Bk. Haris IV): 37.
Firavun: 4, 72, 73.
Firmus: 45.
Firuzabadî: 122.
Firuz oğlu Yusuf: 46.
Fırat: 4, 6, 7, 21, 27, 38, 39, 44,
49, 50, 55, 62.
Flavius Vopicus (tarihçi): 45.
Flavyen (Roma imp.): 39.
Fransa: 26.
Frikya: 35.
Frumence (Fromantos): 15.
Füheyre (Amr oğlu âmir'in kızı):
75.

Galyen (Roma Imp): 41.
Gassan (Bölge): 83.
Gassanîler: 1, 33, 51-55, 57, 65,
84, 141.
Gavs (b. Mürre b. Tabiha. b. İl-
yas b. Mudar): 76, 102, 103.
Gazze (şehir): 11, 27, 49, 80.

Gerha (liman): 49.
Gilgameş destanı: 4.
Girit: 26.
Glaser, Edward: 8.
Gubşan boyu (Huzae'den): 74.
Gumdan sarayı: 18, 29.
Gücerat: 96.

H

Habel (tanrı): 31.
Habeş: 7, 9, 13, 20, 23.
Habeşistan: 2, 49, 119, 139, 143.
Habeşliler: 97, 104, 120.

Haccac b. Yusuf el-Sakafi: 111,
129.
Hacer (Hz. İbrahim'in cariyesi):
71, 73, 90, 115.

- Hacer-i Esved: 94, 112-115.
 Hacer el-esad: 114.
 Haciblik: 90.
 Hadice (Hz): 142, 146-148.
 Hadramavt: 65, 143.
 Hadramavtlılar: 10, 13, 20, 21, 22, 24, 27.
 Hadriana Tedmür: 40.
 Hadrianopolis: 40.
 Hadriyen (Roma imp): 39, 40.
 Haldu (Nabathlı kadın): 36.
 Halep: 38.
 Halevy, Joseph: 8.
 Halid b. Velid: 46, 54, 60, 110, 142.
 Halifax (papas): 38.
 Hama: 50 .
 Hamî: 126.
 Hamse: 125.
 Hamurabi: 4, 5, 71, 72.
 Hamza Isfahanî: 53.
 Hanbelî: 116.
 Hanevî: 116.
 Hânî b. Mes'ud: 58, 59.
 Hanikîn (zindan): 58, 59.
 Hansa: 136.
 Haran (Hz. İbrahim'in kardeşi): 72.
 Harasen: 22.
 Harasenler: 49.
 Hareg (Charax): 22.
 Harem-i Şerif: 116.
 Hârise b. Amr b. Âmir kolu: 52.
 Hâris: 34, 54, 64, 67.
 Hâris (Abdulmuttalib oğlu): 81.
 Hâris (Sa'lebe oğlu): 83.
 Hâris b. Amr (Kinde Hkm.): 64, 65, 67.
 Hâris b. Âmir (Kureysli tüccar): 142.
 Haris b. Keledet üs-Sakafi (tabib): 134.
 Haris oğulları: 80.
 Haris I. (Nabat Hkm.): 36.
 Hâris II (Nabat Hkm.): 36.
 Hâris IV. (Nabat Hkm.): 36, 37.
 Harran: 4.
 Harre: 85.
 Harun er-Reşid: 60, 145.
 Has'am (kabile): 19, 96, 132.
 Hassan Tubba (Hassan b. Es'-ad): 58, 65, 66.
 Haşim (Kusey oğlu): 75, 81, 105, 106, 141.
 Hat b. Cübeyr: 122.
 Hatim (Hicr): 114, 115.
 Havbas (put): 31.
 Havarnak köşkü: 56.
 Havlan (kabile): 93, 94.
 Havran (şehir): 36, 49, 63, 129.
 Hayber: 50, 83.
 Hayran (Palmir Hkm.): 40.
 Hazrec: 1, 53, 83-86, 95, 121, 124.
 Hebogabal (tanrı): 43.
 Hedhad II. (Seba melikesinin babası): 11.
 Hemdan (kabile kolu): 51.
 Hemdanî: 8, 23, 28, 29, 138.
 Hendek savaşı: 84, 85.
 Herod (Odenatın oğlu): 41.
 Herodot: 23.
 Hicr (memleket): 36, 49, 50, 139, 143.
 Hicr (Hicr-ı İsmail): 112, 115.
 Hısn-ı Gurab (kane): 18, 22.
 Hicabe: 78, 80.
 Hicaz: 27, 37, 62, 70, 73, 82, 83, 85, 87, 89-91, 94, 100, 116, 128, 139, 143, 147, 148, 153.
 Hiksoslar: 7.
 Himyer, Himyerliler: 7, 9-20, 23, 25, 32, 33, 51, 65, 96, 128, 139.
 Hind (Hire kralının kızı): 64.
 Hind Denizi: 25.
 Hindistan (Hind): 6, 9, 21, 22, 26-28, 39, 48-50, 62, 96, 137, 139, 143.
 Hindliler: 129, 130.
 Hipokrates: 134.
 Hîre: 54-65, 67, 68, 136, 139, 143.
 Hîreliler: 1, 54, 59, 60, 61, 63, 65, 66, 67, 68.
 Hit (kasaba): 75.
 Hîtitler: 6.

Hol (put): 31.
Hommel: 9.
Horasan: 140.
Horis: 32.
Hubal (bak. Hübel): 31.
Hubbey (Huleylin kızı): 75.
Hucr b. Amr (Kinde Hkm.): 65-68.
Hudeybiye: 78.
Huleyl (Kuseyin kayın pederi): 76.
Humslüler: 102, 104.
Humus (Emessa): 43, 44, 46, 50.
Hunafir (kâhin): 132.
Hurriler: 33.

Husrev (Hükümdar): 65.
Husrev Anoşervan: 64.
Husrev Nuşirevan-ı âdil: 67.
Husrev Perviz II.: 57-60, 63.
Huveytatlar: 37.
Huzae: 1, 74, 75, 94, 104.
Huzaeliler: 52, 53, 74, 75, 77, 78.
Huzeyfe (Kalemmezin asıl adı): 102.
Huzeyl (kabile): 93, 136.
Hübel (Put): 75, 79, 82, 94, 99, 110, 127.
Hüleyl (Amr oğ. Kaab oğ. Selul oğ. Hubuşiye oğ.): 75.

I

Irak: 9, 30, 51, 52, 54, 57, 59, 63, 67, 120, 129.

I

İbadîler: 63.
İbn-i Bukayla (saray): 61
İbn-i Cülcül: 135
İbn-i Düreyd: 128
İbn-i Ebi Rumiyet üt-Temimî: 135
İbn-i Huzeym: 134
İbn-i Mukle: 129
İbn-i Sa'd: 85
İbrahim (peygamber): 4, 5, 8, 55, 71, 72, 90-92, 95, 98, 100, 101, 104, 111, 113-115, 145, 147-150.
İbranca: 7
İbraniler (İbranî): 4, 8, 22, 72, 128.
İkrime (Âmir oğlu): 109.
İmlak (Nuh oğ. Sam oğ. Lâvuz oğ.): 75
İmlik (Amalika): 7, 75.
İndüs: 50.
İngiltere: 26.
İpsos (yer): 35.
İran: 19, 20, 43, 44, 55, 57-62, 65, 68, 100, 101, 134, 141.

İranlı: 58, 114, 120.
İranlılar: 17, 55, 56, 60, 133.
İsa (peygamber): 51, 64.
İsaf (put): 94.
İsar (fal oku çekme işi): 110.
İshak (peygamber): 73.
İskandinav (memleket): 26.
İskender (büyük İs.): 35.
İskenderiye: 17, 45, 48.
İskit: 50
İsmail (peygamber): 8, 71, 73, 74, 81, 90, 91, 93, 100, 101, 111, 115.
İsmailîler: 74, 139.
İsmail oğlu Nabayot: 34.
İsmail oğulları: 1, 115.
İspanya: 26.
İsrail: 26.
İsrailîler: 25.
İsrailiye Devleti: 5, 6.
İsrail oğulları: 5.
İstanbul (Constantinople): 19, 68, 114.
İtalya: 26.

İyad (kabile): 97.
İyas (yer): 143 .
İyas b. Kabîsa: 59, 61.

İyas Taî: 63.
İzis (eski Mısır tanrılarında):
32, 133.
İznik: 45.

J

Jean Babtiste Tavernier: 38.
Jokanias (kiral): 34.
Jül Sezar: 39.

Jüsten I (Bizans hükümdarı): 57.
Jüstinyen (Bizans hükümdarı):
16, 17, 45, 46, 57, 69.

K

Kâbe: 14, 18, 19, 70, 75, 76, 78,
80, 81, 82, 89, 90, 92, 94, 95,
97, 99, 100, 101, 103-106, 109-
115, 139, 143.
Kabus b. Hind: 60, 61.
Kabus b. Münzür: 58 .
Kadeş (yer): 5.
Kadıköy (Chalcédoine): 43.
Kadiks (İspanyada bir yer): 26.
Kahtan (Yaktan): 7.
Kahtaniler: 1, 13, 22, 51, 52, 65,
70, 71.
Kala' (Kalemme torunlarından
Abbad oğlu): 102.
Kalemme (Kinane kabilesinden
Huzeeyfenin lakabı): 101, 102.
Kane (Hisn-ı Gurab): 22, 27.
Kapadokya: 38, 41.
Karililer: 10, 21, 22.
Karkemiş: 6, 50.
Karmatiler: 113.
Karna (bak. Karnus): 9.
Karn el-Menazil: 113.
Karnus (Yemende bir şehir bak.
Karna): 8.
Kartaca: 26.
Karya (Anadoluda bir bölge):
26.
Karyeteyn (Nazala): 50.
Kasi oğlu Kehil oğlu Aiz: 37.
Kataban: 13, 24.
Katabanlılar: 10, 21.
Kaşu (bir ırk): 14.
Kavus (Kubad'ın oğlu): 65, 67.

Kaydar (b. İsmail b. İbrahim):
77.
Kaydar arapları: 27.
Kaynuka (kabile): 83.
Kays (put): 37.
Kays-Aylan (kabile): 67, 69.
Kays b. Âsım: 123.
Kayseri: 41.
Keda (dağ): 73. .
Kehlan: 51, 65.
Kehlanlılar: 51.
Kelb (kabile): 51, 93.
Kelbliler: 67.
Keldaniler: 4, 129, 130, 145.
Ken'anca: 7.
Ken'an ili: 4.
Kerib (Hâris oğ. Safvan oğlu):
103.
Kerra (Karililerin başşehri): 22.
Keyaksar (Med kralı): 6.
Kıbrıs: 26.
Kıbrıs kralı: 6.
Kıdah: 127.
Kıyade (Mekke'de bir ödev): 108.
Kızıldeniz: 17, 25, 26, 27, 28, 37,
49, 50, 84, 139.
Kilikya: 26, 41.
Kinane (kabile): 67, 92, 101, 104.
Kinde (bir yer): 51, 64-66, 69.
Kindeliler: 1, 33, 65-68.
Kleopatra: 39.
Komar (Palmirlilerde din adamı):
48.

Koptos (şehir): 48, 49.
Kornelyus Palma: 36, 49.
Kostantin (Roma imparatoru): 15.
Krezüs: 5.
Ktezifon (Selökiya, Medayin):
41.
Kuba (Medine yakınında bir
köy): 84.
Kubad (İran kıralı): 57, 64, 65,
67.
Kudaa (kabile): 77, 102, 103.
Kudaa birliği: 51.
Kudaeliler: 53.
Kudae oğulları: 21.
Kudüs: 5, 72, 83, 112.
Küfe: 54, 60, 72, 113, 114, 128,
140.

Kulleys (Yemende bir tapınak):
18, 97.
Kureys: 74, 75, 78-82, 86, 90, 92,
94, 95, 116, 119, 122, 124, 142,
144, 146, 148.
Kureysliler: 62, 78, 100, 104, 105,
107-111, 121, 151.
Kureyza (kabile): 83, 86.
Kurus (İran kıralı): 5.
Kus b. Sâide: 151-153.
Kusay (Zeyd): 75-79, 90, 94, 105,
107-109, 111, 146.
Kusay soyu: 119.
Kutba (hattat): 129.
Kültepe: 38.

L

Lahm (kabile): 51, 52, 55, 57-59,
61, 150.
Lahnia Zu Şenatır: 14.
Lapidus: 39.
Lât (put): 19, 47, 96, 129.
Lazarev (Rus prensi): 39, 50.
Leningrad: 39, 51.
Libyalı tüccarlar: 25.
Lidya: 5.
Lihyaniler: 71.
Liksor (Fasta bir şehir): 26.

Liva (ödev): 78, 80, 105, 108.
Lokman hekim: 134.
Lonjin: 44.
Löke-Kome (şehir): 49.
Lut Gölü: 4, 46.
Lübnan: 50.
Lübnan Trablusu: 46.
Lüey (Kâab'ın oğlu): 78.
Lüksor (eski Mısır şehirlerin-
den): 48.
Lût (peygamber): 4, 72.

M

Maad (Hz. İsmailin torunların-
dan): 8.
Maad (kabile): 66, 67, 70, 74, 150.
Maad oğ. Kunus: 55.
Maan şehri: 10, 139, 140.
Maconius (Odenat'ın yeğeni):
42.
Ma'di Kerib: 22, 67, 69.
Mahmud (Ebrehe'nin fili): 18.
Mahzum (kabile): 75, 80, 110,
141.
Main devleti, Mainler: 10, 12, 14,
21, 27, 34, 37.

Maissema (Bk. Münzür III): 57.
Makam-ı İbrahim: 111, 112, 114,
116.
Makam-ı Hanefi: 112.
Makedonya: 35.
Makrû (put): 31.
Malakbel (tanrı): 47.
Malalas (tarihçi): 46.
Malecbelüs (tanrı): 39.
Malik el-Hemdanî (Namad oğlu):
98.
Malikî: 116.
Malik (Mali kus): 35.

- Malik II. : 36.
Malik III. : 36.
Malta: 26.
Mani dini: 63.
Manium (eski arap kralı): 8.
Manno (tanrı Maano): 48.
Ma'rib (Seba): 1, 9, 10, 12, 13, 27, 29, 33.
Ma'rib seddi (arim seddi): 12, 14, 51, 52.
Mari sitesi: 4.
Marinus (papas): 45.
Maryaba (Ma'rib): 10.
Maskat: 27.
Mazdeizm: 67.
Mazin oğulları: 52.
Mecenne: 100, 101, 143, 144.
Medayin (Ktezifon = Selökiya): 50, 62, 143.
Medayin-i Salih (El-Hıcr): 28, 37, 49.
Medine: 1, 50, 53, 58, 80, 81, 83-89, 95, 113, 116, 118, 121-123, 128, 141, 142.
Medler: 5, 6.
Medyen (şehir): 9.
Mehdi (halife): 114, 117.
Mehmed Ali Paşa: 85.
Mehre: 7, 9, 65.
Mekke: 1, 2, 8, 16, 18, 27, 28, 50, 52, 54, 58, 59, 61, 62, 70, 71, 73-75, 77-81, 83-89, 92, 95, 97, 98, 100-102, 104-109, 112, 113, 114, 116, 118, 119, 121, 128, 132, 137, 139, 140, 141, 143, 144, 147, 148, 150.
Mekna (şehir): 37.
Mekkeli: 77.
Mekkeliler: 71, 142.
Melkitler (Hristiyan. Kolu): 63.
Meluh kavmi: 7, 8, 9.
Menaf-Menat (put): 79.
Menat (put): 37, 47, 95.
Menilek (ilk Habeş krallarından): 13.
Meramir b. Mürre: 128.
Merkür (mercür): 47.
Merv bölgesi: 53.
Mervan b. Muhammed (Mervan II): 46.
Meryem: 73.
Mescid-i aksa: 112.
Mescid ul-Feth: 85.
Mescid i haram: 111, 112, 116.
Mesenya: 49.
Mesfele (Mekke'de bir yer): 106.
Mesruk (Ebrehe'nin oğlu): 19, 20.
Metaf: 114, 115.
Meysir: 127.
Mezdek: 64, 65, 67.
Mezhic (kabile): 51, 56, 93.
Mezopotamya: 1-4, 6, 7, 9, 21, 27, 28, 32, 34, 41, 49, 50, 60, 71, 132.
Mısır: 2-9, 17, 23, 25-29, 32, 39, 42, 43, 45, 49, 72, 73, 77, 139, 140, 142.
Mısırlı: 114, 129.
Mısırlılar: 25, 27, 129-131, 133.
Mi'cen: 115.
Midian (Medyen): 12, 27.
Mikail (melek): 63.
Milet (Anadoluda): 26.
Milkân (kabile): 94, 98.
Mîna: 76, 77, 103.
Mina (Main devleti): 7-9.
Minahlar: 139.
Moab: 75.
Moabca: 7.
Moza (liman) 28.
Muaviye (Ebu Süfyanın oğ.): 109, 117, 134, 142.
Mudad: 74.
Mudad oğ. Haris: 74.
Mudar: 76.
Muhammed (Hz. Peygamber): 8, 14, 19, 71, 74, 75, 78-80, 83, 85-87, 90, 93, 95-97, 100, 102, 105, 106, 115, 123, 128, 134, 135, 140-142, 145-147, 149, 151, 154.
Muharib oğulları: 80.
Muhtar b. Avf: 101.

Muktedir Billah (halife): 60, 113.
Muller: 21.
Musa (Peyg): 4, 147.
Mustavgir (şair, rebia oğlu): 97.
Musul: 46.
Muşakkar (yer): 65.
Muta: 139, 140.
Mutayyebun: 80.
Mutî Li'llah (halife): 113.
Mut'im (Adiy oğlu): 106.
Muttalib (Abdümenaf oğlu): 62,
81, 105.
Muveylih (bölge): 37.
Mücemmi' (Kusay'ın lakabı): 78.
Mühelhel (şair): 135.

Münzür (hükümdar): 54, 57, 64,
65.
Münzür III : 57.
Münzür IV : 58.
Münzür b. Maissema: 61, 64, 67.
Münzür b. Numan el-A'ver: 60.
Münzür b. Umru ul-Kays: 61, 63,
67.
Münzürlüler: 52.
Mürre (kabile): 106, 132.
Mürre (bak. Seyf b. Ziyezen):
55.
Mürreliler (boyu): 100.
Müşellel (dağ): 52.
Müzdelife: 76, 101, 104.

N

Nabat (devlet): 46, 49, 56, 129.
Nabatlılar: 27, 33-37, 49, 54, 63,
128, 139.
Nabat harfleri: 128.
Nabonid (2. Babil kralı): 5.
Nabukodonosor (Nabuhodonosor=
2. Babil kralı): 5, 34, 47,
55, 83.
Nabu Polassar (2. Babil kralı):
5, 6.
Nadir (kabile) 83, 86.
Nadr (Kureyş'in başka adı): 75.
Nadr (tabip Haris b. Kelede'nin
oğlu): 134.
Nahle: 144.
Nahor (Hz. İbrahim'in kardeşi):
72.
Naile (put): 94.
Nait (Yemende bir saray): 29.
Nasr b. Âsım Leysî (yazıda nok-
talamayı yapan): 129.
Nasr oğulları: 52, 55, 58.
Nasrullah Felsefî: 96.
Na-şa-la (Karyeteyn) : 38.
Nastûri: 63.
Natan (Nabat hükümdarı): 35.
Nazala (Karyeteyn): 38.
Na-za-la ki (Karyeteyn): 38.
Nmara (şehir): 56, 63.

Neccar (kabile): 80.
Necef (şehir): 54.
Necid: 27, 50, 66, 89.
Necidiler: 113.
Necran: 10, 15, 16, 56, 69, 147.
Necran Kâbesi: 15.
Nedve (Mekke'de toplantı yeri):
78, 80, 90, 108, 109.
Nehao (Mısır firavunlarından):
5.
Nekruh (put): 31.
Nemesis (tanrı): 47.
Nemr (kabile): 67.
Nemrud: 4, 71, 72, 152.
Neseeler (hac aylarını değiştiren-
ler): 78, 102.
Nesr (put): 93.
Neşvan b. Said el-Hımyerî (şa-
ir): 21.
Nevfel: 62, 75, 105, 141.
Nevruzname: 137.
Nil mehri: 25, 28, 48.
Ninova: 3, 6.
Nisa sûresi: 124.
Nişabur: 65.
Nizar (Hz. İsmail'in torunların-
dan): 8.
Nizaret (bir ödev): 109.
Nizarîler (kabile): 56, 70, 71, 74.

Noeldeke: 53.
Nuh (peygamber): 2, 4, 7, 10.
Nuh Tufanı: 71, 114.
Numan: 55, 57-59, 62, 67.

Numan b. Esved: 61.
Numan b. Münzür Ebu Kabus:
55, 61, 63.
Numan el-A'ver: 56, 57, 60.

O

Odenat (Palmir kralı): 40-42,
45.
Oktavyen: 39.
Orelyen: 43-45.
Ortaasya: 2, 3 .
Osman b. Affan (halife): 18, 29,
138.

Osman b. Huveyris: 146, 148.
Osman b. Talha (Abdüddar oğul-
larından): 105.
Osmanlı İmparatorluğu: 113.
Oziris (eski Mısır tanrısı): 32,
133.
Ozre (kabile): 51.

Ö

Ömer b. Hattab (halife): 28, 53,
109, 112, 141, 146, 148, 150.

Ömer Hayyam: 137.

P

Palmir (Tedmür): 38-41, 43-51,
61, 139.
Palmir kanunu: 39.
Palmirli: 39.
Palmirliiler: 37.
Partlar: 49.
Patris (Patrice): 46.
Pers Körfezi: 49.
Petra (Sela'): 10, 28, 34-36, 49,
50, 53.

Philby, H. : 71.
Pierre de La Vallée: 38.
Piyeri Selökiya (Piérie Seleucia):
48.
Pilinius: 8, 23, 27.
Plotin: 44.
Pompe: 39.
Prokop: 65.
Ptoleme: 35.
Ptoleme Filomater: 36.
Puzur İhtar (bir tedmurlu): 38.

R

Ra (eski Mısırın tanrısı): 133.
Rakka (şehir): 62.
Ra'le binti Amr (Hz. İsmailin ka-
rısı): 74.
Ramses III (Mısır firavunu): 28.
Ratic (yer): 85.
Rebia (Amr oğ. Harise'nin oğlu):
74, 75.
Rebia kabilesi: 97.
Resüliler: 138.
Reydan (şehir): 12, 13.
Reyde (saray): 29.
Reyhane: (Ebu Mürre Zu Yezen'-

in karısı): 19.
Riam (tapınak): 96.
Ribal II (Nabat kralı): 36.
Ridafe (makam): 58.
Rifade (ödev): 78, 80, 81, 90, 105,
107.
Riyad (şehir): 140.
Rizah b. Rebia: 77.
Rodos: 48.
Roma: 8, 24, 29, 34, 38-44, 46-49,
51, 53, 56, 62.
Romalı: 45.
Romalılar: 36, 39, 41, 83.

Ruda' (tapınak): 97.
Rumma (vadi): 50, 140.

Rusafe (Sergiopolis): 38, 50.
Ruzvulat (tanrı): 31.

S

Sa'd (kabile): 81, 103.
Sa'd (put): 98.
Sadug-il (Hadramavt beylerinden): 22.
Safiyye (Hadramî kızı Haniflerden Zeydin karısı): 148.
Safvan (Haris oğlu): 103 .
Safvan b. Ümeyye b. Halef: 90, 111, 143.
Safvan oğulları: 78.
Sahba binti Harb b. Ümeyye: 128.
Sahr (Şair Hansa'nın kardeşi): 136.
Sâibe: 126.
Said b. Zeyd: 146.
Sakifliler: 19, 116, 142.
Sa'lebet ül-Anka b. Amr b. Âmir: 52.
Salmanasar I (Asur kralı): 5.
Samaritenler: 54.
Sam (Nuh peygamberin oğlu): 2, 10
Sameriye (Samarie): 5, 6.
Samiler: 47.
Samuel (Yahudi şair): 68.
San'a 8, 18, 23, 27, 29, 50, 96, 139.
Sara (Hz. İbrahim'in karısı): 73.
Sarazenler: 22.
Sard (şehir): 50.
Sargon (Şarrukin, Akad imp.): 3, 4.
Sargon II (Asur kralı): 5, 6, 11.
Sarvah (Sebalıların baş şehri): 12.
Sâsaa: 123 .
Sasaniler: 19, 20, 41, 49, 54, 55, 56, 59, 62, 64, 67, 68.
Satih (Kahin): 132.
Sayda (Şehir): 6, 25.
Saydalılar: 26.
Seba' (Abdüşşems, Yeşub'un oğlu): 10.

Seba' (devlet): 7, 13, 21, 23, 24.
Sebalılar: 10-14, 27, 34, 37, 139.
Sedekiya (Kudüs kralı): 5.
Sedir (saray): 56.
Sehm boyu: 75, 80, 106, 109, 118, 141.
Sehreb (suhreb): 61.
Sehul (Yemende bir şehir): 138.
Sela' (Petra): 34.
Selamiler: 37.
Selan savaşı: 58, 59.
Selçuklular: 46.
Selefkuslar: 36, 49.
Selefkus takvimi: 45.
Seleme: 67, 68.
Selma (kâhin kadın): 132.
Selma binti Zeyd b. Amr, Haşim'in karısı): 141.
Selma dağı: 96.
Selökiya: 48.
Sendad (yer adı): 97.
Şems (put): 31.
Semud: 7, 33, 71.
Semud kavmi: 36, 152.
Seniye: 125 .
Serat (dağı): 12, 53 .
Septimi (Bk. Avgust): 43 .
Septim Sever: 40.
Seti I. (Mısır firavunu): 28.
Sevad (bölge): 60.
Sevad b. Kaarib (kâhin): 132.
Seyf b. zi Yezen: 18-20, 153.
Seylan adası: 62.
Seyyide (Mudad'ın kızı): 74.
Sıffin savaşı: 58.
Sırvah sarayı: 29.
Sicilya adası: 26.
Sicilyalılar: 26.
Sidanet: 105.
Sifaret: 109.
Sikayet: 78, 80, 81, 90, 105-107.
Sin (put): 31.

Sina yarımadası: 36, 37, 140.
Sinear: 3, 6, 71.
Sirhan (vadi): 49.
Sodom: 4 .
Sohrab (Bk. Zeyd): 58 .
Sprenger: 21.
Stareky, J: 42, 44.
Strabon: 8-10, 21, 23-25, 49.
Subari: 3, 4.
Subartu: 3.
Sûfe: 76, 77.
Sûfeliler: 102, 103.
Sultan Ahmet I (Osmanlı Hü-
kümdarı): 111.
Sultan Murad IV (Osmanlı Hü-
darı): 111.
Sumu Abum (1. Babil kralı): 4.
Sur (şehir: 6, 25, 50.
Sura (şehir): 50 .

Şabva (Sabata): 22.
Şafiiler: 116.
Şakile: 36.
Şam: 36, 38, 50, 52, 53, 56, 63, 85,
113, 120, 129, 139, 140, 147.
Şamaş: 47 .
Şam Bûrileri: 46.
Şapur: 40, 41, 44.
Şa'ra-î Yemanî: 78.
Şaso (Hiksoslar): 3, 7.

Ta-ad-me-er ki (Tedmur): 38.
Tağlib (kabile): 67, 68, 97.
Tağut (tapınaklar): 95.
Tauf şehri: 19, 50, 70, 87, 89, 97,
100, 116, 134, 137-144, 154.
Taiz (yemende bir şehir): 138.
Ta'leb (tanrı): 31.
Tareh (bak, Azer): 71.
Tarsus: 41.
Tartessos (İspanyada bir şehir):
26.

Suriye: 2, 6, 9, 21, 27, 28, 35, 36,
38-41, 45, 46, 49, 50, 51, 53-
55, 58, 59, 61, 63, 75, 77, 79-
81, 100, 120, 139, 141, 147.
Suriyeli: 49.
Suriyeliler: 43.
Surlular: 26.
Suva' (put): 93.
Süheyl b. Amr: 90.
Sleym kabilesi: 143.
Süleyman (İsrail kralı): 11, 13,
25, 34.
Süleyman b. Abdülmelik (halife):
140.
Süleyman kanunî: 84, 85, 114.
Sümer (Sümerler): 1, 3, 4, 7, 8,
22, 33, 62, 72, 129.
Sümeyye Hatun: 120.
Süryanî: 7, 128.

Ş

Şemmar dağları: 34.
Şeyban kabilesi: 95.
Şeybe (Abdülmuttalib): 14, 19,
80, 81, 106, 107, 141.
Şi'b-i Ebu Talib (Mekke'de bir
mahalle): 106.
Şikk (kâhin): 132.
Şeşonk (Mısır firavunu): 25.
Şurahbil Ya'fur b. Es'ad (Gum-
dan sarayını yaptıran): 18, 67

T

Tasm (kabile): 22, 33.
Tay kabilesi: 51, 128.
Tayi Li'llah (halife): 85.
Teb (Thêbes): 49 .
Tebale (yer): 98.
Tebük: 50, 139.
Tedmur (Palmir): 28, 38.
Tedmurlular (Palmiriler): 33,
38, 40, 43, 46-49, 51, 54.
Teheran (Tahran): 4.
Temimliler (kabile): 58.

Tenuh (kabile): 51 .
Teodos II: 45.
Teofanes (tarihçi): 17.
Terah (Hz. İbrahim'in babası.
bak. Tareh): 4.
Tevrat: 1-4, 71 .
Teym (kabile): 75, 109, 113, 123,
143.
Teyma (vaha): 49, 68.
Teym oğulları: 80.
Teymullah: 122.
Teym ür-Rebab (kabile): 134.
Tiber (imparator): 36.
Tifha savaşı: 58, 59.

Tiglatpfezer I (kiral): 38.
Tihame (bölge): 13, 52, 53.
Tivoli (şehir): 45.
Trayan (hükümdar): 36.
Trebellius Pollion (tarihçi): 41,
45.
Tubba (Yemen emiri Hassan'ın
lakabı): 66.
Tuna mehri: 44.
Tureyfe (kadın kâhin): 132.
Turgutlu (Anadoluda bir kasa-
ba): 50.
Türkistan: 50.
Tyane (şehir): 44.

U

Ubade (Obadas): 34.
Ubeydullah b. Cahş: 146-148.
Uhud dağı: 84.
Ukab (Kureyşlilerin bayrağı):
108.
Ukaydir b. Abdülmelik: 128.
Ukayl: 21.
Ukkaz: 62, 100, 101, 139, 143, 144,
151, 152.
Ukkaz panayırı: 118.
Umman (bölge): 20, 27, 53, 56,
139, 143.

Umman denizi: 27.
Umran b. Âmir kolu: 52.
Umru ul-Kays: 54, 56, 57, 60, 61,
63, 68, 69, 135.
Umyanis (put): 93, 94.
Ur (şehir): 4, 71.
Urfa (Edessa): 41, 50.
Ur-Nig: 4.
Uruk şehri: 4.
Uşa (Hz. İbrahim'in anası): 4,
72.
Uzza (put): 47, 54, 63, 79, 95,
96.

Ü

Übülle (Apolopos): 62.
Ümeyye (Kureyş'in bir kolu):
75, 102, 104, 136, 153-155.

Ümeyye b. Halef: 142 .
Ümmü Habibe (Remle): 147, 148.

V

Vadii Musa: 36.
Vadi ül-Kura: 36, 83.
Vadiyülkebir (İspanyada): 26.
Vahriz (İranlı kumandan): 20.
Vâil oğulları: 97.
Vak'ai Sümeyr: 85.
Vakidî: 142.

Valeriyen (hükümdar): 40, 41.
Vasile: 126.
Veber, Otto: 9.
Vedd (put): 31, 93.
Vehb el-Lât: 41, 42, 46, 56.

Vehhabiler: 85, 116.
Velid b. Mugire (Halid b. Velid'in babası): 90, 142.

Vereka b. Nevfel: 82, 146, 147, 150.
Volney: 39.

W

Waddington: 39.

Wincler: 9.

Y

Yağus (put): 93.
Yahuda devleti: 5, 6.
Yahudi: 7, 68.
Yahudi kabileleri: 122.
Yaktan (Sam'ın torunlarından. bak. Kahtan): 7, 10.
Yakub (peygamber): 55.
Yakubilik (hıristiyanlığın bir koluna): 63.
Ya'mur b. Avf b. Kâab b. Amr b. Leys: 77.
Yarhibol (tanrı): 47.
Yasil (Yemende eski bir şehir adı): 9.
Yeksum (Ebrehenin oğlu): 19.
Yelemem (yer): 113.
Yemame: 22, 65.
Yemen: 1, 7, 9-15, 17-23, 26-33, 50-53, 55, 62, 66-68, 77, 80, 83, 87, 96-98, 100, 113, 116, 128, 138, 139, 141, 143.
Yemenli: 27, 66, 70.
Yenbu: 28.
Yerbu' oğulları: 58, 59.

Yermük savaşı: 58.
Yesrib (Bak. Medine): 1, 27, 28, 70, 71, 137, 139.
Yeuk (put): 93, 98.
Yevm-i Buğas (savaş günlerinden): 85.
Yevm-i Fariğ (savaş günlerinden): 85.
Yevm-i Ficar (savaş günlerinden): 85.
Yevm-i Hadaik (savaş günlerinden): 85, 86.
Yevm ür-Rehabe (savaş günlerinden): 85.
Yevm üs-Serare (savaş günlerinden): 85.
Yezdgerd (Sasaniler kralı): 57.
Yezid I (halife): 58.
Yezid (Zem'a oğlu): 109.
Yis'i-Amara (Seba kralı): 11.
Yohanna (Aksum şehri piskoposu): 17.
Yusuf (Peygamber): 55.

Z

Zab nehri: 3.
Zabdas (kumandan): 42, 43.
Zadiye (Zaziye): 61.
Zat-ı Irk: 113.
Zat ül-Aber (Yemende bir yer): 17.
Zebra (Kadın kâhin): 132.
Zemzem: 73.
Zemzem Kuyusu: 81, 82, 90, 94, 106, 107, 112, 115, 116.

Zenîre: 120.
Zenobi (Zeyneb): 46.
Zerdüşt: 67.
Zevs: 47.
Zeyd (İranlı vali): 58.
Zeyd b. Amr: 146, 148, 150.
Zeyd b. Harîse: 143.
Zeyd oğlu Amr: 148.
Zeyd oğlu Adiy: 57.

- Zeyla' (Adulis): 15.
Zeyneb (Odenatın karısı): 41-46,
56.
Zitaviy (Mekke'de bugün Zahir
denen yer): 106.
Ziyad b. Ebihi: 117.
Zofar (Reydan): 12, 13, 27.
Zosim (tarihçi): 44, 45.
Zoskales (bir Habeş kralı): 14.
Zubab (yer): 85.
Zu Ceden el-Hemdani: 17, 21.
Zu Gumdan: 21.
Zu Merasid: 21.
Zu Nefr: 18.
Zu Nüvas (Zur'a): 17, 18.
Zur'a (Zu Nüvas): 14, 16.
Zurka (Kâhin): 132.
Zu Sa'leban: 17.
Zu's-Şera (put): 37.
Zu Tubba: 21.
Zu Yezen: 21.
Zukar savaşı: 59, 143.
Zühre (kabile): 75, 80, 82.
Zülhalasa (tapınak): 96, 98, 99.
Zülhuleyfe (yer): 113.
Zülkâabat (tapınak): 97.
Zülküla': 93.
Zülmecez (yer): 100, 101, 143,
144.

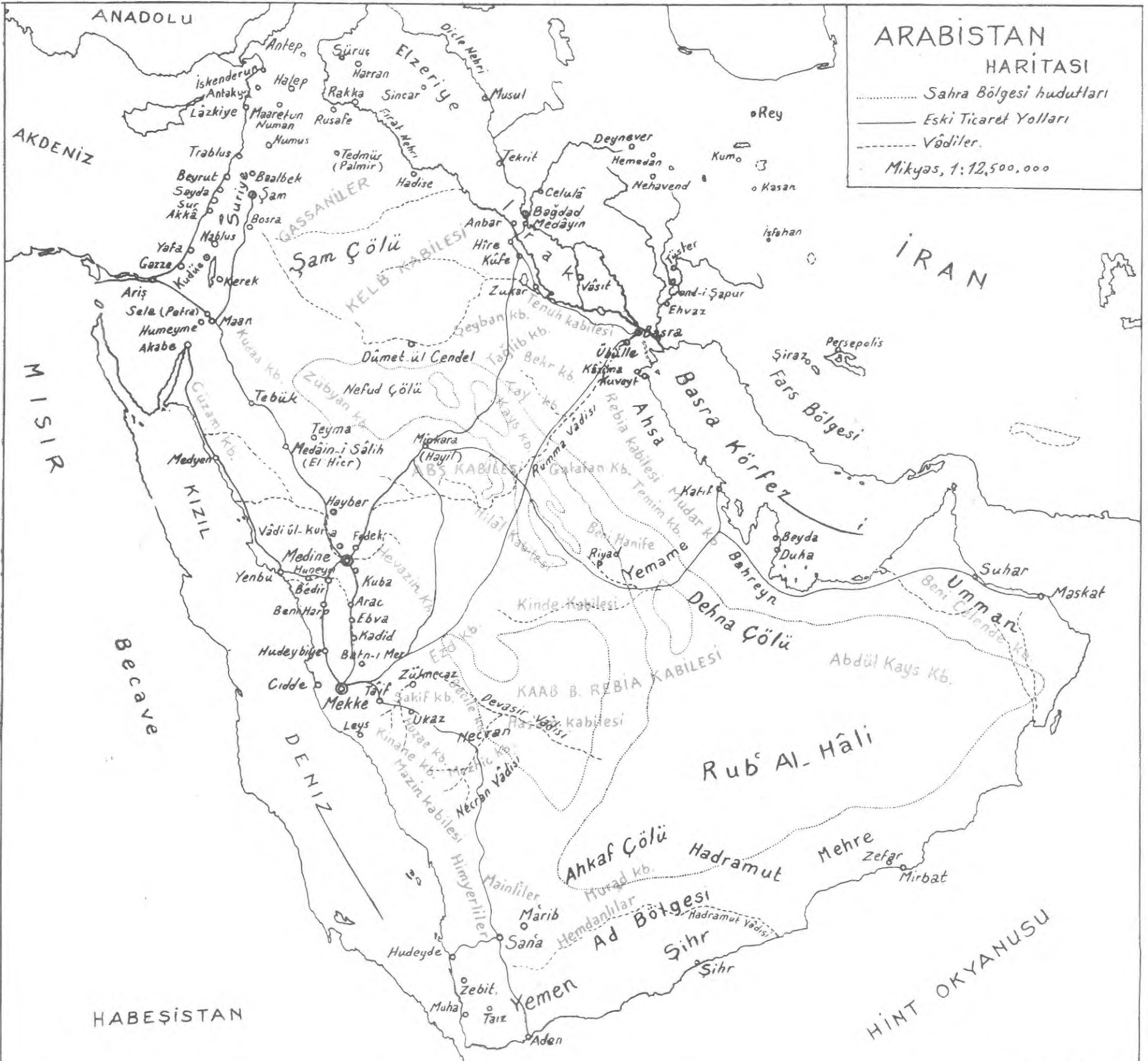
D Ü Z E L T M E L E R

Yanında A işareti olan satırlar aşağıdan sayılacaktır.

Sayfa	Satır	Yanlış	Doğru
1	16	kalkı ki	kaldı ki
4	A. 1	Mehrin Hâtem	Mehrin; Hâtem
6	6	Araplar ve Hititler	Arapları ve Hititleri
7	A. 9	Muhammed, Mebruk	Muhammed Mebruk
7	A.15	Muhre dilleri	Mehre dilleri
9	3	siyaysî	siyasî
10	2	dvamını da	devamını da
10	4	yeçen	geçen
12	A. 7	Bu sed	Bu seddin
19	A. 2	Sefyan	Seyfan
19	A.18	Hebeşlilerin	Habeşlilerin
53	2	sanucu	sonucu
55	10	yıkılması	yıkması
65	3	Mezdek	Mazdek (başka yerlerde ge- genler de bu şekilde düzel- tilmeli).
87	20	gördüğümüz	gördüğümüz
91	20	heykelin	heykeli
92	20	akıştırmakla	karıştırmakla
95	9	Mekkedden başka	Kâbeden başka
100	A. 5	Aarplar	Araplar
101	11	Macenne	Mecenne
103	A.10	Sâfeliler!	Süfeliler!
118	12	irtikâb	irtikâb
121	A.12	yerleştik	yerleşik
125	8	Aarap	Arap
125	19	ölü gümme	ölü gömme
125	21	" "	" "
127	12	çzgiler	çizgiler
129	9	hareketsiz	harekesiz
129	10	hareketlenmesi	harekelenmesi
130	5	nücum'un	nücum'un
130	11	28 yıldızı nsebep	28 yıldızın sebep
130	17	ese nyele	esen yele
130	18	"cenup" yeli"	"cenup yeli"
134	21	Aarapların	Arapların

ARABİSTAN HARİTASI

..... Sahra Bölgesi hudutları
— Eski Ticaret Yolları
- - - - - Vâdiler.
Mikyas, 1:12,500,000

Hazırlayan: Dr. Neşet Çağatay